

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА

В. В. Налуцишин

**СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ІДЕЯ
ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК**

Монографія

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ 2018

УДК 340.12

Н 23

Рекомендовано до друку

вченою радою

Хмельницького університету управління та права

(протокол № 12 від 4 червня 2018 року)

Рецензенти:

О. В. Гришук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та філософії права Львівського національного університету імені Івана Франка;

Н. А. Гураленко, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича;

А. С. Романова, доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри теорії та філософії права, Інституту права та психології Національного університету «Львівська політехніка».

Налуцишин В. В.

Н 23 **Соціальний контроль у забезпеченні правового порядку: філософсько-правова ідея та її сучасний розвиток:** монографія / В. В. Налуцишин. – Хмельницький: ФОП Мельник А. А., – 2018 – 337с.

ISBN 978-617-7600-20-5

Монографія є комплексним філософсько-правовим дослідженням місця і ролі соціального контролю у забезпеченні правового порядку. Доведено, що соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального і правового порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком здійснено в історичній ретроспективі через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах. Виділено основні етапи розвитку соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку. Охарактеризовано принципи, функції та систему соціального контролю. Розкрито поняття, ознаки, принципи та функції правового порядку.

УДК 340.12

© Налуцишин В. В., 2018

© Хмельницький університет
управління та права, 2018

ISBN 978-617-7600-20-5

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку Української держави, коли здійснено радикальні правові та соціально-економічні перетворення, у правовій системі змінюється роль інституту соціального контролю. Відбувається трансформація підходів до управління суспільством (передовсім його контрольних функцій), в яких громадянське суспільство активно бере на себе управлінські повноваження. Має місце стрімке зростання рівня правосвідомості громадян, активний розвиток інститутів громадянського суспільства, яке здатне ефективно здійснювати соціальний контроль та впливати на управління державою.

У цих невинуватених процесах відбувається поступова побудова правової держави, яка юридичними засобами може гарантувати і захищати права людини, а також основні соціальні цінності, які закріплені правом. Соціальний контроль (як громадський, так і правовий) таким чином стає дієвим засобом формування і підтримання правового порядку. При цьому перевагою соціального контролю є значно ширше коло наявних засобів впливу на поведінку громадян, які не обмежуються лише правовими засобами, а акумулюють систему моральних, етичних, релігійних, психологічних та інших засобів. Квінтесенційною кінцевою метою соціального контролю є формування правопорядку, а його завданням є приведення поведінки людини у відповідність до вимог соціальних, зокрема правових норм.

Поряд з цим, у теоретико-правових та філософсько-правових дослідженнях з проблем соціального контролю відсутні монографічні дослідження його взаємозв'язків з іншими соціальними та правовими явищами, зокрема із правовим порядком. Розкриття стану філософсько-правового дослідження цих явищ вимагає ґрунтовного вивчення міждисциплінарних здобутків - філософської, соціологічної, психологічної, історичної, правової й іншої наукової літератури для окреслення вже вивчених питань та виявлення наукових прогалин у певній хронології.

Аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком вже у XIX-XX ст.ст. був зосереджений на таких основних

підходах: соціальний контроль розглядався як такий, що гармонізує суспільство (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк); соціальний контроль як такий, що досягається насильницьким шляхом (Ф. Енгельс, К. Маркс, М. Вебер); формоутворювальним чинником соціального контролю та правового порядку визнавалась людина як особистість (Е. Дюркейм, Т. Парсонс, Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер).

У сучасній літературі виділено такі підходи до соціального контролю: це саморегуляція суспільних відносин (Аксененко Ю. П., Гишинський Я. І., Кравченко С. А. та ін.); регулювання суспільних відносин (Бакіров В. С., Кравченко А. І., Шаповалова Б. П. та ін.); засобів впливу на поведінку людини (Андрієнко Є. В., Арабаджієв Д. Ю., Кузнєцова Є. М., Місіоніс Дж., Цишковський Є. О., Шелі Дж. та ін.); як забезпечення рівноваги, стабільності і порядку (Данильян О. Г., Шинкарьов А. І. та ін.); через нормативно-ціннісне регулювання (Аберкромбі Н., Геррод Д., Кудрявцева В. Н., Лоусон Т., Петражицький Л. І., Тернер Б., Хілл С. та ін.); система засобів, що визначає критерії допустимої поведінки (Вітвіцький С. С., Зубарева О. І. та ін.); реалізація основних принципів демократії (Арабаджієв Д. Ю.); засіб, що забезпечує співвідношення між суспільством і людиною (Парк Р.).

Усю багатоманітність трактувань правового порядку можна систематизувати та розглянути як систему на предмет відповідності змісту правового порядку: поняття правового порядку розкривається через суспільні відносини (Жилка І. П., Колодій А. М., Копейчиков В. А., Крижановський А. Ф., Лисенков С. Л.); розуміння правового порядку як урегульованість чи впорядкованість (Бабаєва В. К., Лісюткін О. Б.); правовий порядок трактується через поняття «порядок» (Мелехін А. В., Черданцев А. Ф.); правовий порядок – як правовий стан (режим) (Кравчук М. В., Крисюк Ю. П., Лазарева В. В., Мелехін А. В., Панаріна Н. В., Рабінович П. М., Скакун О. Ф., Черданцев А. Ф., Шляхтун П. П.); правовий порядок розглядається через законність (Корельський В. М., Кельман М. С., Мурашин О. Г., Перевалов В. Д.).

Таким чином, поглибленому аналізу проблеми сприяють попередні правові, філософські, соціологічні та психологічні напрацювання, які стосувались поняття, ознак, різновидів соціального

контролю та правового порядку. Однак сучасного комплексного концептуального філософсько-правового дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку проведено не було, а це, зважаючи на вагомість проблематики, актуалізується нинішніми переломними етапами розвитку права і суспільства.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИКО-АКСІОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ У ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ З ПРАВОВИМ ПОРЯДКОМ

1.1. Зародження філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком

1.1.1. Ціннісна основа формування соціального контролю та правового порядку

Найважливішою умовою взаємодії у суспільстві є передбачуваність у діях та поведінці людей. Механізми соціального контролю повинні консолідувати суспільство, регламентувати діяльність його членів та забезпечити соціальний порядок, стабільність, розвиток та прогрес¹. Тому соціальний контроль розглядають «як об'єктивне соціальне явище, яке сформувалося у процесі еволюції суспільства і яке є результатом його розвитку»².

Соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком видається за можливе здійснювати через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах.

Слід погодитись, що «ефективний соціальний контроль, заснований на загальнолюдських цінностях гуманності, демократичності, справедливості, неухильного дотримання соціальних норм, забезпечення прав людини є невід'ємною рисою незалежної

¹ Кондов К. Особливості генези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю / К. Кондов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2010. – № 10. – С. 58.

² Косінов С.А. Контроль у державі як складова соціальної системи / С.А. Косінов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 64.; Налуцишин В.В. До питання філософського осмислення формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку // Наше право. 2016. № 5. С. 167-171.

демократичної соціальної правової держави громадянського суспільства, на шлях розбудови яких стала Україна»¹.

Ціннісним змістом пронизане усе людське життя, адже цінності становлять серцевину світогляду людини, міру значущості речей, явищ, подій. Цінності визначають систему пріоритетів, способи соціального визнання, критерії оцінок, будують багаторівневі системи орієнтації у світі. Наука трактує цінності як такі, що визначають цілі діяльності, натомість соціальні норми визначають засоби досягнення цих цілей. Цінності, таким чином, є фундаментом, підставою, джерелом норми, завдяки чому соціальне життя набуває прогнозованої передбачуваності стосовно колективних очікувань. Все це сприяє запровадженню впорядкованості, усталеності, регулярності, передбачуваності, одноманітності в суспільних відносинах, тобто встановленню і підтриманню соціального порядку. На соціальних цінностях і нормах ґрунтуються механізми і дія соціального контролю².

Поняття «цінність» виникло наприкінці XVIII століття у зв'язку з переглядом традиційного обґрунтування етики. Найбільш детально воно було розглянуте Німецькою класичною філософією. Зокрема, у філософії Канта вживалось поняття «добра воля», метою котрої виступає людина.

Сьогодні виділяють такі підходи до цінностей та їх сутності: об'єктивний ідеалізм (цінністю є ідеальна сутність, що існує споконвіку); суб'єктивний ідеалізм (цінність є породженням розуму і волі, свідомості людини); метафізичний підхід (цінності є природними характеристиками оцінки одних предметів і явищ у порівнянні з іншими предметами і явищами повсякденного життя); діалектико-матеріалістичний підхід (цінності виступають соціальним явищем, яке є суб'єктивним і об'єктивним водночас); цінності є об'єктивним явищем, яке породжене відносинами об'єкта й суб'єкта³.

¹ Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. [вид. 2-ге доп. та переробл.] Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 766с. – с. 16.

² Ступак А.Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин / А.Л. Ступак // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 51. – С. 117.

³ Патеріло І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.В. Патеріло / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006. – С. 7; Гришук О.В. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір / О.В. Гришук, Х.Б. Соломчак. – Хмельницький, 2016. – С. 242.

Слід погодитись, що феномен ціннісного ставлення до дійсності виражає саму суть людського буття, оскільки розкриває, чим є світ для людини та чим є і якою має бути сама людина в цій ціннісній відповідності. Структура ціннісного відношення складається з трьох компонентів: суб'єкт (ініціатор цінності), об'єкт (носіє цінності) і відношення між ними (опредмечування й розпредмечування цінності). Цінність має суб'єктно-об'єктний характер, визначаючи собою взаємозв'язок людської суб'єктивності з об'єктивною дійсністю: «цінність постає перед нами саме як відношення, причому специфічне, оскільки воно зв'язує об'єкт не з іншим об'єктом, а з суб'єктом, тобто носієм культурних і соціальних якостей»¹. При цьому «цінність, яка визначає відношення людини до дійсності, виступає як діалектична єдність суб'єктивної та об'єктивної сторін суцього, що предметно розкривається в культурі, в її історичному розвитку»².

Цінності і норми права повідомляють людину про те, якою повинна бути її поведінка, а також про негативні наслідки, що виникають у випадку їх порушення. Це актуалізує основне призначення цінностей і норм права, яке полягає в регулюванні суспільних відносин, що вони здійснюють через певну оцінку, яка в них міститься. Таким чином здійснюється оцінка суспільством тих чи інших фактів, вчинків, поведінки³.

Питання взаємозв'язку рівня соціального контролю і змісту соціальних цінностей також є предметом дослідження у науковій літературі. Зокрема, доведено, що найбільш ефективним засобом соціального контролю виступають соціальні норми і правила. Зокрема, на думку Дюркгейма, норми і правила, які вироблені колективною свідомістю і існують поза свідомістю індивіда, здатні чинити на індивідуальну свідомість і поведінку примусовий вплив. Тому культура, одним з найважливіших компонентів якої є система чинних у суспільстві цінностей та норм, формує поведінку людини в процесі її соціалізації. Саме цінності і норми зумовлюють коригувальний

¹ Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.

² Сухина І. «Життєвий світ» і культура: аксіологічна інтерпретація / І. Сухина // Філософські обрії: Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного ун-ту імені В.Г. Короленка. – К.-Полтава, 2012. – Випуск 28. – С. 117.

³ Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. – М.: Прогресс, 1987. – 248 с. – С. 47.

вплив на поведінку людини в процесах міжособистісної взаємодії, де і реалізується неформальний соціальний контроль. У взаємодії з іншими людиною сприймає чинні в суспільстві норми та переносить їх у власний внутрішній світ як стандарти поведінки, які відповідають панівним цінностям і нормам. У більшості випадків людиною не помічає і не замислюється про контроль її поведінки, який здійснюється у такий спосіб. Однак, як тільки людиною відхиляється від норми, то одразу взаємодія з іншими переконує її в тому, що існує примус і санкція, яку може застосувати суспільство або спеціально створений для цього соціальний інститут¹.

На сучасному етапі простежуються тенденції розвитку нових підходів у формуванні соціального контролю з точки зору сучасних соціальних цінностей. Слід погодитися, що швидкість суспільних змін вимагає формування нового ставлення до соціального контролю та його функцій. Тому мистецтво соціального контролю полягає в постійній адаптації до нових життєвих умов, що виражається в нових підходах в оцінці життєвих ситуацій. Хоча соціальний контроль здійснюється на підставі закону і в межах правопорядку, великий вплив на його функціонування має громадська думка. Таким чином, ефективність соціального контролю залежить від системи «цінностей, яких дотримуються члени суспільства. Всі цінності мають також і нормативний характер, оскільки безпосередньо виражаються в соціальній поведінці»².

Багато дослідників вважають, що коріння соціальних цінностей та соціального контролю можна віднайти у сім'ї, як найдавнішому соціальному інституті, що є прообразом відносин у суспільстві. Доводять, що почуття покори до батьків, яке формується в сім'ї, переростає в почуття покори в суспільстві³. До прикладу, Конфуцій, вважаючи, що однією з важливих основ соціального порядку є суворий послух старшим. Не випадково філософ стверджував, що держава – це велика сім'я, а сім'я – мала держава. На його думку, у суспільстві повинен бути беззаперечний послух молодшого, підлеглого, підданого перед старшими: батьком, чиновником чи правителем.

¹Бабосов Е.М. Общая социология: учеб. пособие для студентов вузов / Е.М. Бабосов. – 2-е изд., стер. – Мн.: Тетра Системс, 2004. – С. 542.

²Рустамов А.С. Влияние содержания социальных ценностей на качество социального контроля / А.С. Рустамов // Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета. – 2012. – № 3(10). – С. 188.

³Паркинсон С.Н. Законы Паркинсона / С.Н. Паркинсон. – М.: Прогресс, 1989. –С. 205–206.

Беззаперечний авторитет цих людей – це елементарна норма для молодших і підлеглих. Основою сім'ї, таким чином, вважалась беззаперечна покірність молодших старшим, дітей батькам.¹

Пізніше Аристотель стверджував, що сім'я є первинною формою людської спільноти. Зразком соціальної спільноти для Аристотеля була патріархальна сім'я, в якій влада належить чоловікові. Історично сім'я і поселення виникли швидше держави, але у функціональному плані поліс первинний щодо особистості і соціальних спільнот. Для філософа держава – вища природна форма людського співжиття, що виникла в результаті об'єднання кількох сімей у поселення, а згодом близько розташованих поселень – у місто. На думку Аристотеля, держава виникла внаслідок природного прагнення людини до спільного проживання з іншими людьми. Цицерон теж вважав вихідною формою об'єднання людей сім'ю, яка була основою для виникнення суспільства.²

Отже, сім'ю вважають основною і найстабільнішою клітиною соціального організму, яка сприяє соціалізації молодих людей, вчить їх «жити для інших». Слід погодитись з О. Контом, що сім'я є тією «позитивною» силою, яка цементує суспільство, а її розпад означає розпад і загибель суспільства³.

У родовому або первіснообщинному устрої регламентація відносин між людьми здійснювалась за допомогою родинних зв'язків та звичаїв та встановлених на їхній основі форм схвалюваної, допустимої чи забороненої поведінки⁴. У первісному суспільстві соціальний контроль здійснювався через покарання (або через страх перед покаранням) за порушення культу тотема і табу та був спрямований в основному на біологічне виживання людства⁵.

¹Васильев Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество) [Електронний ресурс] / Л.С. Васильев. – М.: Книжный дом «Университет», 1983. – 368 с. – Режим доступу: <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000012/>

²История социологии: учебник и практикум для академического бакалаврата / А.В. Воронцов, М.Б. Готов, И.А. Громов; под общ. ред. М.Б. Готовой. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – С. 11–13.

³Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій [Електронний ресурс] / Н.Й. Черниш – Львів, 2004. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/1584072058104/sotsiologiya/sotsiologiya>

⁴Тулєнков М.В. Механізми політичного управління (теоретико-методологічний аспект): монографія / М.В. Тулєнков. – К.: ІПК ДСЗУ, 2010. – С. 14.

⁵Кривега Л. Філософська рефлексія соціального контролю / Л. Кривега, С. Спільник // Соціальна перспектива і регіональний розвиток: філософія, політика, соціологія: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.1. – С. 20.

Така початкова форма соціального контролю чи самоконтролю не потребувала наявності управлінських структур, оскільки всі дорослі члени суспільства брали участь в управлінні на основі довіри і добровільного виконання соціальних норм.

Висловлюються міркування, що виникнення категорії «соціальний контроль» у сучасному розумінні пов'язане із суспільним поділом праці, природа якого обумовлює необхідність регулювання та упорядкування¹. Так, у результаті розподілу суспільної праці, історичного розвитку, збільшення кількості членів суспільства та їхнього територіального розселення, ускладнення соціальної структури, соціальних зв'язків усередині общини, почала виділятися група людей, яка виконувала адміністративно-управлінські функції, не пов'язані з безпосереднім забезпеченням життєво необхідними матеріальними благами. Основним їх завданням стало узгодження інтересів різних соціальних груп та виконання функцій соціального координатора чи арбітра. Так формувалась держава, яка поступово брала на себе функції соціального контролю.

Таким чином, слід погодитись, що «соціальний контроль існує з моменту формування людського суспільства і має стільки проявів і форм, скільки є форм життєдіяльності та можливостей сприйняття людиною соціального контролю, а також можливостей впливу на нього з боку суспільства»². Контроль у різних своїх проявах був відомий людству від початку його створення та утворення першого соціального інституту – сім'ї. Він був завжди дотичний до поняття порядку. Порядок у суспільстві передбачає регуляцію індивідуальної та групової поведінки, засвоєння та прийняття індивідами норм, цінностей та моделей правомірної поведінки. Такий процес є каталізатором до виконання правил суспільства, держави чи соціальної групи і забезпечується відповідними соціальними механізмами та інститутами. Весь цей процес тісно пов'язаний з соціальним контролем³.

¹ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Б.К. Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 42.

² Рустамов А.С.О. Социальный контроль как средство воздействия на массовое сознание в системе управления / А.С.О. Рустамов // Вектор науки ТГУ. – Серия: Экономика и управление. – 2011. – № 2. – С. 28.

³ Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 104–105.

Однак, тут слід наголосити, що соціальний контроль, вже починаючи із первісних форм управління суспільством, мав двосторонній характер. Так у науковій літературі доведено, що «реальний контроль племені, роду, громади над тими, кому було довірене право вирішувати суспільні питання, існував вже у первісному суспільстві»¹.

Вважається за доцільне здійснити історичну ретроспективу формування і розвитку уявлення про взаємозв'язок соціального контролю та правового порядку через призму соціальних цінностей, що лежать в їх основі. Так, перші спроби філософсько-правового осмислення соціального контролю та порядку були здійснені в країнах Стародавнього Сходу.

1.1.2. Філософсько-правове осмислення соціального контролю та порядку у країнах Стародавнього Сходу

У релігійній масовій свідомості Стародавнього Сходу існувало особливе містичне ставлення до влади, царственості, правителя. Визнання вищого божественного авторитету органічно впливало із суцього світопорядку. Звідси впливали також необмежені деспотичні повноваження правителя, що були основним елементом східної релігійної ідеології². Характерною особливістю права Стародавнього Єгипту стало те, що воно повністю було перенасичене контрольно-регулювальними функціями через засилля адміністративно-командного царського апарату. При цьому порядок ґрунтувався на статусі фараона як богоподібного самодержця³.

Однак, якщо проаналізувати правопорядок Стародавнього Єгипту більш детально, то можна дійти висновку, що влад фараона не була довільна. Суспільний порядок Єгипту залежав великою мірою від порозуміння між фараоном та військовим і жрецьким верхівкам. Окрім того, фараон при здійсненні влади був обмеженим нормами справедливості (маат), які містили тогочасні релігійні та моральні цінності. Наприклад, Аменхотеп III (1491–1424 рр. до н.е.) у своїх

¹Пришляк Г.Я. Історичні коріння сучасних уявлень щодо демократичного контролю (теоретичний аспект) / Г.Я. Пришляк // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2011. – № 1. – С. 110.

²Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / М.Н. Прудников. – 6-е изд., перераб. и доп. – М. : Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – С. 40.

³Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – 2-е вид. перероб. й доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – С. 54.

написах указував, що він завжди «дотримувався закону», тобто встановленого в Єгипті правопорядку¹.

В одному з найдавніших єгипетських політико-релігійних документів «Повчанні Птахотепа» розкриваються погляди верхівки єгипетських правителів на порядок у суспільстві. Птахотепа – один з найвизначніших представників єгипетської знаті, який займав пост міністра (джати), ділився своїми думками про досягнення порядку в країні та принципи управління суспільством. Було обґрунтовано культ фараона, як прямого нащадка небесних богів, який вправі як і боги навіювати страх. Він переконаний в необхідності соціальної нерівності, адже людина з нижчим становищем – це погана людина, з вищим – добра та благородна. «Нижчі» повинні ставитися до «вищих» з покірністю і смиренням, а «вищі» не повинні бути зарозумілими, не принижувати їх і не шкодити їм. У «Повчанні Птахотепа» підкреслюється природна рівність усіх вільних («немає народженого мудрим»): обґрунтовується необхідність відповідності поведінки людини принципам «ка» – своєрідному критерію доброчесної і справедливої поведінки.²

У Стародавньому Єгипті для досягнення порядку існував жорсткий контроль всередині країни. Функції контролю виконували спеціальні органи (поліція), які спостерігали за безпекою каналів і інших важливих споруд, а також служба охорони фараона і вищих сановників (охоронці)³. Однак попри те, що здійснювався тотальний контроль держави за життям суспільства, єгиптяни не тільки не були обтяжені ним, але і пов'язували з державою (і перш за все з особою царя) своє благополуччя⁴.

Порядок у Месопотамії пов'язувався насамперед зі становищем царя в системі взаємин богів і людей. Царська влада не вважалася

¹История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2 ч. / под общ. ред. д.ю.н., проф. О.А. Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – Ч. 1. – М.: Норма, 2004. – С. 33.

²Ирхин Ю.В. Политическая мудрость древнего Востока: взгляд из XXI века на политические идеи Древнего Египта, Вавилона, Индии и Китая / Ю.В. Ирхин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2000. – № 2. – С. 5–20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/journal_articles/irhin_2000.html

³Рубаник В.Е. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения / В.Е. Рубаник. – СПб.: Питер, 2011. – 544 с. – С. 18.

⁴Древний Восток: учеб. пособие для вузов / Российская академия наук; Государственный университет гуманитарных наук; Научно-образовательный центр по истории; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев; рук. проекта А.О. Чубарьян. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – С. 70.

чимось спочатку властивим людському суспільству, а тому зв'язок богів і людей підтримувався без царя. Лише пізніше боги визнали царя головним засобом для найбільш ефективного здійснення цих зв'язків. Тим самим боги спрощували і централізували механізм своєї взаємодії з людьми, концентруючи його навколо фігури царя, задля кращого забезпечення соціального порядку. У священних текстах підкреслюється покладене богами на царя завдання щодо забезпечення людського соціального порядку. Під порядком месопотамці розуміли систему, що дозволяє якомога повніше задовольняти основні людські бажання, забезпечуючи достаток людям. У написах вавилонських царів акцент часто робиться на тому (Іссін, Хамураппі), що вони повинні захищати слабших, дбати про свій народ та встановлювати справедливість¹.

Джерелом формування порядку Індії є «Веди» (відати, ведення, знання – санскрит), що являють собою збірники релігійних норм. Так «Рігведа» започатковує концепцію божественного закону «рити», що являє собою космічний порядок. Рита реалізується через «дхарму» (мораль, ритуал, закон, розпорядження і т.д.), яка включає все коло обов'язків (в тому числі і правових) і відповідальність людини. «Дхарма» – це правила способу життя, які стосуються усіх сфер людини (економічної, соціальної, правової, особистої і т.д.) в залежності від віку і стану².

Відповідно до Вед, існувало три види діяльності: Карма, Вікарма і Акарма. Кармою називалась діяльність живої істоти відповідно до законів матеріальної природи. Вікарма – це несправедлива, гріхозна, злочинна діяльність, що здійснюється за своєю примхою. Акарма – духовна діяльність, яка виводила людину з-під впливу законів причинно-наслідкових зв'язків, завдяки якій кожен може повністю звільнитися від своєї карми. Таким чином, карма розглядалась як універсальний закон справедливості, згідно з яким сьогоднішня – це наслідок минулого і причина майбутнього.

¹ Древний Восток: учеб. пособие для вузов / Российская академия наук; Государственный университет гуманитарных наук; Научно-образовательный центр по истории; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев; рук. проекта А.О. Чубарьян. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – С. 257.

² Ирхин Ю.В. Политическая мудрость древнего Востока: взгляд из XXI века на политические идеи Древнего Египта, Вавилона, Индии и Китая / Ю.В. Ирхин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2000. – № 2. – С. 5–20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/journal_articles/irhin_2000.html

Особливий інтерес становлять закони Ману, які закріплювали різку суспільну нерівність. В Ману утверджувався жорсткий контроль, адже індійські закони виправдовували жорстоке придушення свободи дій чи бездіяльності та надавали величезного значення покаранню. Вважалося, що покарання має божественне походження. Зі страху покарання люди виконували те, що їм властиво, і не ухилялись від своїх обов'язків: «Тільки покарання править усіма істотами, тільки покарання не спить над ними, коли вони сплять, мудрі вважають покарання (тотожним) до закону»; «якщо б цар не накладав енергійно покарання на тих, які заслуговують на покарання, то найсильніші спекли б слабких, як рибу на розжні». Якщо покарання не вразить винуватця, то воно пошириться на його синів чи онуків. Отже, в Стародавній Індії порядок дотримується завдяки страху покарання. Навіть боги виконують свої обов'язки зі страху покарання. Царі і судді теж повинні дотримуватися законів і не звільняти винних від покарання. Цар, який не звертає уваги на правила закону, падає в пекло¹.

Отже, у країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Месопотамія, Індія) основою соціального контролю були контрольно-регулювальні функції та деспотичні повноваження правителя й адміністративно-командного апарату. Соціальний контроль здійснювався через детально розроблену систему релігійного світогляду на основі соціальної стратифікації. Ефективним засобом соціального контролю було покарання, яке вважалося невідворотним. Як висновок, можна стверджувати, що соціальний контроль у період Стародавнього Сходу: мав односторонній характер, виключно як інструмент держави; мав жорсткий деспотичний характер; був розвинений апарат здійснення соціального контролю.

Соціальний порядок уособлювався із законом, який закріплював суспільну нерівність. При цьому закони встановлювалися правителями або владними верхівками, які вважалися уособленням богів. Соціальний та правовий порядок ґрунтувався на етатистських цінностях, тобто проблеми управління державою, общиною та клановою сім'єю були первинними та вели до жорсткої регламентації всього життя людини. Поряд з цим, ціннісною основою порядку була справедливість, яка закріплювалась: релігійно-моральними нормами

¹Рассолов М.М. История политических и правовых учений / М.М. Рассолов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – С. 15, 16.

(маат) у Єгипті; написами вавилонських царів; у законі Карми, що розглядалась як універсальний закон справедливості у Індії.

Особливої уваги заслуговує формування теорії соціального порядку у філософії Стародавнього Китаю, доктринальною основою якої стала не міфологія чи релігія, а ритуал як підвалина, основа неба та землі. Для цієї філософії характерно розвинене почуття покори до влади, до батька у сім'ї, до старших, предків. Правова ідеологія цієї держави характеризувалася підвищеним прагматизмом та була зорієнтована на пошук ефективних засобів управління, здатних забезпечити гармонію і порядок, що зумовило вільне співіснування різних етичних та правових учень.

У філософії того часу без принципу «лі» (моральних норм) немислимий був порядок у суспільстві. Вони були правилами поведінки людей, які оберігали від свавілля інших, дозволяючи кожному зберегти гідність. Досягнення справедливого устрою уможливлювалося лише за умови дотримання певних правил (лі) і норм (сяо), які стосуються всіх людей та перш за все тих, хто управляє.

Встановлення китайської державно-правової доктрини проходило під впливом чотирьох традиційних для Китаю навчань: конфуціанства, даосизму, моїзму і легізму. Стародавній Китай роздирали соціальні протиріччя, династичні війни і народні повстання, а тому всі чотири вчення мали на меті створити практичну теорію ідеального гармонійного суспільства та привести величезну імперію до внутрішньої гармонії, порядку. Соціальний порядок став ніби продовженням і відображенням універсального порядку, створеного Небом¹.

В ученнях Конфуція, Мо Цзи, Фа Цзя наявний аналіз контрольних функцій влади. Зокрема, основною філософською ідеєю Конфуція є ідея гармонії, як основна умова загального космогонічного порядку, рівноваги у світі, а отже, і щастя людей. Звідси випливає, що порядок залежить від гармонії між людьми і природою, гармонії між самими людьми, що виражається в їхній поведінці, яка повинно відповідати «природному порядку», тобто чеснотам і моралі².

¹ Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я.М. Мапмескулов, Д.А. Тихоненков, В.В. Россіхін, С.І. Власенко; за ред. Л.М. Мапмескулова. – Х.: Право, 2011. – С. 132.

² История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2-х ч. / под общ. ред. д.ю.н., проф. О.А. Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – Ч. 1. – М.: Норма, 2004. – С. 115–116.

Порядок (Лі), на думку Конфуція, створений Небом (Тянь) і має у своєму змісті добро. Добре є закладеним у програму світобуду, а зло виникає від порушення порядку, який був створений добром, тобто від порушення добра. Причиною утворення зла є люди, які не розуміють небесний порядок, не бачать його, не можуть чи не хочуть йому слідувати, виконувати його. Саме люди, на думку китайського мислителя, руйнують початкову гармонію, створюючи хаос, тим самим порушуючи і знищуючи початковий порядок. Таким чином, зло є результатом порушення світового балансу, або впорядкованості. Воно приносить у гармонійний і впорядкований світ гармонії порушення порядку¹.

Сенс порядку у Конфуція розкривається в наступних його словах: «Хай батько буде батьком, син – сином, правитель – правителем, чиновник – чиновником». Упорядковане таким чином суспільство повинне складатися з двох основних категорій людей: перша категорія управлінців – тих, хто думає і управляє, а друга – тих, хто працює і підкоряється. Такий соціальний порядок Конфуція розділяв і другий основоположник конфуціанства Мен-цзи, який вважав, що критерієм такого поділу суспільства на верхи і низи є не знатне походження і тим більше багатство, а чесноти і знання².

Можна стверджувати, що Конфуцій був представником еволюційної концепції правопорядку, оскільки звертався до людей із закликом самовдосконалюватися, вчитися, щоб досягти рівня «цзюнь цзи». Філософ сподівався, що прийде такий час, коли ці «благородні мужі», виховані за його заповідями, займуть ключові пости в адміністрації, в державі і встановлять мудрий порядок природним чином. Найважливішою основою порядку для нього була шанобливість. Молодший завжди повинен слухати старших за віком і чином, син завжди повинен шанобливо ставитись до сім'ї і держави. Якщо держава як сім'я, об'єднана послухом мудрому батькові-правителю, то в родині немислимі заколоти і повстання³.

¹Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга / Д.А. Гусев. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. – С. 16.

²Васильев Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество) [Електронний ресурс] / Л.С. Васильев. – М.: Книжный дом «Университет», 1983. – Режим доступу: <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000012/>

³Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 14.

Отже, згідно з вченням конфуціанства, для того щоб упорядкувати і гармонізувати людське життя, зробити його благополучним, потрібно побачити небесну волю і добрий порядок, усвідомити його, жити за ним, виконувати всі його принципи і правила та не порушувати їх. Основними принципами або головними чеснотами, встановленими Небом, яких необхідно дотримуватись задля встановлення порядку, є великодушність, повага до старших, синівська шанобливість, вірність обов'язку, відданість правителю (чжун) та інші¹. На думку Конфуція, ці чесноти є великим комплексом етичних норм і принципів, які становлять основу порядку та є ефективнішими, ніж регулювання на основі закону.

Мо-цзи висунув ідею договірного походження порядку, стверджуючи, що спершу між людьми не було встановлених правил поведінки, а в кожного було своє розуміння справедливого. Лише люди згодом зрозуміли, що причиною безладу є відсутність управління і вибрали найдоброчеснішу і мудру людину Піднебесної, зробивши її сином неба, який є єдиний зразок справедливості, завдяки якому запанував порядок².

Моїсти вважали, що для панування порядку потрібен стандарт моральності (фа). Вони вперше ввели термінологічно це поняття, яке потім було використано у філософії легізму і в пізніх конфуціанців у значенні «закон». Моральність для моїстів практично нічим не відрізнялась від конфуціанського розуміння, які тлумачили моральність як «людинолюбство» і «належне ставлення до людей»³.

Відображення контролю як функції держави щодо наведення порядку знаходимо у філософії школи Легістів. На відміну від Конфуція, який дуже різко протиставляв норми моралі, чесноти, нормам законодавства, надаючи перевагу першим, Легісти навпаки надали великого значення правовим нормам. Однак правова норма розумілась як втілення контролю, який вони намагалися поширити на всі випадки життя. У легістів закон виступав як наказова форма, яку можна заповнити будь-яким потрібним вмістом. Легізм

¹ Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга / Д.А. Гусев. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. – С. 16–17.

² История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 35.

³ Рыков С.Ю. Древнекитайская философия: Курс лекций / С.Ю. Рыков; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2012. – С. 74.

пронизаний ворожістю до людей, до їхніх особистих якостей, оскільки на їхню думку, люди – це дурні створіння, яких завжди можна підпорядкувати. Примітно, що легісти розуміли під порядком повну безвольність людей, їхню відданість владі¹.

Згодом легісти, розмірковуючи про порядок, стверджували, що у давнину люди жили всі разом і у них не було ніякого порядку, тому-то вони і запросили собі верховного правителя, який і навів порядок. Однак, нині ж маємо правителів, але немає законів. Від цього виникає зло таке ж, як від відсутності правителя. Але мати закони і в той же час не мати можливості покінчити з безладом – все одно що не мати законів. ... Дійсно, немає більшої вигоди для жителів [Піднебесної], ніж порядок, і немає більш твердого порядку, ніж порядок, встановлений самим правителем. Шлях, завдяки якому можна стати правителем, – всемірне звеличення закону. Для того щоб зробити закон всесильним, немає більш нагальною завдання, ніж викорінення злочинів, а для викорінення злочинів немає більш глибокої основи, ніж суворі покарання².

Згідно з легістським вченням, досконалим правителем може стати лише той, хто звеличує закон, ставлячи свою волю нижче за закон. Представники цього вчення чітко будували свої уявлення про порядок на основі принципу верховенства закону, стверджуючи, що сила закону укладена у викоріненні злочинів, а для цього «немає більш глибокої основи, ніж суворі покарання». Дотримання цього, відповідно до легізму, встановлює порядок у державі і не розпускає народ, адже коли «покарання незначні, це не є милосердям, а коли його кари суворі, це не є жорстокістю». Правитель обов'язково повинен спиратися на силу, а тому головне чітко встановлювати закони, згідно з якими за злочини слідують жорстокі покарання³.

Отже, «порядок» легісти розуміли вже дещо в іншому ключі, ніж моїсти та конфуціанці. Якщо в початкові періоди старокитайської філософії порядок полягав у мирі, то в подальшому, при посиленні

¹Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / М.Н. Прудников. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – С. 122.

²Древнекитайская философия: в 2-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – С. 223.

³Качаев Д.А. Политическая философия древнего Китая об идеальном правителе государства / Д.А. Качаев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.google.com.ua/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKewiMz4LKsvfRAhXHjCwKHUOwBl0QFggaMAA&url=http%3A%2F%2Fksu.edu.kz%2Ffiles%2Fnauka%2Fkacheev_politicheskaya_filosofiya.pdf&usg=AFQjCNGAII RKJII5BbrpvYxvqfsT Mo3m_Q&bvm=bv.146094739,d.bGg

позицій легістів, погляди на «порядок» поступово стали зміщуватися в бік політичної уніфікації. «Порядок» для легістів – це не «мир» і «багатство», але «сила» і «єдність»¹. Якщо конфуціанці бачили засобом досягнення порядку у Піднебесній удосконалення соціально-етнічної сторони взаємин між людьми, то легісти вважали таким засобом закон (звідси і назва цієї філософської школи). Тільки закон, що виявляється в нагородах і покараннях, здатний забезпечити порядок та підпорядкувати народ владою правителя. Кінцевою метою застосування закону легісти бачили забезпечення абсолютної влади правителя².

Легісти, таким чином, відмовились від морального заохочення, обрали такий засіб соціального контролю, як правовий примус, замінили любов законом, а совість страхом перед покаранням. Заперечуючи принципи конфуціанських чеснот, основоположник легізму Шан Ян заявляв, що «доброта й любов до людей – мати проступків», в той час як істинною чеснотою є покарання. Щоб зберегти порядок у суспільстві, вважали легісти, необхідно «карати жорстоко за дрібні злочини, тоді великим нізвідки буде взятися», «роз'єднувати людей взаємною підозрілістю і донощицтвом»³.

Згідно із вченням даосизму, основа порядку визначалася як Дао, тобто природний, закономірний порядок речей, незалежний від божественної волі або волі правителя. Дао уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні. У такому трактуванні дао виступало як природне право. Імператор повинен так вибудувати адміністрацію, щоб порядок здійснювався сам собою і не потрібно було навіть вказівок, кожен знав би свою справу і виконував його бездоганно.

Прихильники цього вчення вважали, що порядок, як все інше у житті, визначається існуванням «шляху» (Дао), що діє поза волею людей. Людина не здатна досягнути цей шлях, а тому найкращим способом є не робити помилок: в управлінні державою бездіяти, тобто відмовитись від активного втручання в задалегідь визначений хід історичних подій⁴.

¹ Рыков С.Ю. Древнекитайская философия: Курс лекций / С.Ю. Рыков; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2012. – С. 281–282.

² История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 2003. – С. 385.

³ Философия для аспирантов / И.И. Кальной, Ю.А. Сандулов – 3-е изд., стер. – СПб.: Изд-во «Лань», 2003. – С. 39.

⁴ История Древнего Востока / под ред. В.И. Кузищина. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 2003. – С. 385.

Для того щоб в суспільстві панував порядок, людина повинна бути доброчесною, а основним її моральним принципом повинно бути спостереження та відсутність дій, які суперечать природному процесу. Коли ж людина відступає від природних законів, то порядок у суспільстві руйнується¹. Ідеальна людина впорядковує суспільство, натомість недоброчесність руйнує спокій Дао. Як висновок, для існування у суспільстві порядку Лао-Дзи наголошував на важливості самоконтролю.

Таким чином, взаємозв'язок соціального контролю та порядку у філософії права Стародавнього Китаю розглядався у таких основних школах:

1. Конфуціанство. Управління суспільством повинно бути організоване на засадах саморегуляції, оскільки для того щоб упорядкувати і гармонізувати людське життя, потрібно досягнути добрий порядок, встановлений небесною волею. Ключовим методом соціального управління визнавалось самоврядування, яке було побудоване на формальних правилах і стандартах соціального контролю.

Під соціальним порядком розумівся мир та гармонія між людьми і природою. Основою порядку було визнано моральні чесноти, норми і принципи, перед якими всі рівні. Основними чеснотами, встановленими Небом, визнавались гуманність, великодушність, повага до старших, синівська шанобливість, вірність обов'язку, відданість правителю та ін. Ці чесноти виявлялися в «ритуалі». Соціальний контроль, таким чином, проявлявся в дотриманні певного ритуалу, який означав, що кожен член суспільства повинен займати своє місце відповідно до знань і чеснот.

2. Моїзм. Була запропонована договірна теорія порядку. Причиною хаосу визнавалась відсутність управління, а мудрий правитель вважався поручителем порядку, зразком доброчесності та справедливості. Панування порядку було можливим на основі стандарту моральності, який тлумачився як людинолюбство і належне ставлення до людей.

3. Легізм. Порядок розумівся як результат панування законів держави. Закон був втіленням контролю, який легісти намагалися поширити на всі випадки життя і який можна було заповнити

¹ Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. – Т. I. Античный мир и Восточные цивилизации / Руководитель науч. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1999. – С. 494.

будь-яким потрібним змістом. Причиною відсутності соціального порядку вважалась відсутність або неналежна якість законів.

Соціальний контроль розумівся як функція держави з наведення порядку, який досягався через верховенство закону і забезпечувався через систему примусу та жорстокі покарання.

4. Даосизм. Основою порядку було визнано Дао, тобто природний, закономірний порядок речей, який уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні. Ціннісною основою соціального порядку і контролю у даосизмі були справедливість та рівність. Вважалось, що для панування порядку в суспільстві людина повинна бути доброчесною та постійно здійснювати самоконтроль.

1.1.3. Філософсько-правове тлумачення соціального контролю та порядку в період Античності

У теоретико-пізнавальному плані генеза соціального порядку та контролю проходила шляхом поступової раціоналізації початкових міфічних уявлень. Філософське обґрунтування соціального контролю та порядку виникли у всіх стародавніх народів на ґрунті міфологічних витоків. Для міфів була характерна тотожність інформативного (повідомлення про що мали місце події та знаменні діяння богів) та нормативного. Згідно з міфологічною свідомістю, земний порядок нерозривно був пов'язаний з загальносвітовим, космічним порядком, що мав божественне походження¹.

Однією з країн, де найбільше міф уособлювався з порядком, була Стародавня Греція. Міфологічне мислення древніх греків являло собою інтелектуальний досвід доісторії та узагальнення інтелектуальних навичок первісності. Вчені виділяють наступні ознаки міфу: образність, наявність загальних понять, відсутність розмежування між природним і надприродним, персоналізація сил природи, дихотомічність явищ².

Основною ідеєю і темою стародавніх міфів було божественне першоджерело сформованого соціального та правового порядку.

¹ История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 17–18.

² Скларова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ. наук: 09.00.13 / Скларова Елена Алексеевна; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 23.

Однак у стародавніх народів можна знайти різні міфічні версії того, як повинні вирішуватися питання про спосіб і характер зв'язку божественного начала з земними відносинами. Кожен міф по своєму відображав своєрідність того ладу і того соціально-політичного порядку, світоглядне виправдання якого в ньому фіксувалось. Міф наділяв вищим авторитетом і санкціонував відповідний порядок¹.

Філософія Стародавньої Греції розглядала порядок через моральність як благо, при чому право сприймалося як норма, яка протистоїть хаосу, аномалії та злу. Культура того часу демонструвала змагальність і підпорядкованість людини нормам звичаєвого права на засадах юридичної рівності, яка забезпечувала упорядкованість суспільних відносин. Людина розглядалася як суперечлива істота, в основі якої лежать два начала (аполлонічне – творче та діоністичне – деструктивне). Міфологему аполлонічного начала розуміли як порядок і гармонію, мораль і право. Міфологему діоністичного – як хаос, руйнування, злочини. Оскільки протиборство порядку і хаосу визнавалось універсальним, то воно сприймалося як онтологічне начало².

Міфологізація уявлень про порядок формувала емоційно-образне сприйняття дійсності, засноване на дихотомічній конструкції Порядок – Хаос. При цьому Порядок поставав як структурність, упорядкована єдність, визначеність, оформленість, стрункість і закономірність процесів і явищ, а Хаос – деструктивний, безладний, невизначений, аморфний, безсистемний і непередбачуваний характер явищ і процесів³.

Вказані міфологічні уявлення отримали відобразились у філософії семи мудреців (Фалеса, Піттака, Періандра, Біанта, Солона, Клеобула Ліндійського і Хілона). Так, Біант вважав, що порядок можливий, коли громадяни бояться законів тією ж мірою, в якій боялися тирани. Солон створив свій образ розумного порядку, регламентований полісними інститутами. Він розділив афінське населення відповідно до їхнього майнового становища на чотири

¹История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 18.

²Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – С. 106.

³Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ. наук: 09.00.13 / Склярова Елена Алексеевна; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 14.

класи. Представники найбіднішого розряду були позбавлені права займати державні посад, однак вони могли брати участь у народних зборах¹. Згідно із Солоном, держава потребує, перш за все, законного порядку: беззаконня і міжусобиця – найбільше зло, порядок і добро – найбільше добро для поліса. В контексті соціального контролю цікавим є його характеристика закону (і влади закону) як поєднання права і сили².

Слід погодитись, що філософія права Стародавньої Греції характеризувалась таким особливостями осмислення соціального порядку: 1) інституційну основу порядку складали закони, які давали рівні можливості для реалізації кожного вільного громадянина полісу; 2) стійка влада демократичної більшості, яка діяла і в мирний, і у воєнний час; 3) діяв інститут згоди між багатими та бідними верствами міста-держави, який включав традиції, етичні норми, засновані на взаємній довірі; 4) стійкість порядку визначалась законами; 5) ціннісні структури порядку були різноманітними (регулювали відносини власності, міжособистісні відносини, давали можливість ідентифікувати свідомість особистості з усталеними нормами і законами полісної спільноти)³.

Крім того, в добу Античності визнавалось, що природний порядок є первинним та виступав як категорія космологічна щодо порядку соціального. Антична міфологія тлумачила сенс порядку через логіку розвитку світу: світ рухається від хаосу до космосу і характерними ознаками цього процесу виступають гармонія (Піфагор) та міра (Геракліт). Космос тлумачився як виразник божественного розуму, «розумного світоустрою», єдності, вічності й мудрості, уособленням закону й порядку, сталості й досконалості, а також долі й необхідності⁴.

У цілому категоріальна система навколо ідеї порядку в Античності вперше була сформульована піфагорійцями, завдяки яким філософська

¹ Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 30–31, 32.

² История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2000. – С. 27.

³ Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 34–35.

⁴ Левчук І.І. Порядок як соціально-політична категорія / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 37. – С. 297.

думка зробила крок вперед із світу, в якому панували сліпі непередбачувані сили до порядку, раціональності та істини і світу, впорядкованого розумом. Піфагорійці були першими, хто використав термін порядок, який по-грецьки звучав як «kosmos», з якого сформувалася ідея тотожності макрокосмосу (світу) і мікркосмосу (людини)¹.

Філософсько-правові погляди Геракліта ґрунтувались на тому, що основою космічного та соціального буття є Логос (космічна сила, всеохоплюючий розум, ототожнений з вічно «живим вогнем»), до якого необхідно слідувати. Відповідно до здатності людей охопити значення Логосу, Геракліт розрізняв мудрих і нерозумних, кращих і гірших. Життя поліса і його закони повинні, за Гераклітом, слідувати Логосу. Божественний закон є джерелом закону людського, звідси незаперечність і владна авторитетність закону². Таким чином, можна зробити висновок, що у філософії Геракліта ідея соціального контролю розкривалась через божественну природу закону людського, який мав незаперечність і владу, авторитетність у регулюванні суспільних відносин.

В Античній міфології виділяють три моделі розуміння співвідношення порядку і хаосу:

1) за Парменідом, є тільки буття, що не породжене і незнищенне та яке визначає порядок, в якому немає місця небуттю. Порядок однозначно трактувався як «позитивний» термін (справедливість, добро, гармонія) на противагу «негативному» хаосу. Уявлення про долю в давньогрецькій натурфілософії і міфології були пов'язані з генезисом категорій необхідності і випадковості. Розуміння необхідності у Анаксимандра здійснюється за допомогою ідеї про порядок речей, яка трансформується в ідею космічну. Анаксимандр вважає, що у Космосі закон являє собою вищий початок, що забезпечує порядок рівноправності сил. Космічний порядок у Анаксимандра регулюється відповідно до принципу справедливості;

2) у грецькій «зрілій міфології» космос-порядок народжується з хаосу, який первинний в часі і за своїм складом, з нього починається світ;

¹Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ. наук: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 35.

²Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 36.

3)у Геракліта порядок і хаос рівнозначні як протилежності, що з'єднуються в гармонії. Водночас, Геракліт пов'язував поняття необхідності з ідеєю космічного закону, порядку і часу. У своїх уявленнях філософ першопричиною всього сущого визначав вогонь як найбільш явне втілення характеристики вічної зміни, контрасту і гармонії¹.

Слід погодитись, що давньогрецькі мислителі були впевнені не тільки у тому, що світовий порядок (гармонія) має вплив на правовий порядок, але й у зворотному впливі. Порушення законів, обрядів та традицій, на їхню думку, тягло за собою порушення світової гармонії, що спричиняло невідворотну кару богів. Божий суд розглядався ними у двох площинах: деформація власне нормативної тканини і погіршення реального буття суспільства. У свідомості пересічних громадян страх перед покаранням з боку вищих сил розглядався як наймогутніша гарантія порядку. Поступово уявлення про те, що правопорядок окремої держави встановлюється богами, трансформувалось у тезу про божественний світовий порядок, як причину, що породжує будь-який державний та правовий порядок. Це спричинило детальну регламентацію поведінки всіх членів суспільства, вигнання або фізичне знищення тих, хто вважався потенційними ворогами встановленого релігійно-правового порядку. «Усталеність, незмінність нормативних приписів, засади неписаних конституцій вважалися принципами сакрального порядку»². Таким чином, згідно з Античною філософією, важливим елементом соціального контролю, завдяки якому досягався правовий порядок, була божественна його сутність і страх перед гнівом Богів.

Кожен бог в античній філософії мав свою місію: одні відповідали за стихію (наприклад, Посейдон, Деметра, Нюкта, Геліос), інші за ремесла і мистецтво (Гефест, Афіна ерга, Гермес, Асклепій), треті за любов і шлюб (Афродіта і Ерот, Гера і Гестія), четверті за війну і розбрат (Арес, Деймос, Еріда) і т.д. Однак лише головний бог – Зевс – ніс відповідальність за порядок. На відміну від богів

¹Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ. наук: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 26–28.

²Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук / А.Ф. Крижановський. – Одеса, 2009. – С. 75–76.

стародавнього Єгипту або Вавилону, які ніколи не сприймалися як особистості, а як носії константних функцій, грецькі боги були подібні до людини: вони зраджували, не дотримувались власних законів, сварились і т.д. Висловлюють міркування, що боги, які мали ті ж риси, що люди, не могли забезпечити узгоджену соціальну поведінку, стійкий суспільний порядок і організацію, оскільки самі не були еталоном, взірцем бажаної поведінки¹.

Таким чином, на стадії становлення античної філософії духовна субстанція порядку виявляється первинною, вона містить космічне начало, формує душевну складову людини та реалізується в досконалій державі. Тому, в античній добі, коли державне та громадське життя було недостатньо розділеним, важливими елементами соціального контролю виступали моральні норми та громадський осуд, які ґрунтувалися на моральних нормах.

Однак згодом концепція античної філософії поступово трансформується з «порядку – космосу» у «порядок – Логос», де Логос – це: «слово», «смысл», «задум», «порядок», «гармонія», «судження», «закон». Геракліт був переконаний, що впорядкуванню сприяє особлива енергія Логосу, яка гармонізує нерегулярні взаємодії і створює впорядкований стан матерії². Гераклітові належить відоме твердження: «Цей Космос – один і той же для всього наявного – не створив ніхто з богів і ніхто з людей, але завжди він є, був і буде вічно живим вогнем»³.

У той час було здійснено одну з перших успішних спроб впровадження правового регулювання суспільних відносин і контролю діяльності громадян полісу шляхом розширення простору для реалізації античною людиною індивідуальної свободи через участь в управлінні державою, у народних зборах, у праві володіння землею та рабами⁴. Це знайшло своє відображення у філософських

¹Розин В.М. Предпосылки и особенности античной культуры / В.М. Розин; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН; ЦОП Ин-та философии, 2004. – С. 106.

²Ратников В. С. Рациональность и хаос / В.С. Ратников // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Т. 23 (62). – 2010. – № 1. – С. 23.

³Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга / Д.А. Гусев. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. – С. 61.

⁴Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / С.І. Спільник / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – С. 15.

трактуваннях соціального контролю та правового порядку. Так, Платон у свій час стверджував про необхідність врахування інтересів суспільства та виділяв окремих суб'єктів, які б мали створювати відповідні умови¹.

Відповідно до філософії Платона, буття людей зазвичай обумовлене двома групами суперечностей (духу і плоті) та потрійним характером душі людини (розум, воля, пристрасть). Образ «колісниці душі», запряженої парою коней – «палким і бажаним» – і керованої візником – розумом, в яскравій публіцистичній формі репрезентує не тільки уявлення Платона про людину, а й запропоновану ним модель стійкої, «ідеальної» побудови держави як способу організації суспільства². Соціальний порядок досягається лише тоді, коли кожен займається своєю справою та приносить максимальну користь суспільству. Так, рід людський природним чином розпадається на три стани, кожний з яких має займатися тим, до чого визначено своєю природою: філософи (переважає розумна частина душі), як люди всевідаючі і мудрі, повинні управляти державою; хоробрі, сильні і мужні воїни (переважає емоційна частина душі) повинні її охороняти; землероби і ремісники³.

За Платоном, природа порядку і права є ідеальною, оскільки вони нерозривно пов'язані й залежать від ідей, розуму, логіки (чинників, яких прийнято вважати «ідеальними»). Закон, на його думку, повинен виявити передусім «розум предмета», проте це розумне начало сприймається не як внутрішня властивість соціального організму, а як зовнішній чинник, що його існування і стан. Ідеальне при цьому виводилось за межі реально суцього⁴. Однак на практиці спроби реалізувати ідеальний образ порядку не мали успіху, тому Платон міг лише в думках насолоджуватись своєю ідеальною державою, правителем і правом⁵.

Слід погодитись, що Платон створив соціально-правову теорію порядку, згідно з якою постійний перехід від зіткнення

¹ Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 13,14.

² Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: автореф. дис ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Юрій Петрович Крисюк. – К.: Б.в., 2008. – С. 15.

³ Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга / Д.А. Гусев. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. – С. 42.

⁴ Мыслители Греции: от мифа к логике: сочинения: пер. с греч. класс. / составитель В.В. Шкода. – Харьков: Фолио-Х; М.: Эксмо, 1998. – С. 438.

⁵ Платон, Аристотель / А.Ф. Лосев, А.А. Тахо-Годи. – М.: Молодая гвардия, 1993. – С. 134.

випадкових явищ і стихійних дій людей до впорядкування досягається під впливом формотворчих ідей. Ці ідеї (ейдоси) утворюють ідеальний порядок, який і знаходить своє втілення в житті людей. У гранично широкому плані порядок суспільного життя являє собою взаємопов'язані ідеї космосу, справедливої держави і окремої людської душі. Таким чином, ідея справедливості утворює онтологічну підставу порядку, оскільки порядок втілюється в справедливій державі і справедливій людині¹.

Концепція справедливого порядку Платона є результатом досягнутого рівня культури мислення, за допомогою яких кристалізувався образ ідеального порядку, що опинився у суперечності з об'єктивним процесом розвитку античного полісу-держави. Справедливість у Платона виступає як основа порядку і як його керівний принцип. Дана категорія розкривається ним в образі поліса, який перебуває у злагоді зі справедливими помислами та почуттями громадян. Згідно з ідеями Платона справедливість виступала в двох видах: етична – щодо приватних осіб і соціальна – щодо соціальних верств. Для філософа соціальна справедливість – це рівність між громадянами всередині кожного соціального прошарку.

Свій подальший розвиток проблема соціального контролю та порядку отримала у філософській концепції суспільних відносин Аристотеля, який був учнем Платона. Критикуючи Платона, він вважав, що вчення його вчителя про ідеальну державу є абсурдним, оскільки держава є «продуктом природного виникнення», що існує згідно з природою та є первинною «у порівнянні із сім'єю і кожним з нас». Як і Платон, Аристотель вважав, що порядок у державі підтримується через право, «яке служить мірилом справедливості, є регульовальною нормою політичного спілкування». Однак філософ не підтримував концепцію рівності Платона, виступав прибічником існування приватної власності, в суті якої він визначав порядок, який з моменту народження людини спрямовує її до підкорення або ж до управління. Запропонована концепція рівності Аристотеля була основою розуміння соціального контролю як способу управління вищими соціальними групами над нижчими, що відбувається в результаті класової та майнової нерівності та знаходить своє

¹Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 42–43.

вираження у подальших працях К. Маркса й інших соціологів, переважно конфліктологічного спрямування¹.

Таким чином, загальна філософсько-естетична картина порядку Платона, пов'язана з розумінням світу як космічного розуму, була систематизована і доповнена Аристотелем. Термін порядок, ряд, злагодженість філософ вживає у декількох значеннях:

1) порядок у соціально-політичному аспекті – це монархія, принцип, умова і сутність суспільного устрою;

2) порядок у природному аспекті – це злагодженість, яка діє у суспільстві і природі, оскільки природа і є «порядок». Як зазначає А. Ф. Лосев, «природа» Аристотеля є те, що створює порядок всього наявного. На думку цього філософа, людський розум як початок та причина творчої діяльності людини і розум природи як початок і причина природного і закономірного улаштування речей нерозривні;

3) порядок як елемент прекрасного – краса полягає у величі і порядку².

Крім того, за Аристотелем, людина може сформуватися лише при виникненні порядку, оскільки природа порядку формує соціальну природу людини. Природа людини розкривається в моральних категоріях, серед яких: служіння інтересам поліса виступає вищим моральним обов'язком і проявляється у властивостях людини як громадянина. При цьому варвари і раби, позбавлені громадянських якостей, моральних чеснот, позбавлені можливості жити повнокровним соціальним життям. Однак у суспільстві існують такі «аномалії», коли людина намагається протиставити себе державному порядку. Тоді у такої людини є два шляхи – остаточно втратити громадянські якості і перетворитися на тварину, або піднятися до цінностей порядку, досягнути його сутності, що властиво лише богам³.

На думку Аристотеля, суспільство перебуває в стані хаосу, соціальної напруженості і смуту до тих пір, поки в ньому не встановлено

¹ Кондов К.В. Соціальний контроль як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 105.

² Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ. наук: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 38–39.

³ Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 55–56.

твердий порядок. Цей порядок залежить від поділу праці (при якому кожен громадянин займається своєю справою) та від соціального поділу (при якому кожний громадянин не втручається в справи інших громадян, станів, класів). Стабільним є таке суспільство, яке поділене на три класи: вищий, що складається з мудреців, керуючих державою; середній, що включає воїнів, які охороняють його від смуту і безладдя; нижчий, що складається з ремісників і селян. На думку Аристотеля, найбільше значення для порядку має саме середній клас. Так, держава найкраще управляється в тому випадку, якщо: 1) маса бідняків не відсторонена від участі в управлінні; 2) егоїстичні інтереси багатих обмежені; 3) середній клас є більшим і сильнішим, ніж два інших¹.

У цілому слід погодитись, що у поглядах Аристотеля можна виділити і ознаки правопорядку, серед яких: відносини громадян засновані на повазі до закону, спрямовані на забезпечення миру та дозвілля і сприяють державній діяльності².

Аристотель, відповідно до своїх уявлень про зрівняльну та розподільну справедливість вважав, що гарантією правопорядку є справедливе управління, яке полягає в тому, щоб «всі рівні владарювали тією ж мірою, в якій вони підкоряються, і щоб кожен по черзі то повелівав, то підкорявся». Такий порядок він вважав законним, ототожнюючи ці два поняття: «порядок і є закон». У першу чергу це стосується природного закону, відноситься до сфери належного. Позитивне законодавство, на його думку, є надто «людським»³.

Аристотель вважав політичну владу підґрунтям порядку у суспільстві, наділяючи раціонально-ціннісну основу порядку політичним змістом. Зокрема, Аристотель наділяє моральні норми політичним сенсом, а справедливість як найважливіший «код античної культури» знаходить у вираженні в образі розумного політичного порядку як стану соціально-політичного життя⁴. Натомість

¹История социологии: учебное пособие / Т.В. Батурина, С.В. Ивлев – Кемерово, 2002. – С. 11, 12, 153.

²Ігнатенко В.В. Поняття «громадський порядок» як категорія публічно-правових відносин за часів Стародавнього світу / В.В. Ігнатенко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 311.

³Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... докт. юрид. наук.: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський. – Одеса, 2009. – С. 80.

⁴Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 317–318.

несправедливим, на думку Аристотеля, називають того, хто порушує закон, бере зайве з інших, неоднаково ставиться до інших. Отже, якщо людина переступає закони – вона несправедлива, якщо діє відповідно до закону – справедлива, відповідно, все встановлене законом в даному разі справедливо¹.

Отже, наприкінці свого існування філософія Стародавньої Греції характеризувалась раціоналістичними поглядами, які проявляли себе і у розумінні правового порядку. Загальні висновки щодо розумного порядку можна звести до наступних положень:

1) метафізична природа порядку у свідомості давніх греків розкривається у взаємозв'язку трьох сутностей: світового порядку, справедливої держави і розумної людської душі. Ейдос розумної справедливості стає субстанцією порядку;

2) найважливіший «код античної культури» – справедливість – знайшов вираз в образі розумного порядку. Справедливість втілюється у справедливих привілеях і справедливих формах суспільного устрою, у справедливих вчинках громадян;

3) справедливий порядок відрізнявся змішаним типом, де присутні елементи аристократичного та демократичного правління. Античний образ розумного порядку, що пронизував усю філософсько-правову думку того часу².

В Античній філософії простежуються витoki філософського обґрунтування соціального контролю. Хоч саме поняття «контроль» не застосовувалось, він розумівся як атрибутивний чинник суспільних відносин, який за допомогою законів має за мету врівноваження людських прагнень та пристрастей, забезпечення суспільних благ, виховання та захист своїх громадян³.

Розглядаючи історичні аспекти формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції, можна виділити два ідеологічні періоди:

1) міфологічне розуміння соціального контролю та правового

¹ Розин В.М. Предпосылки и особенности античной культуры / В.М. Розин; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН; ЦОП Ин-та философии, 2004. – С. 209.

² Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 59–60.

³ Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 105.

порядку, яке характеризувалося імперативністю норм та дихотомічною конструкцією космос/хаос, де космос – це порядок, який є результатом діяльності богів;

2) раціонально-рефлексивне розуміння соціального контролю та правового порядку, коли основою космологічного порядку було визнано Логос. Ціннісною основою соціального контролю визнавалась **індивідуальна свобода, а справедливість та рівність** у різних їхніх тлумаченнях – ціннісною основою правового порядку.

Хоча індивідуальна свобода вважалася основою соціального контролю в античності, слід не забувати про реальний стан античного поліса. Так, в найбільшому місті еллінського світу, в Афінах у період розквіту налічувалося приблизно 300 000 жителів разом з портом Пірея, проте повноправних громадян з них – близько 30 тисяч. Решта – метекі (неповноправні громадяни) і раби, що дає підстави стверджувати про неоднозначність цінності свободи в античному світі. Тому основна суперечність соціального порядку античного суспільства – це протиріччя свободи і загального блага, блага держави в цілому. У Платона це протиріччя явно не сформульовано, але в його ідеальному суспільстві, у зразковій державі немає місця для свободи кого б то не було. Свобода громадянина стала жертвою загального блага, непорушності порядку, вона зникла, відсутня. Аристотель намагався свободу зберегти, але у нього виходило, що свобода можлива лише для вільних громадян¹.

Категорія справедливості на ранніх етапах формування античної філософії містилася в більш загальному, синкретичному понятті, яке відображало світовий порядок у цілому. У відносинах між людьми ступенем дотримання справедливості виступав критерій належного правопорядку. Вічна справедливість ототожнювалась із правом, яке ґрунтувалось на звичаях.

Отже, специфіка концепцій соціального контролю та порядку перш за все закріплена у специфіці античної соціальності. Античний світ винайшов абсолютно новий соціальний порядок, основою якого був поліс або місто-держава, що була спільнотою повноправних громадян, об'єднаних у захисті своїх прав проти іноземців, неповноправних громадян і рабів. В античному світі з'являється зовсім нова людина – вільний громадянин, якого не було в східних суспільствах

¹Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 26.

і державах. Межі свободи громадянина були визначені законом, але при цьому це були і кордони від втручання держави в його приватне життя. Тобто, на древньому Сході людина завжди була частиною соціального цілого, яка зобов'язана суспільству завжди і все, що було основою соціального порядку. Закон, звичай регламентували її статус всередині цілого, визначали людям різні повинності. Натомість громадянин античного поліса був зобов'язаний суспільству діяти за встановленим законом, і законність чи незаконність вимог суспільства-держави він міг обговорювати і вирішувати в суді перед іншими вільними громадянами¹.

Переходячи до характеристики соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавнього Риму, слід погодитися зі словами американського історика і філософа В. Дюранта: «право Риму стало характерним і довговічним вираженням сутності римського духу. Як Греція стоїть в історії символом свободи, так Рим – символом порядку; Греція заповіла демократію і філософію в якості підстави особистої свободи – Рим залишив нам закони, традиції управління в якості фундаменту соціального порядку»².

У філософії Стародавнього Риму мало місце обґрунтування зв'язку між правопорядком та державою. Зокрема, на думку Цицерона: «що таке держава, як не загальний правопорядок?»³. Він вважав, що право забезпечує у суспільстві порядок і спокій, а свобода – це стан, протилежний хаосу. Таким чином, ідеальний порядок можна досягти завдяки принципу справедливості, розуму і згоди між сенатом і народом. Коли ж під питання поставлене благополуччя держави, то з відома народу правитель повинен як диктатор встановити в державі порядок⁴.

Проаналізувавши праці Марка Тулія Цицерона, можна зробити висновок про те, що управління державою здійснювалось в інтересах правопорядку (загального блага). Задля досягнення порядку громадянин був зобов'язаний трудитись для загального блага, діяти

¹Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 20.

²Дюрانت В. Цезарь и Христос / В. Дюрانت; пер. с английского В.В. Федорина. – М.: Крон-Пресс, 1995. – С. 111.

³Цицерон. О государстве / Марк Туллий Цицерон; пер. В.О. Горенштейна // Диалоги «О государстве» и «О законах» / М.Т. Цицерон. – М.: Наука, 1966. – С. 82.

⁴Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 13; Налуцишин В.В. Формування філософсько-правових уявлень про правовий порядок у Стародавньому Римі // Право і суспільство. 2017. №4. С. 7-9.

правомірно, надавати допомогу потребуючим. На думку мислителя, держава як узагальнений правопорядок з його встановленнями та законами є, по суті, втіленням того, що за його природою являє собою справедливість, право. Цицерон, як і Платон та Аристотель, вважав, що позитивне право повинно відповідати справедливості¹.

Цицерон розглядав державу як правове формування, «загальний правопорядок», утворення, яке було виразником загальних інтересів та узгодження позицій людей з питань права. Філософ зазначав, що причиною потреби порядку стала охорона власності, оскільки порушення недоторканності приватної та державної власності слід розглядати як порушення справедливості і права. Основна роль у концепції Цицерона відводилася уявленням про «загальне благо», «узгодженість інтересів», «загальний правопорядок». На його думку, вивчення всієї природи призводить до розуміння того, що править світом. Цицерон вважав, що виникнення упорядкованого суспільства залежить тільки від людини, наділеної «насінням» розуму і справедливості².

За Цицероном, порядок носить божественний характер і заснований на загальному розумі та справедливості. Розум є вищою і кращою частиною душі людини, а справедливість – це абсолютна цінність, найвища чеснота; мета людини, суспільства і держави – прагнення до справедливості³. Цицерон одним із перших запропонував юридичне трактування соціальної справедливості, під якою розумів рівність прав людей та рівність кожного перед законом.

Таким чином, общинний устрій античних держав визначав систему цінностей, яка становила основу тогочасного правового порядку. Її складовими частинами були: автономія – життя за власними законами, що виявлялося у прагненні полісів до незалежності, а також у прагненні окремих громадян жити своїм розумом; автаркія – самозабезпечення власного споживання; патріотизм – любов до своєї Батьківщини, в ролі якої виступала рідна громада, оскільки

¹Момот М.О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація / М.О. Момот // Адвокат. – 2009. – № 3. – С. 38.

²Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ. наук: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 40.

³История политических и правовых учений: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция» / Н.Д. Амаглобели и др.; под ред. Н.В. Михайловой, А.А. Опалевой, А.Ю. Олимпиева. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – С. 47.

саме вона була гарантом благополуччя громадян; свобода як відчуття цінності особи; рівність – орієнтація на помірність у побуті, зважання на думку та інтереси колективу; колективізм – відчуття неподільності з колективом своїх співгромадян, оскільки участь у суспільному житті вважалася обов’язковою; шанування традицій; повага до особистості – виражалася у відчутті впевненості в собі і в своїх силах; працьовитість – орієнтація на суспільно корисну працю, яка прямо або побічно (через особисте благо) приносила користь колективу¹.

Таким чином, концептуальними ціннісними основами соціального контролю та правового порядку у Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції слід визнати свободу, рівність та справедливість. До основних ідей, що формували правовий порядок, можна віднести такі: порядок мав божественний характер; держава та порядок ототожнювались; загальне благо визнавалось суттю правового порядку; метою правопорядку була охорона приватної власності.

1.2. Розвиток філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв’язок з правовим порядком у Європі

1.2.1. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в період Середньовіччя

Античність, відкривши автономію людського духу, призвела до зміни парадигми духовності та світогляду, що призвело до трансформації розуміння смислу буття на засадах християнства від матеріального до духовного. На зміну античній культурі, яка розділила чуттєвий світ і раціональний, прийшла середньовічна культура, яка закріпила панування духовного, вбачаючи в ньому трансцендентне, вічне, незмінне і досконалість світу.

Слід погодитися, що центральне місце у світогляді «середнього тисячоліття» відводилось Богу, який створив усе суще, а кожен крок людини сприймався з позицій божественного промислу.

¹Коптев А.В. Античное гражданское общество / А.В. Коптев // Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации: сборник статей / под ред. Ю.К. Некрасова. – Вологда: Русь, 1997. – С. 11–30.

Антична міфологія також була наповнена образами божеств, проте у теоцентристському світогляді змінився сам статус Бога, який почав трактуватися як абсолют, який перебуває поза простором і часом та сам творить їх за допомогою свого великого Слова¹.

З позицій християнської філософії розроблялася концепція Бога як вищого блага та переоцінювалися всі попередні цінності. Старий Заповіт доповнився Новим, у морально-ціннісному значенні багато в чому протилежним. Бог поставав як регулятивний принцип середньовічного світу, як кінцева ціль та цінність мислення через панування релігійної свідомості над всіма іншими сферами. В Бозі втілювалась вища досконалість та благо, він втілював триєдність Істини, Добра та Краси. Це стало своєрідним продовженням аксіологічної традиції давньої філософії, в якій виявлявся первісний синкретизм ціннісного світовідношення².

Християнство, яке було панівним світоглядом у Західній Європі, протягом багатьох століть виробило ті цінності й орієнтири, в яких і варто розглядати категорію порядку. Ідея порядку, яка категоріально сформувалась в античній культурі, трансформувалась у Середньовіччі в уявлення про те, що підстава існування світу знаходиться за межами чуттєвого. Порядок розглядався в межах християнської теології як незмінна, незнищенна даність трансцендентного Бога³. Земний церковний і суспільний порядок розглядався як такий, що визначений Богом як відображення порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на священників, воїнів (дворянство), буржуа (торговців) і селян був природнім, бо кожен має своє Богом дане призначення і місце. Усередині кожного стану, який поміняти було вкрай важко, з'являлася особлива ієрархія начальників і підлеглих⁴. Визначальною рисою Середньовіччя також був феодалізм, який формував тогочасний порядок.

¹Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 102.

²Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Михайло Миколайович Підлісний; Дніпропетровський держ. фінансово-економічний ін.-т. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 36–37.

³Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... докт. философ. наук: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 41, 14.

⁴Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс; пер. со швед. – М.: Наука, 1994. – С. 210.; Налуцишин В.В. Розвиток філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у добу Середньовіччя // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Випуск 45. том 2. С. 167-170.

Розвиток суспільства відбувався в межах релігійного світогляду, а контроль над членами суспільства здійснювався релігійними методами, які були покладені в основу християнської доктрини. У той час домінувала релігійна форма соціального контролю.

Основною особливістю філософських учень того часу був їхній теоцентричний характер, тобто утвердження Бога як центру світобудови і головного хранителя світового і соціального порядку. Це знайшло своє відображення у філософії Августина Аврелія, який розвивав християнську концепцію розуміння порядку, за якою всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини. На його думку, відносини управління, рабства та панування «людини над людиною» – це «природний порядок людського життя», що виник внаслідок гріхопадіння. Філософ критикував сформований порядок земного світу як гріховний порядок, що носить тимчасовий характер.

Водночас гріховний порядок людей не суперечив задуму бога-творця. На думку Августина, гріховність державно-правового устрою життя (законів і правил «земного граду») та правопорядку взагалі склалися внаслідок первородного гріха і зберігалася через гріховність природи людини. «Природний порядок» людського життя, тобто гріховний порядок, є наслідком того, що людина – істота немічна і слабка, нездатна своїми власними силами ні уникнути гріха, ні створити на землі досконале суспільство¹.

За Августином, порядок та справедливість – це фактори, що сприяють досягненню благого життя в майбутньому. Добро і справедливість повинні запанувати на землі завдяки встановленому Богом вічного порядку, «Граду божого», що є найвищим благом, абсолютною нормою всього, що існує на цьому світі. Таким чином, усі чесноти і гріхопадіння людини фактично «запрограмовані» заздалегідь, тому що поведінка і життя індивіда скеровується і визначається зовнішньою божественною силою².

Теологічна критика Августином розширеного суспільства і держави має свої межі, які закінчуються там, де починається влада. Згідно із вченням Августина, влада походить від бога і виконує функції, заплановані провидінням. Тобто, можна стверджувати,

¹ Блаженный Августин. Творения. Том 3–4. СПб.: Алетейя, 1998.

² Блаженный Августин. Творения. Том 3–4. СПб.: Алетейя, 1998.

що Августин був прихильником суспільної нерівності як необхідного наслідку зіпсованості людської природи первородним гріхом. Будь-яке прагнення до рівності в цих умовах визнавалось протиприродним і таким, що заздалегідь очікує на поразку¹.

На думку Августина, світ створений за допомогою вищої мудрості, він повинен бути влаштований максимально розумно, впорядковано, закономірно. Хоча світ і створений найдосконалішим творцем, він все-таки створений з нічого, а тому є недосконалим. Зло і безлад не від бога, а від небуття. Світ не може претендувати на те, щоб досконалістю зрівнятися з творцем, однак він є досконалий з усього, що може бути створено з нічого. Крім того, у його філософії має місце протиставлення досконалості світу та недосконалості людського сприйняття. На думку філософа, людина бачить у світі безлад, випадковість і зло через власну обмеженість, через неможливість охопити ціле світу. Філософ порівнював світ із мозаїкою, стверджуючи, що людина не може судити про красу всієї мозаїки, бачучи лише один її фрагмент. Насправді нічого безпричинного не буває, оскільки все охоплено порядком причинного зв'язку і цей універсальний порядок встановлюється в божественному задумі і здійснюється провидінням. Навіть те, що здається злом, служить благу цілого і порядку. «Порядок є те, за допомогою чого відбувається все встановлене Богом». Зло – це частина порядку, оскільки воно служить прикрасі цілого, бо краса народжується з єдності протилежностей².

Засадицим принципом права Августин уважав божественний закон, потрактований ним як вияв божественного розуму і волі, що визначає природний порядок, а, отже, й природне право. Природне право тлумачилось як ідеальна норма, що регулює людські відносини. Мета справжньої християнської держави, на його думку, була в утвердженні божественної справедливості, втіленої в природному праві³.

¹Соколов В.В. Средневековая философия: учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. / В.В. Соколов. – М.: Высш. школа, 1979. – С. 80–81.

²Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика / Г.Г. Майоров. – М.: Мысль, 1979. – С. 307–308.

³Гришук О.В. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія / О.В. Гришук, Д.І. Попов. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. – С. 133.

Таким чином, земний правопорядок світських держав схильний до дії злих, демонічних сил. Щоб убезпечити людей від цього впливу, згідно з ідеями Августина, необхідна вища божественна справедливість. Підставою соціального контролю та правопорядку філософ уважав страх Божий, оскільки людина, яка боїться покарання божого, не падає у безодню зла.

Тома Аквінський у своїй схоластичній теології підкреслював думку про те, що людині властиво осягати мету, природний порядок речей, завершенням якого є вище Благо – Бог¹. Підставою свободи є воля людини та її розум, оскільки тільки вільна людина здійснює свою свободу як добру волю. Тобто таку свободу, яка «співвідноситься з Богом як з метою свого життя» та полягає у дії відповідно до розумної, божественної необхідності, спрямованої на досягнення порядку.

Тома Аквінський розрізняє шість форм державного устрою за критерієм міри справедливості та міри свободи людей: монархія, аристократія, політія (ідеальні форми) та тиранія, олігархія і демагогія (демократія) (збочені форми). На думку Аквінського, найкращою формою правління, яка здатна забезпечити порядок у суспільстві є монархія, оскільки передбачає правління однією особою, як і в Царстві Божому, де є один Бог, що забезпечує стійкість і успіх тих держав, де панував один, а не безліч².

Згідно з Т. Аквінським, людський закон – це позитивне право, яке, як і будь-який закон, апелює до розуму, встановлюючи порядок цілей, піклуючись про все суспільство у вигляді загального блага. Людський закон, як і божий, повинен бути справедливим, інакше в суспільстві може запанувати безлад³.

На думку філософа, нормативною основою соціального контролю та правового порядку є закон, відповідно до якого людина повинна діяти або утримуватися. Закон установлюється з метою загального блага (порядку) та повинен відповідати наступним ознакам: розумність веління; відповідність загальному благу;

¹Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ.: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 43.

²Блаженный Августин. Творения. Том 3–4. СПб.: Алетейя, 1998.

³Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ.: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 43.

компетентність органу, який його встановлює; оприлюднення. Аквінський виділяв чотири види законів:

1) вічний закон, який стоїть на чолі як вічний божественний розум, який править світом, відповідає розуму або загальному благу. Сумнів у компетентності законодавця тут неприпустимий, оскільки він проявляється сам собою у світі, але не оприлюднюється;

2) закон природний, якому підпорядковані всі живі істоти і є відображенням вічного закону в розумних істот. Завдяки своїй розумності, людина розвиває далі закон вічний, керуючись прагненням до добра і відразу від зла. Природний закон становить основу будь-якого позитивного законодавства;

3) позитивний людський закон, у якому знаходить втілення природний закон. Так, покарання за вбивство ґрунтується на природному законі, однак питання про те, яке покарання буде призначено за цей злочин і в якому порядку – це вже справа позитивного закону;

4) божественний закон, який виражений в Старому та Новому Завіті і представлений у позитивному праві. Цей закон існує, оскільки природа людини не завжди дає їй чітке уявлення про мету, до якої вона повинна прагнути, а також через хиткість і розбіжності в людських судженнях та недосконалість людського закону¹.

Проте, розуміння соціального контролю та правопорядку як явищ, що засновані на божественних засадах у Середньовіччі, хоч було і переважаючим, однак, не єдиним. Наприклад, Марсилій Падуанський та Уільям Оккам утверджували думку про земне (не божественне) тлумачення правопорядку. Марсилій Падуанський наполягав на тому, що всі закони, щоб стати чинними правовими нормами, повинні виходити від народу, натомість божественне природне право – це не правовий порядок, а як усього лиш одна з філософських наук. Згідно з Оккамою, основою державного порядку є право, носієм якого є народ².

Творчість Марсилія Падуанського стала вагомим внеском у формування філософії правового порядку. Вважається, що він був першим видатним раціоналістичним мислителем демократичного

¹История философии права / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Университетская типография, 1906. – 593 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adhdportal.com/book_3220.html

²Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... докт. юрд. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський. – Одеса, 2009. – С. 91.

спрямування в епоху Середньовіччя. В добу Середньовіччя саме він перший стверджував, що порядок формується не лише через підкорення владі, але й через урахування інтересів народу. Державна влада діє передусім за допомогою законів, які формуються народом. Зауважено, що його концепція не була досконалою, оскільки до народу М. Падуанський відносив не усе населення держави, а лише кращу, найбільш достойну його частину¹.

Таким чином, у Середньовіччі закріплюються онтологічні уявлення про заснування світу, що знаходиться за межами чуттєвого світу речей, які були сформовані ще в добу Античності. Так, Буття Парменіда, Ідея Платона підготували підґрунтя до появи ідеї трансцендентного Бога, який створив космічний і суспільний порядок у духовному світі західної цивілізації. У середні віки категорія порядку розглядається в рамках християнської теології: порядок як даність Бога, яка незмінна, незнищенна і нетрансформована. «Даний порядок визначає середньовічну структуру суспільства, ієрархічність, спочатку задану функціональність; в цілому, традиційний уклад життя і спосіб мислення, який визначається визнанням великої потужності Божественного Абсолюту»².

Крім того, у середньовічній філософії земний порядок повинен був відповідати божественному, який є доцільністю і благом, абсолютною нормою всього, що має бути. Людина розглядалась не як мета в собі або для себе, а як засіб здійснення божественного порядку. Вічний закон як вираження божественного розуму і волі визначав природний порядок і, отже, природне право. Середньовічний порядок будувався на покорі державній владі в контексті тих вимог, які висувала християнська мораль. Слід погодитись із тезою про те, що середньовічна філософія ґрунтувалась на протиставленні земного граду і небесного, при чому влада осмислювалась як здійснення божественного задуму³. Проте, як зауважує Е. Аннерс, незважаючи на великий прогрес у багатьох галузях права, в середині століття все-таки не був

¹ Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 113–114.

² Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ.: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 43.

³ Склярова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философ.: 09.00.13 / Елена Алексеевна Склярова; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – С. 42.

вироблений правопорядок, що забезпечував одночасно гуманний і ефективний захист внутрішньої соціальної безпеки¹.

Таким чином, у Середньовіччі соціальний контроль та правовий порядок розглядались крізь призму релігійної свідомості. Середньовічна культура зробила великий крок у зверненні від матеріального до духовного, орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства. Християнство виробило ті цінності, які стали основоположними для організації соціального контролю та правового порядку. Порядок у тогочасній філософії розглядався в межах християнської теології як даність трансцендентного Бога. Соціальний порядок вважався відображенням порядку небесного. Вважалося, що поділ суспільства на соціальні групи був природнім, оскільки впорядковував суспільство відповідно до призначення кожної людини, яке визначено Богом. Соціальний контроль здійснювався здебільшого за допомогою релігійних методів церквою.

Августин розвинув християнську концепцію розуміння порядку, за якою всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини, а відносини управління та панування людини над людиною є природним порядком людського життя, який виник внаслідок гріхопадіння. Однак, гріховний порядок людей не суперечив задуму Бога-творця, який наділив людину свободою волі, але людина є істота немічна і слабка, не здатна уникнути гріха та створити на землі досконале суспільство. Оскільки через гріхопадіння людська природа є недосконалою, то вона потребує контролю, тобто необхідна влада, щоб забезпечити порядок на засадах справедливості. Августин був прихильником суспільної нерівності як необхідного наслідку зіпсованості людської природи первородним гріхом. Підставою свободи філософ вважав волю людини та її розум, оскільки тільки вільна людина здійснює свою свободу як добру волю, яка співвідноситься з Богом як з метою свого життя та полягає у дії відповідно до божественної необхідності, спрямованої на досягнення порядку. Найкращою формою правління, яка здатна забезпечити порядок у суспільстві, за Августином, є монархія. Соціальний контроль повинен здійснюватися через закон (вічний, природний, позитивний та божественний). Позитивне право повинно

¹ Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс; пер. со швед. – М.: Наука, 1994. – С. 193.

бути справедливим і встановлювати порядок, піклуючись про все суспільство і його загальне благо.

У Середньовіччі розуміння соціального контролю та правопорядку, як заснованих на божественних засадах, було переважаючим, однак не єдиним. Зокрема, М. Падуанський та У. Оккам дійшли висновку про їхню земну природу, яка походить від народу, а божественне природне право розглядалось не як основа правового порядку, а як філософська наука.

1.2.2. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Відродження

Наступним етапом розвитку взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку стала епоха Відродження, яка була епохою глибоких соціальних потрясінь, відродження античної культури, зростання соціально-політичної ролі міст, формування класу буржуазії та інтелігенції, безпосередньо пов'язаної з набранням сили наукою і мистецтвом. У таких умовах формувалась нова система цінностей, які були засновані на принципі індивідуалізму, що призвело до перегляду питань про становище людини у світі, сутності людини, її ставлення до Бога та природи. Активно обговорювалось питання гідності людини, сенсу її земного буття та місця у світі. Підставою філософії епохи Відродження, таким чином, став антропоцентризм, за якого утвердилось визнання центрального становища людини у світі на основі затвердження єдиносутності Бога і людини¹.

Нова культура спиралася на античну спадщину, яка була ближчою і зрозумілішою для людини ніж богословсько-схоластична культура. Замість релігійного пояснення держави і права, нові концепції виходили з передумов про природний характер цих феноменів. Разом з тим визнання людини як індивідуальності зумовило нові пошуки обґрунтувань сутності порядку, через призму його гуманістичного спрямування².

Мішель Монтень вважав, що життя людини є виправданим, коли воно наповнене моральним змістом, у досягненні якого людина

¹Філософія. История философии: учебно-практическое пособие / под ред. Ю.В. Еремина. – Ч. I. – М.: МГУТУ, 2007. – С. 50–51.

²Золкин А.Л. Философия права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Философия права» / А.Л. Золкин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – С. 24.

повинна спиратися на себе саму і всередині себе знаходити основи моральної поведінки. Вищим досягненням людини філософ вважав автономну, незалежну від панівних думок і стереотипів, моральну позицію. Основою соціального і правового порядку вважалось служіння суспільству і принесення користі¹. М. Монтень під правопорядком у державі розумів упорядковане співтовариство, що «спирається на свої основні засади і виконує свої обов'язки, а також згода всіх дотримуватися його і підкорятися йому»².

У філософії права епохи Відродження людина постає у центрі безмежного світу, здатною усвідомити свою велич та перетворити світ. При цьому мали місце: руйнація феодальних та виникнення ранньокapіталістичних відносин, критичне переосмислення релігійних учень, посилення авторитету буржуазних прошарків суспільства, потужний зсув у бік секуляризації, розвиток світської культури. Ідеологія Відродження базувалась на уявленнях про державу, право, порядок, закон із скарбниці духовної культури античної цивілізації. Основною ідеєю гуманістичного напрямку стала необхідність утвердження самоцінності й автономності особи, забезпечення умов для її вільного розвитку, надання можливості людині самостійно приймати рішення³.

Загально визнаний засновник італійського гуманістичного руху Ф. Петрарка виступив проти марнослів'я схоластів, вченість яких він вважав ілюзорною. Основою соціального порядку він вважав людину як моральну істоту, яка здатна вдосконалюватися під впливом світської освіти та виховання, яке замінило схоластику. Основним методом соціального контролю, спрямованим на підтримку правового порядку, таким чином, філософ визнавав не примус, а переконання, яке б підкреслювало цінність людини. При цьому людина набувала все більшої самостійності та усе частіше репрезентувала не спілку, а саму себе⁴.

¹ Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – 400 с.

² Монтень М. Опыты // Избранные произведения: в 3 т.; пер. с фр. / М. Монтень. – М.: Голос, 1992. – Кн. 1. – С. 134.

³ Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 122–123.

⁴ Гришук О.В. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія. / О.В. Гришук, А.І. Гелеш. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – С. 69.; Налуцишин В.В. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Монтеня, Ф. Петрарки та Н. Макіавеллі // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», 2017, Випуск 45, том 2, С.163-166.

У зв'язку з тим, що виникла нова система цінностей, у якій на першому місці стояла людина, розпочалася секуляризація, тобто звільнення від церковного впливу. Поступово всі проблеми держави, моралі і права перестали розглядатися крізь призму теології. Однак це не означає, що релігійні проблеми, які стосувалися буття Бога, добра і зла, спасіння душі, стали забуті, просто вони не знаходилися більше в центрі уваги філософії¹.

Це можна прослідкувати, зокрема, у філософії Данте Аліґ'єрі, який обґрунтував цінність і значущість життя людини, визнаючи подвійну її природу (тілесну і духовну). Стержень буття людини філософ убачав у свободі волі, яку можна реалізувати лише через поведінку людини, в результаті якої можна набути блаженство у житті та блаженство у вічності. На цьому шляху людина спирається на свої розумові можливості і її наставляє Святий Дух. Соціальний та правовий порядок, таким чином, розглядався як результат внутрішньої гармонії і наближення людини до Бога (довершеності й абсолютної гармонії)².

Слід погодитись, що глибокі соціальні, філософські зміни обумовили революційні зміни у світогляді і філософії тієї епохи, зокрема:

1) антропоцентризм – світоглядна позиція, згідно з якою людина є центром всіх подій, що відбуваються у світі. На противагу середньовічному аскетизму і розумінню людини як істоти гріховної, у філософії Відродження розглядається, перш за все, земне призначення людини, її інтереси і права;

2) гуманізм – світогляд, що розглядає людину як вищу духовну цінність;

3) геліоцентризм – концепція, згідно з якою Сонце є центральним небесним тілом, навколо якого обертається Земля й інші планети;

4) пантеїзм – вчення, що об'єднувало Бога і Природу в єдине ціле. Бог у філософії Ренесансу, на відміну від Бога схоластичної філософії, зливався із законами природи, а не творив світ з нічого³.

У світогляді Відродження вважалося, що доля людини повинна визначатися виключно її особистою доблестю, що проявляється

¹ История философии: учебник для высших учебных заведений / В.П. Кохановский, В.П. Яковлев. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2001. – С. 126.

² Данте Алигьери. Божественная комедия / Данте Алигьери. – М.: Наука, 1967. – С. 248.

³ Макулин А.В. История философии: учебное пособие / А.В. Макулин. – Архангельск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2013. – С. 186–187.

активністю, благородством у справах і помислах, а не її знатністю, походженням, званням, конфесійним статусом. Все більше робився акцент на тому, що одна з основних складових гідності індивіда – громадянськість, безкорисливе ініціативне служіння загальному благу. Під поняття загального блага підпадало уявлення про порядок, що спирається на принципи рівності (в сенсі ліквідації станових привілеїв і обмежень) та справедливості. Гарантії рівності і справедливості, як запорука свободи людини, вбачалися у виданні і дотриманні законів, зміст яких узгоджується з єством людини і природним правом¹.

Указуючи на особливі людські властивості порівняно з іншими істотами, філософія того часу ставила людину у виняткове становище у світі. Зокрема, у праці Д. Піко делла Мірандоли «Розмова про достоїнства людини» вона (індивід) розглядалась як центр культурного світу. Крім того, заперечувалась церковна догма, яка стверджувала, що людину створено за образом і подобою Бога. При цьому філософ стверджував про надану Богом людині можливість творити себе самостійно, за будь-яким зразком і подобою². Таким чином, стверджувалась людиномірна складова правового порядку та соціального контролю. Джанотто Манетті у трактаті «Про гідність та велич людини» також розглядав людину як вищий результат божественного творіння, висуваючи на перше місце красу людини, що віддзеркалює красу Всесвіту. Гідність людини, на думку філософа, виявляється в силі її розуму: наскільки великою та сонцесайною є його сила, свідчать численні величні діяння людини, її знаряддя, дивовижним чином винайдені та застосовані³.

Можна погодитись, що радикальні зміни, які відбулися в епоху Відродження, стали каталізаторами нових образів порядку суспільства і сприяли змінам змісту і структури інтелектуальних матриць, що визначають сутність та розвиток концепцій порядку суспільства⁴.

¹История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2000. – С. 86–87.

²Гришук О.В. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія / О.В. Гришук, А.І. Гелеш. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – С. 70.

³Ревякина Н.В. Итальянское Возрождение. Гуманизм второй половины XIV – первой половины XV вв. / Н.В. Ревякина. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1975. – С. 60.

⁴Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 318.

Так, на думку Н.Макіавеллі, у структурі держави, яка виникає для приборкання людського егоїзму та виступає вищим проявом людського духу, порядок стає стабілізуючим фактором. Створюючи закони і вводячи їх за допомогою сили, держава встановлює інститути внутрішнього порядку. Крім внутрішнього порядку держави може існувати зовнішній порядок, де воля голови держави підпорядкована волі громадян. Однак образ порядку у Н.Макіавеллі багато в чому нагадує політичний режим, в якому під суспільною користю найбільше малися на увазі інтереси правителя, наділеного широкими політичними правами¹.

Макіавеллі виходив з передумови про егоїстичність людини, вважаючи, що не існує кордонів для людського прагнення до матеріальних благ і влади, але оскільки ресурси обмежені, то виникають конфлікти, які повинна долати держава шляхом захисту індивідів від агресивності з боку інших. При відсутності сили, яка стоїть за законом, виникає анархія, тому необхідний сильний правитель для забезпечення порядку. Держава, за Макіавеллі, повинна базуватися на міцній основі, яку складають досконалі закони і сильне військо. Основою дотримання стабільності у державі є влада правителя, який прагне будь-якою ціною досягти вищої своєї мети – порядку. Правитель при цьому має право застосувати будь-які методи для збереження влади, а тому не гріх йому «заради збереження держави» піти проти свого ж слова².

Н.Макіавеллі відмовився від посилань на правовий теїзм і прагнув обґрунтувати концепцію порядку, не користуючись ні поняттям вищої волі, ні поняттям вищого розуму Бога. З одного боку, характеризуючи порядок, Макіавеллі розумів під ним нічим не обмежену волю єдиновладного правителя. З іншого – порядок, у його баченні, – це засіб утримання політичної влади. Правитель, створюючи закони й домагаючись їх виконання, встановлює порядок і запобігає хаосу й анархії, що є завданням держави. На думку цього мислителя, правитель не повинен аналізувати трактати з етичними й теологічними спекуляціями, він змушений маневрувати між

¹ Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 62–63.

² Золкин А.Л. Философия права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Философия права» / А.Л. Золкин. – М: ЮНИТИ–ДАНА, 2012. – С. 25.

протилежними політичними силами, утримувати порядок. Загалом Макіавеллі трактував право не як інструмент досягнення порядку та справедливості, а як механізм запобігання взаємного винищення громадянами один одного¹.

На його думку, порядок повинен залежати від волі однієї особи, тому мудрий вчитель держави, що прагне до суспільної користі, повинен усіма силами намагатися досягти єдиновладдя, і ні одна розумна людина не стане докоряти йому, якщо при улаштуванні держави він вдасться до насильницьких заходів. Тільки ті насильства заслуговують осуду, мета яких не виправляти, а псувати. Але разом з тим, правовий порядок повинен відображати і волю більшості наступним чином: хоча маса і нездатна заснувати порядок, не в змозі пізнати, що краще, але, раз пізнавши це на досвіді, вона ніколи не погодиться змінити хороший порядок².

Таким чином можна стверджувати, що Н. Макіавеллі надавав перевагу насильству над іншими засобами соціального контролю³. Розмірковуючи над контролем членів суспільства, він культивує засоби примусового характеру більше, аніж заохочувальні. У центрі правового порядку, раціонально обґрунтованого Макіавеллі, виявляються не справедливість, а домінантна група, яка оточує сильного і рішучого правителя, що застосовує примус як обов'язкову умову функціонування сталого порядку на основі встановлених норм і законів. У концепції порядку Н. Макіавеллі ідеї справедливості і обов'язку замінюються ідеєю підпорядкування інституціональним структурам, а теорія створення режиму особистої влади правителя доповнюється ідеєю підтримки інститутів контролю⁴.

Слід погодитись, що гуманістичний дух епохи Відродження, який наслідували представники цієї епохи, ледь торкнувся ідеології Макіавеллі. У працях цього мислителя не домінувало звеличення гідності людини та вільної волі, спрямованої на добро і загальне благо (соціальний порядок), немає також міркувань про покликання

¹ Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: навчальний посібник / В.І. Кузнецов. – К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. – С. 147.

² История философии права: пособие к лекциям / Н.М. Коркунов. – 6-е изд. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1915. – С. 126.

³ Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 126.

⁴ Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 318–319.

людини до моральної діяльності. У фокусі цього філософа був ідеальний правитель і технологія його владарювання, яка ґрунтувалась на жорсткому соціальному контролі¹.

Отже, в епоху Відродження відбувається політизація порядку суспільства, а центральною проблемою виявляються відносини громадянського суспільства і влади. У центрі порядку, обґрунтованого Н.Макіавеллі, виявляється не окремий індивід з його інстинктивними діями, а панівна група, яка є найбільш наближеною до правителя. Філософ прагне з'ясувати внутрішні і зовнішні функції порядку. Внутрішня функція порядку впливає з природи державної влади. На його думку, обов'язковою умовою функціонування стійкого порядку є примус вільних індивідів до виконання загальних справ і визнання громадянами легітимності влади. Зовнішня (соціальна) функція порядку втілюється у регулюванні соціальних процесів на основі встановлених норм і законів. Такі моральні цінності, як повага, любов, дружба підпорядковані інтересам верховної влади. Як наслідок, його модель політизованого порядку відкриває шлях до влади «жорстких еліт», які здатні застосовувати різні правила гри (шлях «левів» і «лисиць») для збереження своєї влади та сталого порядку².

Як висновок, в епоху Відродження все частіше стверджується, що порядок та соціальний контроль повинні опиратись на право та закони. Попри те, як і в епохи, що передували Відродженню, далі порядок досягається за допомогою примусу та вважається, що порядок – це втілення волі правителя. Ціннісною основою порядку та контролю в добу Відродження виступив **гуманізм**. Епоха Відродження називається епохою гуманізму, тому що саме в цей час Людина була усвідомлена як вища цінність.

Філософський зміст Відродження неможливо усвідомити без гуманізму. Термін «гуманізм» став одним з найбільш значущих і поширених термінів, що позначає морально-соціальні характеристики людини (вперше зафіксований у документах XV ст.). Показово, що самі гуманісти, будучи палкими шанувальниками культури

¹История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2000. – С. 94–95.

²Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 130.

Античності, запозичили слово *humanitas* (людяність) у Цицерона і Сенеки, які свого часу хотіли підкреслити, що поняття «людяність» є найважливішим результатом культури, виробленої у давньогрецьких полісах. Надалі ця лексема неодноразово вживалася і латиномовними отцями християнської церкви, яке вони використовували, прагнучи підкреслити значимість проголошеної ними моралі в порівнянні з грубою, жорстокою і нелюдською мораллю рабовласників¹.

Таким чином, можна стверджувати, що епоха Відродження внесла у розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку ідеї антропоцентризму та гуманізму. Секуляризація (звільнення від церковного впливу) призвела до того, що поступово проблеми соціального контролю та правового порядку перестали розглядатися виключно крізь призму теології. Хоча людина розглядалась як така, що наділена Богом свободою волі, є творцем самої себе і може творити разом із Богом, оскільки в ній присутня його частина (Д. Піко делла Мірандола). Соціальний та правовий порядок розглядався як результат внутрішньої гармонії і наближення людини до Бога (Д. Аліґ'єрі). Основою порядку вважалось служіння суспільству і принесення користі, що проявлялось у моральній поведінці (М. Монтень). Великий акцент робився на утвердженні гідності людини як основи правового порядку (Д. Манетті). Гідність людини розглядалась через принципи рівності (відмови від станових привілеїв), справедливості та свободи, яка забезпечувалась виданням і дотриманням законів на основі природного права. Основним методом соціального контролю визнавався не примус, а переконання, яке здійснювалось під впливом світської освіти та виховання (Ф. Петрарка). Поряд з цим, у філософії правового порядку Н. Макіавеллі відрізнялась від панівної гуманістичної тенденції. Велика роль цим філософом відводилась необмеженій волі єдиновладного правителя, який створює закони і домагається їхнього виконання. Серед засобів соціального контролю філософ віддавав перевагу насильству та примусу. В цілому в епоху Відродження відбувається поступова політизація соціального порядку та поступово починають формуватися відносини громадянського суспільства і державної влади.

¹Соколов В.В. Историческое введение в философию: История философии по эпохам и проблемам: учебник для высшей школы / В.В. Соколов. – М.: Академический Проект, 2004. – С. 555–556.

1.2.3. Свобода як основа розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Реформації

Розвитку концепції соціального контролю та його впливу на правовий порядок сприяла епоха Реформації, головним змістом якої стала теза про «призначення людини бути вільною»¹. Реформація виникла і розвивалася під гаслами повернення до Нового Заповіту і його перших тлумачень, які були першоджерелом християнської віри і практики, де можна було знайти первинні ідеали християнства². В ідеології Реформації визнавалася цінність земного життя і практичної діяльності людей, право людини самій приймати рішення з важливих для неї питань.

Філософія Реформації характеризувалася раціоналізмом, який означав прагнення до панування розуму над почуттями та мав соціально-психологічну детермінацію. З цієї позиції було переглянute і місце Бога в житті людини та значення віри в нього. Людина була зорієнтована на роботу над своїм внутрішнім світом, на формування його єдності, боротьбу з афектами, і все це здійснювалось за принципом «піддавай все сумніву». Протестантська ідеологія, яка була панівною у той час, ввела прагматизм як ознаку мислення того часу, який передбачав, що: люди епохи Реформації були впевнені в існуванні порядку речей; світ розглядався ними як такий, що влаштований за відповідними правилами, законами; ці закони слід пізнавати і жити відповідно до них³.

Реформація продемонструвала на духовному й культурному рівнях кризу феодалізму і початок становлення нових буржуазних відносин на основі нових соціальних цінностей. Церква перестала бути корпорацією, за допомогою якої можна досягти небесного блаженства, а священники виконували роль посередників між людьми і Богом. Новостворена буржуазія насамперед цінувала індивідуальні чесноти та особисту віру без посередництва церкви. Макс Вебер у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» доводив, що саме протестантизм як породження Реформації став головним чинником

¹ Букреев В.И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособие / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998. – С. 121.

² Маграт А. Богословская мысль Реформации / А. Маграт. – Одесса: Богомыслие, 1994. – С. 35.

³ Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення / В.М. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 119.

становлення й розвитку капіталістичних відносин, оскільки протестанти «чи то як панівні, чи то як гноблені верстви населення, чи то як більшість населення, чи то як його меншість – виявляють специфічний нахил до економічного раціоналізму...»¹.

При цьому головним змістом епохи стала теза про призначення людини бути вільною. Ідеологи Реформації М. Лютер, Ж. Кальвін, М. Цвінглі, Т. Мюнцер та ін. внесли чимало цінних ідей у розвиток теологічно орієнтованого природного права як основи соціального контролю та правопорядку. Жан Кальвін провів реформу церкви, демократизував її, додавши самостійність общинам. Церковні общини почали очолюватися пресвітерами (старшинами), що обиралися з багатих мирян, і проповідниками, які не мали спеціального сану. Останні виконували релігійні функції як службові обов'язки².

Ж. Кальвін вважав необхідною співпрацю церковної і світської влади задля досягнення порядку. На думку Кальвіна, держава може мати будь-яку форму, якщо вона дана людям Богом. Протест проти влади, встановленої Богом, навіть найбільш жорсткої – «зухвалість проти божої волі». Ж. Кальвін обґрунтовував ідею «двох порядків»: громадянського і духовного, які мають нерозривний зв'язок. Згідно з його ідеями, свобода Євангелія жодним чином не звільняє людину від необхідного контролю з боку держави³.

Відповідно до філософії М. Лютера, завдяки суспільному порядку забезпечується християнський спосіб життя. Дієвість цього порядку досягається завдяки тому, що накази світської влади (царя, законів) спираються на природне право. Природне право, як і божественне, є похідним від волі Божої, однак природне право являє собою якісно інший феномен, оскільки регулює зовнішню, а не внутрішню поведінку людей, а також їхні речі, майно тощо⁴. Звісно, що М. Лютер був далекий від того, щоб проповідувати необхідність демократичної перебудови тодішньої німецької державності, а тому

¹Кралюк П. Що дала Реформація Європі і Україні // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/HISTORY/scho-dala-reformaciya-yevropi-i-ukrayini-_html

²Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – С. 27.

³Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – С. 133.

⁴История политических и правовых учений: учеб. пособие / С.Ф. Сокол, В.С. Козлов. – Мн.: БИП-С Плюс, 2009. – С. 331.

наставляв підданих бути покірними монархам та смиренно зносити несправедливість¹.

Мартин Лютер розкрив питання соціального порядку через співвідношення свободи та обов'язку людини слідувати волі Божій. На його думку «вільна воля без Божої благодаті нітрохи не вільна, а незмінно виявляється полонянкою і рабинею зла, тому що сама по собі вона не може звернутися до добра»². При цьому Лютер обґрунтовував необхідність світського права з властивим йому механізмом примусу. Адже праведник за власною волею робить все і навіть більше, ніж від нього вимагається, тоді як неправедні не роблять навіть того, що приписує право. Тому їм потрібно право, яке би вчило та примушувало їх робити добро. Світська влада стримує нехристиян і злих, що примушує їх, хоча би проти волі, зберігати порядок у суспільстві. Примус у вигляді світської влади потрібен та необхідний для охорони миру, покарання гріха, захисту від зла. Основним обов'язком підданих є підкорятися державі. Лютер стверджував, що Бог швидше стерпить несправедливе правління, ніж дозволить бидлу бунтувати. Піддані мають право на пасивний опір лише в одному випадку: якщо правитель посягає на свободу совісті, яке пов'язується Лютером із людською гідністю та принципом рівності. Серед нормативних засобів соціального контролю Лютер віддавати перевагу світському праву перед канонічним, оскільки воно «набагато краще, майстерніше, справедливіше за духовне, в якому, окрім назви, немає нічого цінного».³

З погляду Лютера, християнський правитель повинен вважати себе слугою Божим, а не господарем народу. Державна влада – не привілей, а тягар, покладений на нього Богом. Враховуючи сумний політичний досвід минулого і сьогодення, Лютер розробляє ряд вимог до державної діяльності. Початковою їх посилкою є уявлення про владу як ремесло. Політика, як і ремесло, вимагає умінь.

¹ История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М), 2000. – С. 97.

² Лютер М. О рабстве воли / М. Лютер // Избранные произведения. — СПб.: Андреев и согласие, 1994. — С. 185–382.

³ Крестовська Н.М. Реформація церкви та реформа права (до 500-річчя Віттенберзьких тез Мартина Лютера) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://r500.ua/reformatsiya-tserkvi-ta-reforma-prava-do-500-richchya-vittenberzkih-tez-martina-lyutera/>; Налуцишин В.В. Свобода як основа розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Лютера, Ж. Кальвіна, Ж. Бодена та Т. Кампанелли // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». №27. 2017. С. 8-9.

Зокрема, правитель повинен знати реальну обстановку в країні, планувати свої дії і, погодившись із голосом розуму (і волею Бога), визначати, в яких випадках слід застосовувати заходи примусу або переконання.

Ж. Боден розмірковував над суверенітетом держави, стверджуючи, що його носієм є не сама влада, а її органи. У залежності від того, хто є носієм суверенітету, Боден розрізняв форми держави (монархія, аристократія, демократія). Вчення Бодена про державу і суверенітет можна розглядати як яскравий приклад новаторства у справі формування нового політико-юридичного світогляду. Стрижнем цього світогляду є порядок мирного співіснування різних соціальних груп і станів, для досягнення якого всі засоби хороші. Кращим засобом у даному випадку є абсолютна монархія, яка використовує «право сильного» для припинення громадянської міжусобиці¹.

Т. Кампанелла прагнув до зміни того соціального порядку, який принижував людину. Головною причиною відсутності порядку сучасного йому світу Кампанелла бачив соціальну нерівність, існування багатства й убогості, що призводили до панування в суспільстві приватного інтересу, пошуку наживи та руйнування моральності: «У всьому християнському світі виявляється це помилка, що одні – бідняки, а інші – багаті ... І сьогодні ми бачимо, що в одного є сто тисяч скуді доходу, а у тисячі людей немає і трьох скуді на одного. І ось той, у якого сто тисяч, захоплює дохід тисячі людей і витрачає його на собак, коней, блазнів, на дорогий одяг і, що ще гірше, на блудниць. А якщо бідняк вступить з ним у суперечку, то не зможе домогтися справедливості і стає вигнанцем або вмирає у в'язниці, а багач пригнічує, кого йому завгодно, тому що суддя від нього залежить, оскільки суддями стають завдяки заступництву і ще більше за гроші»².

Томас Мюнцер відстоював християнський соціалізм, відмову від формальної держави та захист своїх інтересів за допомогою Біблії. Він закликав до повного соціального перевороту суспільства і встановлення народної влади. У «12-ти статтях» і «Статейному листі»

¹ Жоль К.К. Философия и социология права: учеб. пособие для вузов / К.К. Жоль. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. – С. 189–190.

² Ильин В.В. История философии: учебное пособие [Электронный ресурс]. – СПб.: Петербургский государственный университет путей сообщения, 2001. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1847365/>

філософ виклав свої вимоги до суспільного устрою: встановлення системи виборів духовних осіб; скасування кріпацтва; зменшення розміру податків; навести порядок в управлінні судами; домагатися справедливого суспільного ладу на основі республіканської форми правління та демократичного державного режиму. Мюнцер запропонував встановити соціальний контроль за державною діяльністю керівника, який повинен здійснювати народ¹.

Таким чином, розвитку концепції соціального контролю та його впливу на правовий порядок сприяла епоха Реформації, коли визнавалася цінність земного життя, практичної діяльності людей та свобода людини, право людини самій приймати рішення з важливих для неї питань. Філософія цього часу характеризувалася прагматизмом, за якого світ розглядався як такий, що влаштований за відповідними правилами, законами. Соціальний порядок можна досягти, коли ці закони пізнавати і жити відповідно до них, завдяки чому забезпечується християнський спосіб життя. Дієвість цього порядку досягається, коли накази світської влади спираються на природне право (М. Лютер, Ж. Кальвін). Визнавалась необхідною співпраця церковної і світської влади для досягнення правового порядку, а протест проти влади, встановленої Богом, визнавався неприпустимим (Ж. Кальвін). Соціальний порядок розглядався через призму мирного співіснування різних соціальних груп і станів, для досягнення якого кращим засобом вважалась абсолютна монархія (Ж. Боден). Однак, Т. Кампанелла прагнув до зміни такого соціального порядку, який принижував людину, а основною причиною порушень соціального порядку філософ визнавав соціальну нерівність.

¹ Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. – К.: Правова єдність, 2009. – 312с.

РОЗДІЛ 2

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННІСНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ У XVIII–XX СТ.СТ.

2.1. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософії права Нового часу

Бурхливого розвитку концепція взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку зазнала у період Нового часу, коли були розроблені такі важливі для філософії права концепції, як, наприклад, теорія соціального договору та природних прав людини. Слід погодитись, що Новий час – це період революційних перетворень суспільства, боротьба зі старим, феодальним порядком, устремління до ще не відомого майбутнього, яке постає у вигляді суспільного ідеалу, дуже не схожого на недосконалі суспільні системи, які люди бачать у дійсності¹.

Новий час відкрив наступну сторінку в історії розвитку філософської думки, що пов'язана зі зміною феодального суспільного устрою буржуазним, коли був продовжений процес руйнування Середньовічної феодальної системи цінностей та послаблення впливу церкви. Філософія Нового часу запропонувала новий світогляд, в якому найважливішою цінністю була людина, а максима суспільної свідомості «людина вільна і дорівнює Богові» була зміненна більш земною: «людина лише маленька ланка у величному механізмі природи, тому вона повинна жити за законами природи»².

Дослідники висловили міркування, що з періоду Нового часу контроль за дотриманням невід'ємних прав людини, підтримкою демократичності соціуму все частіше бере на себе держава,

¹Чичерин Б.Н. История политических учений: в 2-х т. / Б.Н. Чичерин; подготовка текста, вступ. ст. и коммент. И.И. Еалампиева. – СПб.: Издательство Русской христианской гуманитарной академии, 2008. – Т. 2. – С. 3.

²Гришук О.В. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві: монографія. / О.В. Гришук, М.Р. Романинець. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2013. – С. 58.

а контроль за діями держави бере на себе громадянське суспільство¹. В основі розкриття соціального порядку з того часу лежала людська природа, виражена в природному праві та природних правах, перш за все у праві людини на життя та праві на рівноправне спілкування людини з людиною².

Філософія Нового часу, на відміну від античної філософії, де людина розглядалась як підпорядкована частина об'єктивного світового порядку, ставила на перший план вимоги особи. Ця доба характеризувалась культom особи, яка служить вищій, безумовній меті та сама в собі пізнає свідомість добра і зла, правди і неправди. У такій особі сходяться емпіричне Беконівське та раціоналістичне декартівське, попри їхні взаємні протилежності в інших відносинах³.

У філософії Ф. Бекона соціальний порядок розглядався через ідею ідеальної держави. Слідом за Т. Мором і Т. Кампанеллою, він відтворював у роботі «Нова Атлантида» популярний в XVI столітті сюжет про мандрівника, який побував у невідомій країні і побачив там незвичайні соціальні порядки. Оповідаючи про державу, Бен Салем, Ф. Бекон не критикує суспільні порядки, не будує радикальних проєктів щодо скасування приватної власності. Головним інститутом у цій державі є науково-технічний центр, а мозок держави – орден «Будинок Соломона». Члени ордена не тільки займаються наукою, а й керують країною на її основі. Таким чином, соціально-правовий ідеал мислителя – це ідеальна технократія, в якій влада належить ученим, які й формують цей порядок⁴.

Особливості трактування Г.В. Лейбніцем проблем правового порядку обумовлені специфікою його природно-правових поглядів. Оскільки теоретик розрізняв природне і позитивне право, то під природним правом він розумів розумний і справедливий порядок (його зміст, логіку, вимоги, правила), який виявляється і досягається людським розумом в божественно встановленій гармонії світобудови.

¹ Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / С.І. Спільник; Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – С. 19.

² Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 319.

³ Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. Лекции по энциклопедии права / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 2001. – С. 184.

⁴ Макулин А.В. История философии: учебное пособие / А.В. Макулин. – Архангельск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2013. – С. 219–220.

Таким чином, першоосновою природного права визнавались розумна природа речей, а закони та інші джерела позитивного права (людське право) встановлюються з волі державної влади (яка при цьому повинна керуватися вимогами природного права). Тому закон (позитивне право) повинен відповідати природному праву, бути розумним і справедливим¹.

Філософсько-правове вчення Гуго Гроція націлене на затвердження правових засад досягнення миру. В епоху Нового часу, нестабільності та революцій, мислителі часто під миром мали на увазі соціальний порядок. Гроцій вважав, що «насправді найбільшу важливість становить питання про те, що краще – свобода або мир». І, судячи з позиції Гроція, безсумнівну перевагу при конфлікті цих цінностей він віддає миру, тобто порядку².

Для Гроція вільна і розумна людська природа вимагає з'єднання людей в організоване суспільство, в державу. Однак держава, згідно з його філософією, не дорівнює порядку, який розглядався як результат вільної людської діяльності. Вільна згода людей виражається в домовленості, а дотримання договорів є вічним приписом природного права. Договір, як вияв людської свободи, лежить в основі всіх держав і законодавств. Верховенство в державі розглядалось як результат об'єднання правомочностей окремих осіб, які домовляються між собою про колективне підпорядкування спільній владі. Цей договір у Гуго Гроція, як і у його сучасника Гоббса, не явний, словесно або письмово виражений, акт угоди окремих суб'єктів, а мовчазна злагода окремих осіб, які беруть участь у суспільстві³.

Для Т.Гоббса порядок та держава – це взаємозалежні явища, які нерозривно пов'язані, взаємодоповнювальні та необхідні форми соціальної організації, що протистоять громадянській війні й неконтрольованому насильству⁴. Гоббс був раціоналістом, переконаним, що

¹История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 354.

²История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – С. 137.

³Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. Лекции по энциклопедии права / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 2001. – С. 186.; Налуцишин В.В. Філософсько-правове розуміння соціального контролю та правового порядку у творчості Ф. Бекона, Т. Гоббса, Д. Локка та Г. Гроція // Держава та регіони. Серія: ПРАВО. 2017. № 3. С. 75-79.

⁴Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс; пер. з англ. Р. Димерець; наук. ред. Т. Польська. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. 93.

подібно до раціонального порядку природи можливо встановити раціональний порядок і в громадських справах людини¹. Згідно з Т.Гоббсом необхідно прагнути до миру і слідувати йому, все інше має використовуватися лише як засіб досягнення миру, під яким він також розумів порядок. Найважливішою умовою існування порядку є відмова кожного від своїх прав тією мірою, в якій цього вимагають інтереси миру і самозахисту². Для Гоббса, як продовжувача Бекона, також чуттєва природа людини служить вищим мірилом істинного і помилкового, належного і неналежного. З чуттєвих потягів людини у нього виводиться та пояснюється і держава, і порядок³.

На думку Гоббса, в основі порядку лежить суспільне порозуміння, тобто суспільний договір стає природним переходом з додержавних відносин війни «всіх проти всіх» на стадію цивілізованого розвитку. Слід погодитись, що філософ наповнив ідею порядку етатистським змістом: з одного боку, укази, накази-закони, жорсткі санкції, які йдуть від влади, роблять суспільний порядок державним; з іншого боку, держава – це інститут, який реалізує розумність людської природи. Ціннісними характеристиками гоббсівської концепції порядку є свобода, справедливість та інші цінності⁴.

На думку Т.Гоббса, сучасний соціальний порядок повинен бути такою структурою, яку людство в стані бачити за допомогою права. Він повинен досягатися за допомогою команд суверена, який здобув такий авторитет завдяки раціональному розумінню і тлумаченню життя індивідів. Для забезпечення порядку у суспільстві індивіди повинні розуміти, що для забезпечення їхньої безпеки та інших нагальних потреб необхідна концентрація владних повноважень у руках держави⁵.

Виділяють три основні концепти теорії соціального порядку Т.Гоббса: а) людська природа з культом індивідуалізму; б) висування

¹История философии: от философии Древнего Востока до философии XXI века / под ред. В.В. Васильева, А.А. Кротова и Д.В. Бугая. – Изд. 3-е, перераб. – М.: ЛЕНАНД, 2014. – С. 286.

²История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М), 2000. – С. 143–144.

³Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. Лекции по энциклопедии права / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 2001. – С. 184.

⁴Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 320.

⁵История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 415.

природного закону, в якому реалізуються інституційні умови регулювання суспільного життя людини-егоїста і формуються основи природного права; в) обґрунтування розумності порядку суспільства і доповнення розумністю верховної влади, які забезпечують мир і захист підданих. Важливою метою порядку, як вважав Т.Гоббс, є досягнення миру¹.

Розуміння соціального контролю Т.Гоббсом заклало підґрунтя до розгляду його як двостороннього феномена в епоху Нового часу. Все частіше стверджувалось, що контроль повинен здійснюватися як з боку держави (контроль за дотриманням невід'ємних прав людини: свободи, права на власність, соціальну безпеку тощо), так і з боку громадянина (контроль за діями держави бере на себе громадянське суспільство)².

Бачення правового порядку у філософії Бенедикта Спінози також ґрунтувалося на ідеях природного права, яке розглядалось як рівнозначне потенціалу людини. Людина повинна перебувати у громадянському стані, який ототожнювався з державою, що утворилася внаслідок суспільного договору. Щоб у державі панував порядок, кожний підданий добровільно або під страхом покарання повинен підкорятися владі, яка робить те, що вигідне всім. Ідеалом Спінози була демократична республіка, в якій влада та закони не суперечать народу та його свободі. Основними цінностями демократичної держави, що править, опираючись на волевиявлення підданих та розумні закони, були свобода, рівність та загальний добробут. Спіноза сформулював основні критерії обмеження державної влади: держава не може порушувати та зневажати встановлені нею закони; держава не може переходити межі природних прав людини (здатність до роздумів, пізнання Бога та любов до нього, любов, ненависть, право на збереження свого життя); державна влада має прислухатися до думки підданих³.

На думку Спінози, примус як вид соціального контролю з боку влади має стосуватися тільки дій підданих, а не їхнього внутрішнього

¹Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 68.

²Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / С.І. Спільник. – Запоріжжя, 2006. – С. 15.

³Мироненко О.М. Історія вчень про державу і право / О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. – К.: Академія, 2010. – С. 237.

настрою, адже ця сфера повинна виражатися в релігії, філософії, науці. Зазіхаючи на цю галузь людської діяльності, держава порушує природне право і тим самим підриває власне своє існування. Особливо акцентує увагу Спіноза на релігію, вважаючи, що держава не повинна втручатися в ставлення людини до Бога; релігія не повинна ні панувати в державі, ні служити їй знаряддям. При тому і в зовнішній сфері людських дій примус має обмежуватися межами, необхідними для державного порядку¹.

Джон Локк один із перших сформував теорію поділу влади для забезпечення незалежності трьох можливих видів політичної влади: законодавчої, судової та виконавчої як основи правопорядку у суспільстві. Основна мета поділу влади – уникнути зловживання владою, адже це призводить до неупорядкованості у суспільстві. Продовжуючи цю ідею, Монтеск'є стверджував, що «необхідний такий порядок речей, при якому різні влади могли б взаємно стримувати одна одну». Подібне взаємне стримування влади – необхідна умова їхнього правомірного і узгодженого функціонування в законно окреслених рамках, що в подальшому сприяє ефективному впровадженню гармонії у суспільстві².

Серед ціннісних підстав соціального контролю та правового порядку у філософії Локка можна виділити свободу. Філософ вважав, що людина народжується вільним, суверенним суб'єктом, що дозволяє їй не бути залежною від мінливої, непевної, невідомої самовладної волі іншої людини. Природна свобода людини легітимізує її право на самодетермінацію у відносинах з іншими в упорядкованому суспільстві, однак, людина не може виходити за межі, визначені законом, що є загальним для усіх³. Природний стан свободи Локк розглядав як стан рівності, з якого виводяться принципи справедливості та милосердя і стан взаємної любові. Законом природи є розум, який навчає людство дотримуватися правил природи, що полягає в збереженні миру і безпеки людини та людства. Люди перебувають у природному стані доти, доки за власною

¹ Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. Лекции по энциклопедии права / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 2001. – С. 193.

² Денисенко Н.А. Политология: учеб. пособие [Електронний ресурс] / Н.А. Денисенко. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2005. – Режим доступу: <http://bookzooka.com/book/3-politologiya-ucheb-posobieidenisenko-na.html>

³ Гришук О.В. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія / О.В. Гришук, А.І. Гелеш. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – С. 107.

волею не зроблять себе членами певного політичного суспільства¹.

Розмежування природної свободи і свободи людини в суспільстві полягає в тому, що в першому випадку особа є вільною від будь-якої влади людини, тоді як в другому – вона повинна визнавати ту законодавчу владу, що встановлена за згодою всіх. Свобода в суспільстві відповідає «спільноутвореному» законодавству, це свобода «чинити за власною волею в усіх діях», коли це не суперечить загальновстановленим правилам. «Свобода людини і свобода діяти згідно зі своєю волею ґрунтується на тому, що людина має розум, що здатен навчити її закону, яким вона повинна керуватись, й примусити її зрозуміти, якої мірою в неї залишається свобода на власну волю. Надати людині необмежену свободу перш ніж вона матиме розум, здатний керувати нею не означає надати їй привілей бути вільною за своєю природою». Локк наголошує, що оскільки «люди за своєю природою всі вільні, рівні й незалежні, то нікого не можна вивести з цього стану й підкорити політичній владі іншого без його на те згоди»².

У контексті соціального порядку Монтеस्क'є аналізував зв'язок законів з релігією та визнавав, що релігія може сприяти забезпеченню порядку: «у державах, де питання про війну не обговорюються на спільній нараді, де закон позбавлений будь-яких засобів до припинення і попередження воєн, релігія встановлює періоди миру і перемир'я, щоб дати народу можливість займатися тими роботами, без яких держава не може існувати, як посів і тому подібні роботи»³.

Взагалі слід погодитись, що у період Нового часу філософія права звільнилась від богословського забарвлення. Правопорядок і соціальний контроль розглядались здебільшого через призму природного права, яке тлумачилось як сукупність ідеальних норм, які повинні служити підґрунтям юридичного права. Так Г. Гроцій, який був одним із засновників школи природного права, розумів природне право як «настанову здорового глузду». Гоббс і Спіноза ототожнювали природне право з природною силою. Монтеस्क'є вбачав у природному праві загальнолюдську цінність, а його метою вважав

¹ Локк Дж. Два трактати про врядування / Дж. Локк. – К.: Основи, 2001. – С. 135.

² Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – С. 34.

³ История политических и правовых учений: учебник / М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. – М.: Высшее образование, 2005. – С. 145.

свободу, рівність та безпеку всіх людей. На відміну від Гоббса, він оголосив найважливішим законом природного права не війну всіх проти всіх, а мир.

Вольтер відстоював такий суспільний порядок, в основі якого лежать принципи рівності, свободи та необмеженої приватної власності. Мислитель приділяв велику увагу розкриттю змісту цих принципів, які він вважав основою правопорядку. Він невпинно доводив їхню практичну користь для суспільства та будь-яких суперечностей в обґрунтуванні цих принципів не допускав¹.

Вольтер був відомий як антитеологічний філософ і прихильник «природної релігії», під якою він розумів принципи моралі, загальні для всього людства. Як вважав Вольтер, головний принцип моралі, сформульований ще мудрецами давнини, звучить так: «поводься з іншими так, як ти хочеш, щоб ставилися до тебе». Однак він все ж визнавав необхідною умовою для підтримки порядку та збереження моральності існування Бога, який карає та винагороджує. Звідси відомий вислів Вольтера: «якби Бога не було, його слід було б вигадати»².

К. А. Гельвецій, розмірковуючи над розумною організацією суспільства, підкреслював значення позитивних законів в утвердженні «розумного ладу». На його думку, лише законодавство може змінити погляди народу. Метою законодавчих перетворень Гельвецій вважав створення правового порядку, що гарантує відповідність особистих і суспільних інтересів. Треба так організувати відносини між людьми, стверджував Гельвецій, щоб кожному індивідові стало вигідно здійснювати добро для співгромадян³.

Розумний порядок, у філософії Ж.-Ж. Руссо, виникає при переході влади до народу, що розкривається в загальній волі і народному суверенітеті. «Одна тільки загальна воля може керувати силами держави, відповідно до мети її встановлення, яка є загальним благом». Однак народ, який є об'єднувальним початком порядку та

¹ История политических и правовых учений: учеб. пособие / С.Ф. Сокол, В.С. Козлов. – Мн.: БИП–С Плюс, 2009. – С. 425.; Науцишин В.В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. Пүфендорфа // Прикарпатський юридичний вісник. № 3. 2017. С.18-21.

² Философия. История философии: учебно-практическое пособие / под ред. Ю.В. Еремина. – Ч. I. – М.: МГУТУ, 2007. – С. 69–70.

³ Скоробогатов А.В. История политических и правовых учений: учебно-методическое пособие / А.В. Скоробогатов. – Казань: Таглитмат, 2004. – С. 83.

виразником прямого народовладдя в повсякденному житті, не в змозі створювати закони і управляти суспільним устроєм, тому розробляти правові основи порядку повинен законодавець¹.

Ідея розумності зумовлює в поглядах Руссо появу суспільного договору, побудованого на добровільному об'єднанні людей в політичний організм, названий державою. Створюючи образ людини, вільної від насилля та нерівності в природному стані, Руссо закликає повернутися назад до природи, тобто до природного порядку, який існував до створення держави. Природний порядок Руссо представлений чеснотами людини, вільною і добродією працею, привітним ставленням один до одного, вродженим почуттям рівності і свободи. У природному стані людина знаходить мову, освоює моральні норми, долає індивідуалізм, який є лише рисою цивілізації, а не природи. Руссо у своїй теорії на місце «людини-егоїста» (Гоббс) висуває образ «слухняного громадянина», який повинен спрямовувати свої обов'язки на стабільність держави-суспільства. Разом з тим, громадянин як людина наділена невідчужуваними «природними правами» (відстоювати своє життя, власність, свободу), які він повинен відстоювати самостійно, не піддаючи руйнуванню правової основи порядку². На його думку, «відмовитися від своєї свободи – значить, відмовитися від своєї людської гідності, від прав людини, навіть від обов'язків... такий підхід несумісний з людською природою»³.

Як вважав Руссо, для підтримки положень суспільного договору, контроль повинен здійснюватися не лише з боку влади, але й з боку суспільства за діяльністю влади. На думку філософа, періодично повинні скликатися народні збори, на яких слід ставити на голосування окремо два питання: збереження форми правління та залишення управління в руках тих, на кого воно в даний час покладено⁴.

¹Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты [Електронний ресурс] / Ж.Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – Режим доступу: <http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt>

²Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 93–94.

³Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: учебное пособие / В.М. Капицын. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – С. 91.

⁴История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – С. 228.

Слід погодитись, що Т.Гоббс, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо, Ш.Монтеск'є, і Г.Фіхте та інші мислителі розглядали соціальний контроль в контексті здійснення управління суспільством, забезпечення стабільності існування держави та суспільства, суті державної влади¹. Так, Дж.Локк основним недоліком при досягненні соціального порядку вбачав у відсутності відповідних органів, які могли б застосовувати механізми контролю. Ж.-Ж.Руссо вважав, що для реалізації своїх інтересів владна еліта здійснює різні засоби, які й створюють собою механізм соціального контролю. Зазвичай, на думку мислителя, соціальний контроль здійснюється у вигляді примусу в будь-якій формі організації суспільства. Т.Гоббс, навпаки, стверджував про необхідність такого контролю, який би здійснювався не за членами суспільства, а суспільством за владою, і суб'єктом такого контролю повинні бути народні засідателі. Підтримує у такому розумінні контролю Т.Гоббса й І.Г.Фіхте, оскільки, на його думку, посадові особи повинні бути відповідальні перед суспільством². Отже, ці дослідники висунули й широко впровадили в суспільну свідомість думку про те, що головним призначенням контролю в суспільстві та державі є досягнення більш раціональної основи для соціального життя³.

Самуель фон Пуфендорф уважав, що призначення держави полягає у тому, щоб бути надійною запорукою порядку і спокою. Хоча держава неминуче обмежує природну свободу громадян, але не скасовує її зовсім, оскільки є сфера приватного життя індивіда та його природні права. Норми права, які посягають на ці природні свободи, не можна визнати законними. Поряд з тим, ідеологія Пуфендорфа проповідувала необхідність підпорядкування владі, забуваючи про те, що взаємини монарха і підданих будуються на основі двосторонніх зобов'язань. Опір правителю окремими громадянами Пуфендорф виключав, однак він не відкидав можливості

¹ Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 34.

² Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 15–19.

³ Гридасов Е.В. Концептуализация социального контроля и муниципальной власти в социологической науке / Е.В. Гридасов // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2008. – № 2 (15). – С. 22.

для всього народу чинити опір тому правителю, який штовхає країну до загальної загибелі¹.

Крім того, Пуфендорф у своїй праці «Обов'язки людини і громадянина» наголошував на необхідності не лише прав людини, а й на виконанні нею обов'язків як підґрунтя правопорядку. Філософ уважав, що моральні позиції і воля людини диктуються законами природи, котрі наділяють її певними правами і покладають на неї певні обов'язки. При чому першим серед цих обов'язків є зобов'язання людини щодо себе самої (турбота про свою душу, своє тіло і своє життя)².

Слід погодитись, що у Новий час було створено утопічну модель, що побудована на «дихотомії» природного і цивільного станів, при чому засобом переходу від одного стану до іншого визнавався суспільний договір. Однак теоретичний задум цієї моделі вчиняв реальний вплив на свідомість і поведінку людей, оскільки, перебуваючи під враженням нової дійсності, людина своїми вчинками змінює соціальний світ. Так і природно-правове мислення перетворило політико-філософську систему та докорінно змінило практику державно-правового життя³.

Таким чином, у філософії Нового часу соціальний порядок було визначено як громадянський стан суспільства. Вважалося, що порядок виник з природного стану суспільства, яке характеризується спочатку природним людським егоїзмом (Гоббс), природною рівністю прав людей або «війною всіх проти всіх». У цій війні людина не була здатна забезпечити ні своєї власності, ні свого життя і саме для того, щоб зберегти це, вона укладає договір з усіма іншими людьми. Договір передбачає відмову від частини своїх прав на користь держави, і за допомогою цього виникає громадянське суспільство. Держава стає гарантом прав кожної людини і в першу чергу її права на власність. Руссо сформулював визначення правильного порядку, за якого люди добровільно перетворюють свою вільну волю в загальну волю всіх і, таким чином, стають частиною цілого⁴.

¹История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА-М), 2000. – С. 172–173.

²Ковлер А.И. Антропология права: учебник для вузов / А.И. Ковлер. – М.: Изд-во Норма, 2002. – С. 40.

³Максимов С. Природно-правове мислення / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (27). – С. 158.

⁴Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 47–48.

Основою розуміння соціального порядку у Новий час стали природно-правові погляди та суспільний договір, який підтримувався різними науковцями і часто трактувався ними по-різному. Однак схожість ідеї суспільного договору у всіх теоріях полягала у тому, що встановлення порядку пов'язано з дією механізму соціального контролю. Дія механізму соціального контролю проявлялась у тому, що теорія суспільного договору передбачає невід'ємною умовою відмову громадян від частини своєї свободи на користь суспільства. Такий механізм дії соціального контролю забезпечував установа-лення і підтримання правового порядку.

Основу розкриття соціального контролю та правового порядку спричиняло природне право та ідеї рівності, справедливості, свободи (Г.В.Лейбніц, Б.Спіноза, Дж.Локк, Вольтер). Починаючи з цього часу, соціальний контроль починає тлумачитись подвійно: як контроль держави за дотриманням вимог правових норм та як контроль за діями держави з боку громадянського суспільства (Т.Гоббс, І.Г.Фіхте, Ж.-Ж.Руссо). Крім того стверджувалось, що соціальний контроль і примус з боку влади має бути лише зовнішнім, тобто стосуватися тільки дій підданих, а не їхнього внутрішнього настрою, і обмежуватися межами, необхідними для підтримки правового порядку (Б.Спіноза).

Розкриття проблеми правового порядку було обумовлене специфікою природно-правових поглядів, коли під природним правом розумівся розумний і справедливий порядок, який виявляється і осягається людським розумом у божественно встановленій гармонії світобудови (Г.В.Лейбніц, Г.Гроцій, Т.Гоббс, Б.Спіноза, Ш.Л.Монтеск'є). Соціальний порядок розглядався як результат суспільного договору на основі природного права. Під правовим порядком розумівся також мир та цивілізований розвиток (Г.Гроцій, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо).

Соціальний порядок розглядався через ідею ідеальної держави (Ф.Бекона), підкорення державній владі (Б.Спіноза), ідею держави як запоруки порядку і спокою (С.фон Пуфендорф). Була сформульована теорія поділу влади як основа правопорядку у суспільстві (Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо). Підкреслювалось значення позитивних законів в утвердженні соціального контролю та правового порядку, що гарантувало відповідність особистих і суспільних інтересів (К.А.Гельвецій, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо).

У цілому філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, зокрема: основою соціального контролю та правового порядку визнавався соціальний договір; правовий порядок розкривався через природне право і мав моральну основу; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову як умова забезпечення правопорядку; метою правового порядку визнавався мир; соціальний контроль повинен здійснюватися двосторонньо (з боку держави, так і з боку громадянського суспільства); примус, як метод соціального контролю, повинен бути правомірним.

2.2. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії

Німецька філософія права другої пол. XVIII – поч. XIX ст.ст., збираючи досягнення сучасної з нею культури та цивілізації, являла собою єдине духовне утворення. Дана епоха була покликана здійснити критичну рефлексію права, суспільства, держави та правового порядку. Водночас, філософія цієї епохи врахувала наукові досягнення минулого, відновивши діалектичний спосіб мислення, що склався ще в класичну епоху античності, для якого характерне тлумачення світу як єдиного цілого, що розвивається через вирішення протиріч між такими протилежними початками, як природа і суспільство, особа і держава, право і моральність і т.д. Зберігши ідею високої культурної, гуманістичної місії філософії і права, що остаточно здолала механістичний та метафізичний характер світогляду, котрий панував до того часу у вченні про людину, суспільство і мислення, представникам німецької філософії вдалося задовольнити вимоги свого часу¹.

Ідейно німецька класична філософія – це спроба розв’язати проблеми, фундаментальні протиріччя, які виростили з кризи епохи Просвітництва. Основними представниками німецького ідеалізму

¹Смирнова І.А. Свобода личности и правовое государство (из истории правовой мысли): дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / И.А. Смирнова. – М.: РГБ, 2002. – С. 37.; Налуцишин В.В. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2017. № 3. С.268-279.

були І.Кант, І.Фіхте, Ф.Шеллінг, Г.Гегель, Л.Фейербах та ін. До характерних рис німецької класичної філософії відносять такі: підкреслення переваги чисто теоретичної діяльності над чуттєвим досвідом і експериментальною діяльністю; кабінетний стиль філософствування – часто теорії філософів цієї доби не узгоджувалися з фактами. (Існує легенда, згідно з якою Г.Гегель якось відповів на таке зауваження: «тим гірше для фактів»); протиріччя філософських концепцій і реальної практики; створення глобальних філософських систем у вигляді схем існування всього світу; відсутність ідеї наукової спеціалізації¹.

Зауважено, що німецька класична філософія являє собою вершину філософського розвитку. До позитивних моментів цієї філософії можна віднести: філософію І.Канта, яка віднайшла теоретичне відображення рефлексії людської волі і рівності в період до французької революції; «філософію активної сторони» у Фіхте; основи природної спекуляції у Шеллінга, його ж концепцію «динамічного процесу» в природі, близьку до матеріалістичної діалектики; діалектичну концепцію Гегеля, близьку до реальності і в той же час завдяки своєму ідеалізму далеку від неї. Починаючи з Гердера, німецька філософія вводить історизм у дослідження суспільства і тим самим відкидає неісторичні та механістичні концепції попередньої епохи, критикуючи агностицизм. З іншого боку, мало місце світоглядне твердження більшості філософів в ідеалізмі. Ця тенденція пов'язана з багатьма причинами, які лежать в концепції ідеалізму, адже на відміну від матеріалістичної позиції, не потрібно строго наукового пояснення при формулюванні нових відкриттів, ідей, теорій. Ідеалізм німецької класичної філософії пояснюється економічною незрілістю і політичною слабкістю німецької буржуазії, територіальною роздробленістю. Саме тому значення німецької класичної філософії було дещо знецінено ідеалістичною формою, яка згодом стала для неї фатальною. Однак вона сприяла відображенню нових наукових знань та нових філософсько-правових поглядів².

Так у філософському лібералізмі Канта ціннісно-раціональні підстави концепції розумного порядку значно збагачені новими

¹ Макулин А.В. История философии: учебное пособие / А.В. Макулин. – Архангельск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2013. – С. 261–262.

² История философии в кратком изложении; пер. с чеш. И.И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – С. 456–458.

концептами й категоріальними рядами. На відміну від попередніх теорій порядку, філософ зосередив увагу на категоріях мислення, здатних більш точно розкрити природу належного у суспільному житті, виявити інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини. Без моральної основи не можливо, на думку Канта, вибудувати політичний порядок. «Справжня політика не може зробити кроки, заздалегідь не віддавши належне моралі, і хоча політика сама по собі важке мистецтво, однак поєднання її з мораллю зовсім не мистецтво». Основи порядку в філософії критичного періоду закладені в розумності людини, її прагненні боротися за своє існування, покладаючись на почуття і раціональне усвідомлення обов'язку, а також ціннісне ставлення до реальності¹.

У своїй філософії І. Кант рішуче засуджує феодальний деспотизм, оскільки правління має бути не «батьківським», а таким, що об'єднує всіх правоздатних громадян. Класик відстоював позицію гуманістичного лібералізму, розглядаючи республіку як такий правовий порядок, в якому торжествують принципи народного представництва, гласності, відповідальності уряду перед громадським контролем, поділу влади. Кант застерігав від узурпації влади, особливо проти деспотизму суверенного правителя, саме тому він найбільш послідовно розробляє принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову. Він наділяв правом проголошувати війну лише народ, а не уряд, адже найважливіша мета правління – забезпечити мир і згоду між народами².

Кант був прихильником теорії суспільного договору, поряд з тим його концепція суттєво відрізнялася від інших. Він розглядав «договір» як ідею законодавчого розуму, даного індивіду як формальну умову будь-якої правової дії, тобто відмовився від звичного тлумачення суспільного договору як емпіричної реальності. За теорією Канта, суспільний договір служив лише умовою існування соціального (суспільного) порядку. Він вважав, що ставлення індивіда до порядку повинно проявлятися у вигляді громадянської покорності. Правова підстава порядку має дійсну суспільну силу, коли

¹Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І.Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 321.

²Анохина В.В. Пропедевтика. Исторические типы классической философии: учебно-методический комплекс для студентов факультета философии и социальных наук специальности [Електронний ресурс]. – Мн.: БГУ, 2005. – Режим доступу: <http://scibook.net/filosofii-istoriya/propedevtika-istoricheskie-tipy-klassicheskoy.html>

індивід підпорядковується закону зі свідомістю належного, визнаючи «морально можливий зовнішній примус». Це впливає з категоричного імперативу Канта у поєднанні з категорією легітимного способу дій¹. Згідно з Кантом метою держави є забезпечення правопорядку, стан найбільшої відповідності державного устрою принципам права, «до чого нас зобов'язує прагнути розум за допомогою категоричного імперативу», а не благо і не щастя кожного підданого².

Згідно з І. Кантом, правопорядок повинен спиратися на загальнообов'язкові закони, які повинні впливати з рівності сторін у приватноправових відносинах. Однак Кант робить серйозну поступку феодальній ідеології, виправдовуючи закріплену у законодавстві владу чоловіка над дружиною, пана над слугою. Центральною ідеєю філософії Канта є прерогатива народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом прийняття конституції, що виражає його волю. По суті, це прогресивна демократична ідея народного суверенітету, верховенство народу, що проголошується Кантом услід за Руссо та обумовлює свободу, рівність і незалежність всіх громадян у державі³.

Міркуючи про сенс порядку, І. Кант дану категорію розглядає у взаємозв'язку зі свободою. Як стверджує цей філософ, порядок встановлюється власне для забезпечення свободи, а свобода полягає в підпорядкуванні тільки тому закону, на який я дав свою згоду. Звідси впливає ідея не підпорядкування будь-якому закону і будь-якій владі. І навпаки, як висловлюється філософ, якщо ж я зобов'язаний підкорятися будь-якій встановленій владі і від її розсуду повинен очікувати поліпшення наявного порядку, то свобода може ніколи не здійснитися на ділі⁴.

Отже, основною ціннісною опорою порядку Канта була свобода, основним привілеєм якої він вважав самообмеження власної

¹ Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 107.

² История политических и правовых учений: учебник / М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. – М.: Высшее образование, 2005. – С. 213.

³ История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА–ИНФРА–М), 2000. – С. 228.

⁴ Чичерин Б.Н. История политических учений: в 2-х т. / Б.Н. Чичерин; подготовка текста, вступ. ст. и коммент. И.И. Еалампиева. – СПб.: Изд-во Русской христианской гуманитарной академии, 2008. – Т. 2. – С. 401.

сваволі, повагу до свободи інших. Кант, як і Руссо, вирішив питання можливості свободи в суспільстві тим, що включив в автономну мотивацію поведінки індивіда повагу до інших рівних йому істот. Ця сутність «загальної волі» Руссо переходить в моральний закон Канта – категоричний імператив, зміст якого полягає не лише в обмеженні власного егоїзму, але й самообмеженні, щоб не зруйнувати людське суспільство, встановлене на основі взаємних відносин типу договору, угоди, обіцянки, збереження і т.п.¹.

Моральна свобода особи, за Кантом, полягає в усвідомленні і виконанні обов'язку перед самим собою й іншими людьми, коли існують вільна воля і воля, підпорядкована моральним законам. Ідея свободи людини пов'язувалась з правовою рівністю людей. Кант вважав, що для того, хто зник до свободи, немає більшого нещастя, ніж бути підданим владі такої ж суті, як він сам, що може примусити його відмовитися від своєї волі і робити те, що він хоче².

Автономія індивіда визначається у свободі від зовнішнього примусу, насильства, неволі чи маніпуляції, а також від внутрішніх мотивацій, спричинених бажаннями, пристрастями чи упередженнями. «Природжене право тільки одне-єдине: свобода – право, що притаманне кожному в силу його належності до людського роду»³. Свобода є відсутністю зумовленості як такої, що діє в природі як форма детерміністичних взаємозв'язків чи законів. Свобода є наслідком вибору, а основою вибору є розум людини. Тому слід погодитись, що свобода розглядається Кантом як людська здатність самостійно розпочинати дію чи вносити зміни в соціальний світ⁴.

Необхідною межею свободи, на думку І. Канта, виступає примус у формі державної влади і загальноприйнятих стандартів культури, які обов'язкові для регулювання суспільного життя. Справедливий громадський устрій багато в чому синонімічний ідеальному порядку суспільства, який за допомогою категоричного імперативу інтегрується у справедливе суспільство. Кант послідовно відтворює структурні рівні порядку суспільства, пов'язані з природою людини.

¹История философии в кратком изложении; пер. с чеш. И.И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – С. 481–485.

²Кант И. Сочинение в шести томах / И. Кант. – М., 1963–1966. – Т. 2. – С. 329.

³Кант И. Сочинение в шести томах / И. Кант. – М., 1963–1966. – Т. 4. – С. 147.

⁴Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – С. 42.

Без моральної основи, обов'язку, не можливо, на думку Канта, вибудувати порядок¹.

На думку І. Фіхте, досягнути порядок можливо лише за допомогою договору, мета якого полягає у визначенні меж свободи кожного індивідуума і в установі примусової влади. Цей договір має на меті забезпечення порядку, який полягає у безпеці індивідуума і безпеки всього цілого, у дотриманні меж власності кожного члена суспільства. Для забезпечення порядку, як вважає І. Фіхте, створеного дією загальної волі, потрібна надсила, що перевершує силу кожного окремого індивідуума. За допомогою цієї надсили держава і здійснює примус, який повинен бути правомірним: влада повинна діяти лише відповідно до цивільного і кримінального закону². У цього філософа, як і у Канта, ціннісною основою виступає свобода. Думка про те, що якщо хочеш бути вільним, то ти зобов'язаний обмежити свою свободу визнанням свободи інших людей, наводить Фіхте до наступних пропозицій: а) закони повинні містити такі гарантії свободи, які кожна особистість могла б прийняти як свої власні; б) закони повинні неухильно дотримуватися, бо закон є влада³.

Фіхте вважав суперечність між необхідністю і свободою головною проблемою етики. На його думку, людина підкоряється законів причинної зумовленості не тільки як частина природи, але як суб'єкт громадянського історичного процесу. Фіхте вбачав у свободі дію, що ґрунтується на пізнанні необхідності. Він увів поняття ступеня свободи, що фіксує доступність свободи людям залежно від рівня історичного розвитку суспільства, в якому вони перебувають, а не від індивідуальної мудрості⁴.

Свобода, за Фіхте, полягає у добровільному підпорядкуванні індивіда законам і цілям розвитку людського роду. Підпорядкування це ґрунтується на пізнанні необхідності. Під впливом Спінози він

¹ Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 321.; Налуцишин В.В. Уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха // Юридичний науковий електронний журнал. №4. 2017. С. 183-187.

² Рассолов М.М. История политических и правовых учений / М.М. Рассолов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2010. – С. 165.

³ Кальной И.И. Философия для аспирантов: учебник / И.И. Кальной, Ю.А. Сандулов; под ред. И.И. Кальной. – 3-е изд., стер. – СПб.: Изд-во «Лань», 2003. – С. 163.

⁴ Гришук О.В. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія / О.В. Гришук, А.І. Гелеш. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 97 с.

визнає, що фізична природа людини та її воля, вся духовна діяльність людини взагалі детерміновані. Людина підпорядкована закону причинної зумовленості, яка настільки необхідна, що все, що ми називаємо випадковим, виявляється лише видимістю випадковості і пояснюється недостатнім знанням¹.

У філософсько-правовій літературі важко відшукати ім'я, якому б більшою мірою було приділено увагу, ніж Г.В.Ф.Гегелем. Гегель поділяв платонівську позицію щодо того, що право й порядок у суспільстві нерозривно пов'язані з ідеями, логікою, розумом, тобто тими факторами, які належать до «ідеальних». Природа правопорядку, таким чином, ідеальна, згідно з філософією Гегеля².

Право Гегель ототожнював зі свободою, воно постає як система підпорядкування. Свобода є знанням і усвідомленням такого підпорядкування. На його думку, основна заповідь права є: «будь особою і поважай інших як осіб»³. Гегель обґрунтовує формальну, правову рівність людей: люди рівні як вільні особи, рівні в однаковому праві на приватну власність, але не в розмірі володіння власністю. Вимога фактичної рівності розглядається ним як нерозумна точка зору⁴.

Громадянське суспільство Гегель розглядає як стан суспільних зв'язків, в основі яких лежить взаємодія і взаєморозвиток індивідуального та загального. У «громадянському суспільстві кожен для себе – ціль, усі інші для нього – ніщо», проте без цих інших людина не може задовольнити свої потреби й змушена взаємодіяти з ними. Тому ціле виступає ґрунтом опосередкування, на якому дають собі свободу всі одиниці⁵.

Цінність людини найбільш повно проявляється в громадянському суспільстві, котре визначається самоцінністю індивідуального буття конкретної людини, яка «є для себе особливою метою, цілісністю власних потреб і сумішшю природної необхідності та свавілля;

¹Краткий очерк истории философии / под ред. М.Т. Иовчука, Т.И. Ойзермана, И.Я. Щипанова. – М.: Мысль, 1971. – С. 266.

²Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 15.

³Гегель Г.В.Ф. Сочинения: в 8-ми т / Г.В.Ф. Гегель. – Т. 7. – М-Л., 1934. – С. 65.

⁴Нерсесянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность / В.С. Нерсесянц. – М.: Наука, 1974. – С. 82.

⁵Дашо Т.Ю. Загальна характеристика поняття «громадянське суспільство» / Т.Ю. Дашо // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип. 2. – С. 50.

опосередкованістю індивідуального буття, формою загальності, оскільки «кожне з них стверджує свою значимість і задовольняється тільки як опосередковане іншими такими ж індивідуальними буттями»¹.

Проблема соціального контролю у Гегеля розглядається через концепцію соціальної інтеграції. На його думку, органічна єдність людей у стійкому суспільстві складається на всіх рівнях суспільного буття. Гегелівська теорія соціальної інтеграції нараховує шість стадій: юридичну основу, загальну владу та корпорацію, які притаманні громадянському суспільству; виконавчу владу, законодавчу владу і громадську думку, які притаманні державі. У контексті громадянського суспільства поширюються значення і цінності солідарної взаємодії, пов'язаної з усвідомлюванням спільної зацікавленості людей у необхідності приватної автономії і потреби їхньої загальної безпеки, що передбачає наявність публічної волі в середині громадянського суспільства. На державному рівні має місце інтервенція державних чинників у суспільство, здійснюється інституалізація правових відносин та їх конституційне узаконення. Важлива роль відводиться системі освіти, яку запроваджує і підтримує держава. «Освіта є чи не найдієвішою формою поширення універсальних норм взаєморозуміння і взаємовизнання; вона запроваджує інтелектуальні передумови визнання універсальних прав, сприяючи їх суспільній легітимації через громадянське суспільство»². З цього можна зробити висновок, що соціальний контроль у філософії Гегеля так само мав двосторонній характер і велике значення у ньому відводилось громадянському суспільству.

Ідею цілісності порядку в філософсько-правових поглядах Гегеля можна простежити через споглядання суспільного життя з висоти такого духу історії, де не прописані деталі, але добре помітна духовна сутність життя суспільства. Гегель розробляв духовну субстанцію суспільного життя, яка при переході абсолютної ідеї в діяльність людей породжувала інституціональні основи порядку, що виражаються в законах та соціальних інститутах. При цьому саме громадянське суспільство формує різноманітні соціальні форми про-
яву порядку, а держава виражає розумність і владну волю порядку

¹ Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Гришук. – К.: Атіка, 2007. – С. 52.

² Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: монографія / А. Карась. – К.; Львів, 2003. – С. 229.

як цілого. Гегель, розкриваючи й аналізуючи проблемне поле соціального порядку, виходив з первинності держави як найбільш повного здійснення моральної ідеї цілісності суспільного життя. Порядок суспільства виявляється продовженням держави, оскільки саме в державі суб'єктивна воля громадян найтісніше пов'язана з об'єктивною волею, вираженою у суверенітеті народу, який по суті справи є громадянським суверенітетом¹.

На думку Ф.Шеллінга, ідеалом історії є досягнення всезагального правового устрою – побудова міжнародної інституції, «держави держав», спроможної забезпечити міжнародну злагоду. Створенню такої держави передують необхідні умови: всезагальне поширення принципів правової держави та однакової зацікавленості у збереженні устрою всіх держав; підпорядкованість усіх держав єдиному спільному закону. Саме в правовій організації, на думку Ф.Шеллінга, найглибше та найефективніше реалізує себе свобода. Свобода, яка не має правових гарантій, є нестійкою. За умов безправ'я індивід ніколи не може бути впевненим у реальності своєї свободи. «Свобода має бути гарантована порядком, так само явним та стійким, як закони природи»².

У цілому філософія Шеллінга є філософією свободи, у центрі якої – думка Канта про надчуттєву сутність характеру, з якої випливає вільна дія. Як істота надчутлива, людина визначає себе не ззовні з випадкової, або емпіричної необхідності, а її вчинок впливає з внутрішньої сутності, як вільної істоти. У вчинках людини абсолютна свобода тотожна з абсолютною необхідністю, оскільки вільне лише те, що діє лише згідно з законами своєї власної сутності. Як у субстанції Спінози, у надчуттєвій основі характеру необхідність збігається зі свободою. Саме сама внутрішня необхідність досягнутої розумом суті і є свобода; сутність людини є її власне діяння, необхідність і свобода існують одна в іншій, як одна сутність, лише розглянута з різних сторін і тому є то одним, то іншим; у собі вона свобода, з формальної сторони вона – необхідність³.

¹Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. докт. юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – С. 113, 120.

²Андрущенко В.П. Вступ до філософії. Великі філософи: навчальний посібник / В.П. Андрущенко. – Х.: СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005.

³Асмус В.Ф. Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля / В.Ф. Асмус // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 52–69.

Таким чином, декларована Шеллінгом тотожність необхідності і свободи вимагається їхньою протилежністю. Саме ця тотожність складає основу для гармонії між об'єктивним і суб'єктивним у діяльності людини і суспільства і є основою згоди між свободою і розумністю. Можна сказати, що у цій тотожності слід шукати філософське обґрунтування Шеллінгом соціального порядку і контролю. Та й вся історія подається Шеллінгом як безперервне поступове здійснення одкровення абсолютного тотожності. Однак такою вона виявляється не завдяки історичній діяльності людей, а переноситься у сферу теософії та філософії одкровення абсолюту¹.

Л. Фейербах підкреслював, що не людина нав'язує реальному світу порядок у процесі його пізнання, а, навпаки, впорядкованість світу забезпечує утворення в нашій свідомості раціональної картини. Такий висновок можна простежити з наступних слів Фейербаха: книга природи складається не з хаосу, криво і навскіс нагромаджених букв або літер, так що тільки розум вносить порядок і взаємний зв'язок в цей хаос...².

Л. Фейербах був противником класичної релігії і намагався створити нову, людиноцентричну, яка повинна бути заснована на почутті сердечного ставлення між людьми і яка б була справжньою основою порядку в суспільстві. Суть етики Фейербаха можна окреслити такими положеннями: прагнення до щастя дано людині від народження, однак воно контролюється і виправляється з двох сторін: з боку природних наслідків учинків людини (за сп'янінням настає похмілля, за надмірністю йде хвороба); з боку їх суспільних наслідків (якщо людина не поважає в інших людях прагнення до щастя, то вони заважають її прагненню до щастя). Якщо людина хоче задовольнити своє прагнення до щастя, вона повинна правильно оцінювати наслідки своїх учинків, а також поважати рівне право інших на те ж саме прагнення³. Таким чином, визнання рівного права на прагнення до щастя можна вважати ціннісною основою соціального контролю і порядку у філософії Фейербаха.

¹ Шельгорн Д.С. Эволюция представлений о свободе человека в философской мысли Античности и Нового времени / Д.С. Шельгорн // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 17 (346): Философия. Социология. Культурология. – Вып. 33. – С. 163–169.

² Фейербах Л. Критические замечания к «Основным положениям философии будущего» / Л. Фейербах // Сочинения: в 2 т. – Т. 1. – М.: Наука, 1995. – С. 191–195.

³ Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория / В.А. Рыбин. – М.: Логос, 2004. – С. 158.

Полемізуючи з Кантом з приводу обов'язку Л. Фейєрбах зазначав, що категоричний імператив імпонує з точки зору абстрактної філософії, однак на практиці є лише скромним благочестивим побажанням. Усвідомлення обов'язку, на його думку, це, перш за все, усвідомлення своєї тотожності з іншими людьми, повага іншої людини, оскільки: існує повага перед самим собою, але обов'язок представлений тільки іншою людиною¹. При цьому людина, стверджував Фейєрбах, відчуває себе відповідальною лише за те, за що на неї накладають відповідальність інші люди. Вона заявляє про себе своїми вчинками, а відтак може бути відповідальною лише за них. «Особа... може зазнавати відповідальності і відчувати себе відповідальною лише за те, що втручається у сферу інших людей, завдає їм зло та перешкоджає їхньому устремлінню до щастя. Людина, продовжує філософ, може бути відповідальною лише за свої вчинки, а не за те, якою вона є»².

Вважається, що філософські погляди Фейєрбаха багато в чому стали ідейною основою марксизму. Саме марксизм стояв на позиції революційного перетворення дійсності, розтروщення старого, несправедливого соціального порядку і побудови нового суспільного життя, яке забезпечить процвітання суспільства і благополуччя кожного його представника³.

Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії знайшло свій вираз у творчості І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха та ін. Аналізуючи погляди представників Німецької класичної філософії, можна стверджувати, що як і представники Нового часу вони вибудовували своє уявлення про правопорядок на основі теорії суспільного договору. Вони внесли в ідею порядку нові принципи, такі як: гласності, народного представництва, народного суверенітету, відповідальності держави, поділу влади, верховенства народу тощо. Все частіше підкреслювалась думка про те, що держава та порядок є взаємозалежними, а метою порядку є мир.

¹Фейєрбах Л. Избранные философские произведения: в 2-х т. / Л. Фейєрбах. – Т. 1. – М.: Наука, 1995. – С. 636.

²Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія / В.К. Гришук. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013.

³Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга / Д.А. Гусев. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. – С. 131.

Свобода стала ключовою цінністю правопорядку та соціального контролю у Німецькій класичній філософії. Це виражалось у тому, що соціальний контроль розглядався як такий, що повинен здійснюватися в межах права, а також застосовуватися лише щодо зовнішньої, а не внутрішньої сфери людини.

Зокрема, у філософії Канта були представлені ціннісно-раціональні підстави концепції розумного соціального порядку через категорію належного у суспільному житті, виявлені інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини, розкрита моральна основа політичного порядку. Кант розглядав республіку як правовий порядок, при якому забезпечені принципи народного представництва, гласності, відповідальності уряду перед суспільством, поділу влади та громадського контролю. Таким чином, можна зробити висновок про двостороннє розуміння соціального контролю у філософії Канта: держава здійснює контроль за суспільством за допомогою права, в той же час має місце громадянський контроль за порядком здійснення державної влади.

Суспільний договір розглядався Кантом як засада існування легітимного соціального порядку, який можливий лише у випадку громадянської покори та «морально можливого зовнішнього примусу». Правопорядок, на його думку, встановлюється для забезпечення свободи і повинен спиратися на загальнообов'язкові закони. Вагомою ціннісною основою порядку Кант уважав свободу, яка полягала у самообмеженні власної сваволі та повазі до свободи інших.

Ідею суспільного договору підтримав Фіхте, який вважав, що досягнути соціального порядку можливо лише за його допомогою. Мету суспільного договору він вбачав у визначенні меж свободи та встановленні примусової влади. Правовий порядок, за Фіхте, полягає у безпеці індивіда і суспільства та у дотриманні меж власності кожного члена суспільства відповідно до чинного закону. Ціннісною основою порядку у нього також виступає свобода, яка потребує зобов'язання обмежити свою свободу визнанням свободи інших.

Згідно з філософією Гегеля, природа правопорядку є ідеальною, оскільки впроваджується з абсолютної ідеї в діяльність людей. Духовна субстанція, на його думку, породила інституціональні основи порядку, що виражаються в законах та соціальних інститутах. Основною цінністю, на якій ґрунтується соціальний

контроль, є свобода як усвідомлена необхідність. Соціальний контроль, за Гегелем, має двосторонній характер. Громадянське суспільство розглядається як таке, що формує соціальні форми прояву порядку, а держава виражає розумність і владну волю правового порядку.

Декларована Шеллінгом тотожність необхідності і свободи складає основу гармонії між об'єктивним і суб'єктивним у діяльності людини та суспільства, є основою згоди між свободою і розумністю. Можна сказати, що у цій тотожності слід шукати філософське обґрунтування Шеллінгом соціального порядку і контролю. У філософії Фейєрбаха ціннісною основою соціального контролю і порядку можна вважати визнання рівного права кожної людини на прагнення до щастя.

2.3. Формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст.

Проведений вище аналіз розвитку філософсько-правових уявлень про особливості соціального контролю та його взаємозв'язок із правовим порядком дав можливість сформулювати засадничі тези, які стали основою дослідження відповідної концепції у XIX-XX ст.ст. По-перше, вказані концепції створили пояснення і раціональні обґрунтування соціального контролю та правового порядку, виходячи з природи людини та її розуму. По-друге, за їх допомогою було встановлено, що прогресивний розвиток суспільства є продуктом діяльності людини і є результатом підпорядкування людської природи її розуму. З іншого боку, соціальна утопія диктувала свої правила, які ґрунтувалися на тому, що прогрес людства неминучий; мета його – щасливий для всіх людей стан; створення цього щастя – це також справа розуму і науки. По-третє, прогрес емпіричних наук у XVII-XVIII ст.ст. створив зразки досягнення достовірного знання про природу. Тому у XIX ст. справа стала за такою концепцією, яка зуміла б точно і достовірно встановити, яким чином управляється суспільство, здійснюється соціальний контроль та правовий порядок і як він може бути розумно, науково трансформований¹.

¹Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 55.

Для представників XIX ст. природним здавався такий порядок організації політичного життя, при якому інститути держави утворювали піраміду, що виростає на фундаменті індивідуальної свободи, невідчужуваних прав особи, а сама державність являє собою систему сформованих у країні різних колективів (спілок) людей¹.

Також у XIX ст. можна віднайти перші концептуальні обґрунтування соціального контролю, де він розглядався в контексті забезпечення соціального порядку, тобто зводився до здатності групи або суспільства саморегулюватися та зберігати гармонію і єдність у соціальному житті². Однак сьогодні немає єдності у питанні, кому належить першість серед вчених у використанні поняття «соціальний контроль».

За одними даними, цей термін ввів у науковий обіг Г.Тард, який розумів під соціальним контролем інструмент, засіб повернення людей з антисуспільною поведінкою до суспільнозначимої поведінки, тобто поведінки, що відповідає суспільним нормам³. Г.Тард, який був засновником біхевіористично-психологічної парадигми соціального порядку, досліджував соціальний контроль із суб'єктивістських позицій, акцентуючи на його психологічній стороні та символічних аспектах соціальної взаємодії. Згідно з його поглядами, ключова роль у політичній соціалізації особи належить соціальному контролю, який виконує спеціальні функції з розвитку загальносоціальних норм у суспільстві, які, своєю чергою, і створюють підґрунтя влади⁴.

Згідно з іншими джерелами, в 1894 році поняття контролю вперше використали представники ранньої американської соціології Альбїон Смолл і Джордж Вінсент. Згодом, на рубежі XX століття, одними з перших, хто розглянув соціальний контроль, були американські соціологи Е. Росс і Р. Парк. Вони розуміли під «соціальним контролем» способи впливу суспільства на ті чи інші соціальні суб'єкти з метою регулювання їхньої поведінки та приведення його

¹История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 657.

²Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 27.

³Tarde G. On Communication and Social Influence / G. Tarde. – Chicago, 1969. – P. 256.

⁴Пальченкова В.М. Огляд зарубіжних концепцій соціального контролю / В.М. Пальченкова // Право та державне управління – 2015. – № 1(18). – С. 3.

у відповідність із загальноприйнятими в даній спільноті нормами¹.

Особливо заслуговує уваги концепція Е.Росса, який один із перших вивів цілісну теорію соціального контролю. Вона репрезентована в фундаментальній праці «Соціальний контроль: дослідження основ порядку», де вчений шукав відповідь на питання: «Яким чином можливий соціальний порядок?» На думку науковця, соціальний контроль визначався певними чинниками (громадська думка, законодавство, релігія, освіта, мистецтво, соціальні церемонії), які створюють основи соціального порядку². Для Е.Росса солідарність і згуртованість вторинні щодо соціального контролю. На його думку, індивіди і групи об'єднуються в організоване ціле через дві форми: особисто-неофіційна, що базується на згоді і безособово-офіційна, що забезпечується контролем³. Для Е.Росса контроль – це механізм, завдяки якому суспільство здійснює владу над індивідами та забезпечує їх підпорядкування відповідно до цінностей та норм або ж це цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда з метою забезпечення ефективного соціального порядку⁴.

Е.Росс убачав у соціальному контролі інструмент, що забезпечує гармонію у групі та у суспільстві в цілому, запобігає конфлікту інтересів соціальних груп та визначав його як процес, який координує функції індивідів і групи в одне організоване ціле⁵. При цьому вчений актуалізував проблему порядку, який розглядав як певну систему взаємовідносин між індивідами, що не прагнуть бути агресивними один щодо одного. Е.Росс головне завдання бачив у визначенні можливих засобів установлення порядку в межах потреб людини. Це завдання можливе завдяки співчуттю, комунікабельності, солідарності, почуттю справедливості та обурення, однак, в підсумку і цих елементів недостатньо. Вказані моральні

¹Смольков В.Г. Социальный контроль / В.Г. Смольков // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 4. – С. 193.

²Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 32.

³Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» [Электронный ресурс] / Я. Гилинский. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – Режим доступа: <http://yport.inf.ua/ponyatie-sotsialnogo-kontrolya.html>

⁴Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: автор. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.01 / А.И. Шинкарев; науч. рук. А.С. Мордовец. – Н. Новгород, 2006. – С. 18.

⁵Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 36.

якості не можуть забезпечити такого порядку, якого прагнуть люди, адже рано чи пізно вони відчують загрозу своєму благополуччю. Тому єдине, що може забезпечити соціальний порядок є контроль. Через це суспільством створюються власні механізми соціального контролю, які скоординовують функції членів суспільства в єдине організоване ціле¹.

Е. Росс намагався знайти способи досягнення рівноваги між забезпеченням правопорядку, з одного боку, та індивідуальною свободою – з іншого. Для досягнення такої рівноваги, на його думку, необхідні такі види контролю: 1) внутрішній етичний (виникає з почуттів та включає такі методи контролю як: мистецтво, релігія, цінності, громадська думка); 2) соціальний контроль, заснований на інтерналізації суспільних цінностей; 3) політичний контроль, що спирається на цілеспрямовану віру, освіту, виховання, релігію, звичаї, громадську думку, соціальні й правові санкції².

Е. Россу належить першість у класифікації соціального контролю. Так, окрім вищенаведених видів контролю, дослідник виділяє ще два види контролю, залежно від суб'єктів контролю: класовий (контроль одних над одними певних «професійних категорій») та соціальний (очолює група лідерів, що підпорядкували собі більшу частину населення силою авторитету, завдяки своїм навичкам, здібностям в управлінні). Соціальний контроль Е. Росс ділить на підвиди, залежно від того, хто виступає лідерами цього контролю. Якщо це священники, то такий контроль називатиметься клерикалізмом, якщо це військові – мілітаризмом, якщо адміністративно-управлінська еліта – «офіціалізмом», якщо заможні люди – капіталізмом, коли інтелігенція – лібералізмом. Якщо еліта складається з людей, що розраховують лише на себе, то такий контроль матиме назву індивідуалізм³.

Е. Росс уважав, що соціальний порядок встановлюється перш за все всередині індивіда, завдяки почуттям симпатії, комунікабельності, справедливості і називав його «природний порядок». Однак, на думку вченого, в складному мінливому світі цих елементів недостатньо для регуляції індивідуальної поведінки. Люди потребують

¹ Кондов К.В. Концепція соціального контролю в соціології Едварда Росса / К.В. Кондов // Український соціум. – 2011. – № 2. – С. 65.

² Зінчина О. Б. Курс лекцій з соціології / О.Б. Зінчина; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – С. 110.

³ Ross E. Social control. A survey of the foundations of order / Edward Ross. – New York: The Macmillan Company, 1918. – P. 79, 411.

більшого порядку, ніж той, який забезпечується природними моральними мотивами. Тому повинні існувати певні зовнішні обмеження і вказівки, тобто повинен бути створений штучний соціальний контроль, який би дисциплінував і забезпечував соціалізацію кожного наступного покоління¹.

Отже, слід зауважити, що у своїй науковій концепції Е. Росс зосереджував увагу на питаннях збереження соціального порядку, який досягається у спільноті людей, яка усвідомлює і виражає себе як певна духовна цілісність².

Інший американський соціолог того часу Р. Парк визначав соціальний порядок як модель рівноваги суспільства і природного оточення, що необхідна для колективного життя в умовах конкуренції, конфлікту, завдяки еволюції форм яких і досягається цей загальний баланс³. Р. Парк писав, що: «суспільство всюди є організацією контролю. Його функція полягає в тому, щоб організовувати, інтегрувати і направляти зусилля складових його індивідів»⁴. Він розглядав соціальний контроль як співвідношення соціальної сили та людської природи. На думку дослідника, основна роль соціального контролю – забезпечення перетворення сукупності індивідів у суспільство з відповідними йому суспільними цінностями та нормами⁵. Вчений виділяв три рівні форм соціального контролю. Перший рівень передбачає розвиток соціального контролю в елементарних, спонтанних формах у натовпі та включає в себе престиж, лідерство та табу. Другий рівень характеризується у плітках, новинах, чутках, з яких формується громадська думка. Останній рівень виражається у формальній організації – правових, релігійних та політичних інститутах⁶.

¹Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 33.

²Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – С. 61.

³Баразгова Е.С. Американская социология (традиция и современность): Курс лекций / Е.С. Баразгова. – Екатеринбург: «Деловая книга»; Бишкек: «Одиссей», 1997. – С. 72.

⁴Парк Р. Экология человека / Р. Парк // Теоретическая социология: Антология: в 2 ч.; пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 388.

⁵История теоретической социологии: в 4-х т. / Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. – Т. 3. – М.: Канон, 1997. – С. 120.

⁶Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 107.

Дж. Вінсент, А. Смолл, У. Томас, Ч. Хендерсон утвердили лібералізм як основну соціально-філософську доктрину соціологічної школи та лібералізм як ідеологічний орієнтир, заснований на вірі в значенні свободи й добробуту індивіда, а також на вірі в можливість соціального поступу й покращення якості життя завдяки змінам, інноваціям та соціальному контролю. Р. Парк розумів соціальний контроль як засіб, що забезпечує певне співвідношення між соціальними силами й людською природою. Е. Берджесс розглядав соціальний контроль через призму соціальних патологій у міському середовищі, соціалізації особистості, сім'ї й громади. У. Огборн у теорії соціальних змін розглядав соціальний контроль на місцевому та загальнонаціональному рівні. Л. Вірт в урбаністичній концепції доводив, що для міського способу життя характерне послаблення неформального контролю, він стає фрагментарним, зменшується роль сім'ї та сусідської общини, переважають вторинні формально-рольові відносини, зменшується роль традицій і послаблюється соціальна солідарність, посилюється анонімність суспільства¹.

Дж.-Ст. Мілль вважав, що держава, здатна встановити належний порядок, тільки якщо вона гарантує всі види індивідуальних свобод і притому однаково для всіх своїх громадян. На його думку, порядок у вузькому сенсі слова означає покору, яка є першою ознакою будь-якої цивілізації. Ведучи мову про покору владі, люди зобов'язані не порушувати законні права та інтереси інших індивідів. За Міллем, вільна особистість повинна бути законослухняна, оскільки порядок означає, що громадський спокій не порушується ніяким насильством приватних осіб, він є охороною наявних вже різноманітних благ. Велика увага Мілля до проблеми соціального та правового порядку викликана тим, що порядок у державі виступає неодмінною умовою прогресу, поступового вдосконалення, поліпшення людства в розумових, моральних і соціальних відносинах. Він вважав, що порядок, заснований на *свободі*, – неодмінна умова прогресу, запорука міцності та стабільності самого порядку². Порядок і свобода – це також дві взаємопов'язані сторони функціонування життєздатної держави. Як міркував Мілль, завданнями держави є захист індивідуальної

¹Пальченкова В.М. Огляд зарубіжних концепцій соціального контролю / В.М. Пальченкова // Право та державне управління – 2015. – № 1 (18). – С. 3–4.

²История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 652, 653.

свободи, сприяння зростанню добробуту підданих, моральне виховання народу¹.

Для Мілля порядок полягає в альтруїзмі, який означає формування в людини почуття солідарності і єдності своїх інтересів з інтересами інших людей. Тільки такі моральні дії, соціальні або індивідуальні, дають щастя найбільшій кількості людей. Важливо відзначити, що основні висновки етичної концепції вченого мали істотне значення для обґрунтування ним порядку. Такі положення щодо порядку мають наступний зміст:

- по-перше, суспільства, в яких люди домагаються вищого порядку, є більш прогресивними;

- по-друге, культивування прагнення вищого порядку вимагає соціальної свободи, і тільки вільне суспільство може бути істинно цивілізованим;

- по-третє, люди можуть краще співіснувати саме тоді, коли вони прагнуть до вищих насолод, оскільки у них розвиваються такі риси характеру, які сприяють найкращій формі політичної організації².

Видатний французький соціолог і філософ Огюст Конт ключовими для своєї наукової діяльності обрав слова «Порядок і Прогрес». При цьому порядок розглядався ним як умова будь-якого прогресу, а прогрес – як мета порядку. Тобто, прогрес – це порядок, який став очевидним. На його думку, сама природа, її внутрішній порядок містять у собі зародок прогресу: наша соціальна еволюція фактично є лише самим зовнішнім підсумком загального прогресу, який проходить безперервно через все живе царство³.

Можна сказати, що вчення О. Конта містить соціальну статичку (порядок) та соціальну динаміку (прогрес). Порядок, тобто соціальна статика, як вважає соціолог, обумовлюються соціальною солідарністю (консенсусом). При цьому розподіл суспільної праці, при якому людина зосереджена на виконанні лише власної приватної справи, є загрозою солідарності, оскільки така людина дуже слабко і туманно сприймає суспільний інтерес. О. Конт вважав, що подолати

¹Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2001 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polbu.ru/kasianov_socprav/

²История социологии: В 3 кн.: учебник / под ред. проф. В.И. Добренькова. – Кн. 1: История социологии (XIX – первая половина XX вв.). – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 152.

³Конт О. Основные законы социальной динамики, или общая теория естественного прогресса человечества / О. Конт // Философия истории: Антология. – М., 1994. – С. 116.

цю загрозу може дисципліна та управління, оскільки це штучний інститут, створений для своїх потреб самим суспільством¹.

Через всю концепцію О. Конта «червоною ниткою» проходить його ідеал «порядку і прогресу», проте найбільшу увагу співвідношенню порядку і прогресу він приділяє в «Системі позитивної політики». Прогрес для Конта виявляється перш за все розвитком порядку. Французький соціолог пропонує чотири види прогресу: матеріальний, фізичний, інтелектуальний і моральний. Якраз моральний прогрес найбільше сприяє вдосконаленню суспільства і людини, підтримці порядку. Система людського вдосконалення, як і прогрес включає в себе послідовні чотири ступені: фізичне, матеріальне, інтелектуальне та моральне вдосконалення. Іншими словами, ієрархія видів суспільного прогресу і людської досконалості проходить одні і ті ж ступені².

На його думку, велика політична і моральна криза сучасного суспільства зумовлена розумовою анархією, тобто «розбіжністю умів» щодо всіх основних правил, що лежать в основі соціального порядку. Те суспільство у якого відсутні загальні суспільні ідеї, приречене на суспільну кризу. Як писав О. Конт, поки ж окремі уми не долучаться одноставно до деякого числа загальних ідей, на підставі яких можна побудувати загальну соціальну доктрину, доти таке суспільство буде виробляти тільки тимчасові установи³.

Співіснування порядку і прогресу, на думку Конта, повинно забезпечуватися представниками політичної науки, які формують цілі і завдання та надають їм привабливого для громадської думки вигляду. При цьому громадянині залишається роль соціального функціонера, цілком підлеглого владі. Таким чином, порядок передбачає покору громадян. На цій підставі можна зробити висновок, що порядок важливіший, ніж прогрес, а сама концепція Конта відіграє роль панівної світської ідеології⁴. На думку Конта, для підтримки порядку в соціальному організмі потрібні дві влади: світська, яка б впливала матеріальними засобами, і духовна, яка б володіла

¹Гофман А.Б. Классическое и современное: Этюды по истории и теории социологии / А.Б. Гофман; Рос. акад. наук, Ин-т социологии, Центр социол. – М.: Наука, 2003. – С. 104.

²Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт // Западно-европейская социология XIX века: Тексты. – М., 1996. – С. 230–233.

³История социологии: учебное пособие / Т.В. Батурина, С.В. Ивлев. – Кемерово, 2002. – С. 26–27.

⁴История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – С. 682.

моральними засобами впливу. Отже, суспільство для Конта – це завжди ієрархія, де є правителі і підлеглі¹.

Окрім того, науковець говорив про три інструменти соціального порядку, які пригнічують людський егоїзм і розвивають «соціальне почуття», тобто сприяють формуванню порядку:

1) сім'я. Для Конта все суспільство в ідеалі повинно бути подібно великій родині. Сім'я – це те, що навчає індивіда виходити за межі самого себе, жити в інших і саме за допомогою життя в інших і заради інших задовольняти свої потреби. Звідси сім'я є осередком суспільства, який характеризується найвищим ступенем згуртованості, консенсусу. Через сім'ю людина набуває таких рис, як емоційна єдність людства та передача матеріального і духовного багатства людства;

2) держава. Це такий визначальний інструмент у формуванні порядку, який встановлює порядок силою. Держава згідно О. Контом, є силове обмеження егоїзму в суспільстві;

3) церква, релігія. Саме інститут релігії відображає потреби та духовність суспільства. Вона створює моральні і культурні норми і цінності, сприяє їхньому поширенню і тим самим формує загальний духовний порядок на землі².

Конт, як і його вчитель Сен-Симон, припускав можливість конструювання соціального порядку, щоправда, в межах об'єктивних закономірностей історичного розвитку. Тому соціолог розглядав порядок як послідовну тріаду: 1) духовний порядок, що заснований на панівній доктрині; 2) соціальні почуття, які виходять із принципів духовного порядку; 3) інституції, матеріальна складова соціального порядку, що відображають перші дві складові³.

Отже, Конт дійшов до наступних висновків, що стосуються порядку: по-перше, порядок, злагода між людьми розвивається з почуття спільності, яке також притаманне людям від природи, як і людський егоїзм; по-друге, те, який саме цей порядок, залежить від рівня розвитку суспільства, а якщо говорити про конкретного

¹История политических и правовых учений: учебник / М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. – М.: Высшее образование, 2005. – С. 282.

²Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 60–61.

³Рущенко І.П. Соціальний порядок і відхилення / І.П. Рущенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Харків, 2009. – Вип. 15. – С. 137.

індивіда – від рівня розвитку інтелекту; по-третє, основою порядку є такі основні суспільні інститути: сім'я, держава і релігія; по-четверте, соціальний порядок завжди змінюється від примусовості до добровільності, від військового порядку до індустріального, який спирається на добровільну співпрацю людей¹. Крім того, О. Конт указував, що в основі соціального прогресу лежить контроль і порядок, які утворюють фундамент всієї соціальної організації, пронизують усі сторони суспільного життя.

Г. Спенсер, убачаючи зміст соціального контролю у подоланні агресивності, також уважав його результатом прогресу². Так, згідно з його вченням, суспільство є зростаючим і підкоряється власним законам еволюції, подібним до законів природи. Народи організуються шляхом природного процесу розвитку, а не за допомогою будь-яких штучних заходів. Як стверджує цей дослідник, є декілька точок зору щодо походження порядку, адже одні думають, що порядок влаштований божественним промыслом, інші вважають, що він створений правителями або парламентом. Однак не всі визнають, що порядок утворився шляхом накопичення незначних змін. Ці незначні зміни, на його думку, і є прогрес, який подібно до інших видів прогресу не відбувається по прямій лінії³.

Г. Спенсер вважав, що соціальний контроль тримається на страху. Контроль як соціальний інститут виник і поступово розвинувся з найпростіших зародкових форм, які існували ще в первісному суспільстві. Соціальний контроль поведінки людей в побуті, на думку дослідника, здійснюється «церемоніальними інститутами», які старіші, ніж церква або держава, і виконують свої функції нерідко ефективніше, ніж вони⁴. Сенса соціального контролю, за Спенсером, полягає в тому, щоб закривати всі прояви агресивності, яка є основою зла і соціальних конфліктів. Мислитель вважав, що витоки суспільної гармонії і благополуччя лежать швидше в руслі еволюційного розвитку рівня культури його членів, ніж у вдосконаленні

¹ Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 62.

² Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – С. 62–64.

³ Бессонов Б.Н. История философии: учебник / Б.Н. Бессонов. – М.: Высшее образование, 2009. – С. 201.

⁴ Горбунова М.Ю. Общая Социология: конспект лекций / М.Ю. Горбунова. – М.: Эксмо, 2008. – С. 26.

репресивних і контрольних заходів держави. Шлях досягнення правопорядку за Спенсером – це утвердження законів, відповідних до можливостей прояву індивідуальної свободи людини. Для Спенсера мінімізувати девіантну поведінку, забезпечити функціональність інститутів соціального контролю можливо через повсякденну зміну поведінки людини, що приводить в підсумку до радикальної трансформації особистості і навіть самої природи людини¹.

Спенсер, характеризуючи порядок, опирався на такі його складові, як влада та підпорядкування. Підпорядкування індивіда суспільному порядку здійснюється шляхом таких соціальних інститутів, як: національна церква, система каст, титулів і церемоній, керованих всією масою товариств. Вони переслідують і карають явні порушення; стримують, до деякої міри, прихильність до цих порушень; засуджують і карають незначні порушення поведінки². Окрім того, вчений розділяв соціальний контроль на позитивний та негативний, де під позитивним контролем розумів той, який примушує до дії, а під негативним – той, що примушує тільки до стриманості³.

Спенсер убачав в історії людства два типи суспільства: войовниче і промислове (в цьому його погляди збігаються з поглядами Конта). У войовничому суспільстві контроль позитивний та негативний, тоді як у промисловому суспільстві він негативний. Рабу, війну або іншому членові войовничого суспільства влада говорить: ти зобов'язаний зробити ось це, ти повинен не робити ось цього, натомість членові промислового суспільства влада дає лише один з цих наказів: ти повинен не робити ось цього⁴.

Вважається, що саме О.Конт і Г.Спенсер заклали теоретичні підвалини аналізу соціального порядку і стабільності. Мета порядку у О. Конта – запобігти моральному розшаруванню капіталістичного суспільства та організувати його по-новому за законами «позитивного гуманізму» на основі об'єктивного знання. Г. Спенсер убачав досягнення соціальної гармонії і порядку на основі дослідження процесів

¹Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Набойченко. – М., 2003. – С. 12–13.

²Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер. – Минск, 1999. – С. 951.

³Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм; пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана. – М.: Наука, 1991. – С. 194.

⁴Бессонов Б.Н. История философии: учебник / Б.Н. Бессонов. – М.: Высшее образование, 2009. – С. 201.

еволюційного розвитку суспільства та співпраці і солідарності¹.

Зауважимо, що концепції порядку О. Конта та Г. Спенсера відрізнялись. Так, концепція Г. Спенсера мала яскраво виражений колективістський характер: він вважав, що колективні зусилля людей можуть і повинні відбуватися лише на основі угод між ними. О. Конт також вважав, що люди повинні колективно діяти в соціальному світі, однак товариство зобов'язане управляти цим процесом і направляти його в потрібне русло².

У середині XIX ст. виник марксизм як теорія революційного перетворення дійсності, зміни старого, несправедливого суспільного порядку і побудови нової соціальної реальності, який повинен був забезпечити процвітання суспільства і благополуччя кожного його представника³. Один із представників цього напрямку Ф. Енгельс убачав в основі порядку еволюцію суспільства. Як він писав, всі суспільні порядки, які змінюють одне одного в ході історії, є лише скороминущі ступені нескінченного розвитку людського суспільства від нижчого ступеня до вищого⁴.

К. Маркс, Ф. Енгельс запропонували особливий варіант соціального контролю, що опирався на головний засіб – політичну владу, тобто на ціннісне значення нової, за їхніми прогнозами, суспільної формації – комунізму. При цьому всі стадії суспільного життя, що передують настанню комунізму, пронизані егоїстично орієнтованими інтересами панівних у суспільстві соціальних сил і груп, які володіють приватною власністю і державно-правовими інструментами її захисту від посягань пригноблених класів. У ході соціалістичної революції встановлюється диктатура пролетаріату, покликана затвердити систему громадського самоврядування, і відповідно, громадського контролю⁵.

¹ Мазурик О.В. Парадигми і методологічні підвалини соціологічного вивчення соціального контролю / О.В. Мазурик // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 941. – С. 42.

² Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап: учебник для вузов / Г.Е. Зборовский. – Екатеринбург, 2001. – С. 55.

³ Гусев Д.А. История философии / Д.А. Гусев и др. – М.: Филол. о-во «СЛОВО»; Изд-во Эксмо, 2004. – С. 248.

⁴ Маркс К. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – Т. 21. – С. 245.

⁵ Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Набойченко. – М., 2003. – С. 16–17.

Соціальний порядок, за Марксом, корениться в бутті суспільства, а не в його свідомості, не в ідеях. Порядок залежить від виробництва, економіки, від відповідності продуктивних сил і виробничих відносин. Порядок стабільний, поки виробничі відносини відповідають продуктивним силам. Нові виробничі відносини визначають новий порядок, оскільки ці нові відносини надають простір для розвитку продуктивних сил. На відміну від О. Конта, за Марксом, для того, щоб проаналізувати, чи годиться теперішній порядок, не потрібно комплексу суспільних інститутів (сім'я, держава, релігія), а необхідно звернути увагу на інститути власності та засоби виробництва. Якщо засоби виробництва не забезпечують можливості для розвитку виробництва, то можна зробити висновок про долю суспільного порядку взагалі: чи призначений він незабаром до неминучого краху або, навпаки, буде ще міцнішим. Таким чином, основою соціального порядку є інститути власності, а основою зміни порядку, її джерелом – економічне зростання, зростання виробництва¹.

К. Маркс розглядав соціальний та правовий порядок як підтримуваний насильством через економічний, політичний та правовий примус². Відповідно, порядок створюють такі структури держави: армія, суд, поліція, пенітенціарна система, бюрократичні організації та інші установи формального соціального контролю. Теоретики марксистського напрямку вважали, що соціальний порядок не буває нейтральним. На їхню думку, він завжди служить класовим інтересам. Однак така позиція недооцінює інших факторів формування соціального порядку, в тому числі соціокультурних³.

Таким чином, слід погодитись, що марксизм спирався на концепцію тотального, скрізь проникаючого контролю, який пов'язувався з прямим примусом і експлуатацією з боку панівного класу, з метою підтримки сформованого соціального порядку. При цьому всі сфери життєдіяльності, способи сприйняття, осмислення

¹Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – С. 107.

²Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2000. – С. 15.

³Мазурик О.В. Парадигми і методологічні підвалини соціологічного вивчення соціального контролю / О.В. Мазурик // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2011. – № 941. – С. 43.

та організація людиною навколишнього світу і свого життя розглядалися як прояви контролю¹.

М.Вебер, розглядаючи проблематику соціального контролю, зосереджує увагу на цінностях, культурних елементах, елементах моралі, які концентрують у собі духовний досвід окремих епох і всього людства. Елементом формування соціального контролю, на його думку, є прагнення до раціональної організації економіки, управління та суспільного життя в цілому. Тому соціальний контроль і порядок у суспільстві повинен дотримуватися шляхом «згоди» та «примусу».² Вчений визначав соціальний контроль як можливість забезпечення покори даної соціальної групи наказам певного змісту. М.Вебер наполягав на наявності жорстокого апарату, який би здійснював контроль і тим самим спонукав індивіда до певних соціально схвалюваних дій³.

Головною рисою встановленого порядку, який, за Вебером, об'єднує людей у суспільство та можливий лише за наявності відповідного типу соціальної дії, є його «значимість». Під значимістю порядку відомий вчений розуміє здатність орієнтувати поведінку, тобто служити зразком і втіленням смислів. Осмислено, що порядок є щось більше, ніж просто однаковість соціальної поведінки, обумовленої звичаєм або констеляцією інтересів. Порядок є змістом соціальних відносин, якщо вони орієнтовані на чітко обумовлені максими, цінності, норми. Отже, згідно М.Вебера, соціальний порядок – це сукупність значущих, або визнаних, максимумів, цінностей і норм, на які орієнтується поведінка під час прийняття рішень⁴.

Вебер стверджував, що будь-який порядок досягається насильницьким шляхом, адже запроваджуються або «нав'язуються» людьми цілі, які можуть бути різноманітними, і підтримується наявністю жорстокого апарату. Емпірична значимість порядку

¹Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – С. 65.

²Вебер М. Соціологія. Загальносоціологічні аналізи. Політика / М. Вебер. – К., 1998. – С. 146, 147.

³Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – С. 67–68.

⁴История социологии: В 3 кн.: учебник / под ред. проф. В.И. Добренькова. – Кн. 1: История социологии (XIX – первая половина XX вв.). – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 379.

ґрунтується насамперед на згоді коритися тому, що є звичним, з чим жилися, що засвоєне завдяки вихованню і постійно повторюється¹.

Отже, Вебер виділяв два базисних типи соціального порядку: згоду (умовність) і право. Умовність (згода) – це такі специфічні порядки, як звичаї і традиції. Під умовністю слід розуміти такий тип соціального порядку, який гарантований можливістю зовнішнього осуду з боку людей певного кола у випадку відхилення від цього порядку. Під правом М. Вебер пропонує розуміти такий тип соціального порядку, який забезпечується можливістю зовнішнього примусу, здійснюваного особливою групою людей, в чій функції входить охороняти порядок або запобігати його порушенню шляхом застосування сили².

М. Вебер описував типи легітимності порядку. Зокрема, він стверджував, що в основі раціонального типу є інтерес підпорядкування закону, в основі харизматичного – певні якості вождя, а підґрунтям традиційного виступають право, звички, традиції. Також порядок може забезпечуватись очікуванням певних наслідків або ж легітимність порядку може бути гарантована внутрішньо, а саме: 1) через емоційну відданість (чисто афектно); 2) через віру в абсолютну значущість порядку як вияв високих непорушних етичних, естетичних або яких-небудь інших цінностей (ціннісно-раціонально); 3) через віру в залежність блага і порятунку від збереження даного порядку (релігійно). Крім того, легітимність порядку може бути гарантована також (або тільки) очікуванням специфічних зовнішніх наслідків, отже, інтересом, причому це очікування особливого роду³.

Окрім зауваженого, дослідник стверджував, що сам порядок встановлюється у суспільстві: в силу традиції – значимість того, що було завжди; в силу афективної (особливо емоційної) віри; в силу ціннісно-раціональної віри: значимість того, що бачиться абсолютно значущим; в силу позитивного припису, в легальність якого вірять⁴.

¹ Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер; пер. з нім. Олександр Погорілий. – К: Основи, 1998. – С. 155.

² История социологии: В 3 кн.: учебник / под ред. проф. В.И. Добренкова. – Кн. 1: История социологии (XIX – первая половина XX вв.). – М.: ИНФРА-М, 2004. – С. 379.

³ Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давидова; предисл. П.П. Гайдено. – М.: Пресс, 1990. – С. 639–640.

⁴ Вебер М. Основные социологические понятия // Теоретическая социология: Антология: в 2 ч. / М. Вебер; пер. с англ., фр., нем., ит. / сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 115.

Згідно з Вебером, легітимний порядок зберігається і підтримується зовнішніми (умовність і право) і внутрішніми (емоційна прихильність до порядку, раціональна переконаність в необхідності моральних цінностей, релігійна віра в освяченні саме такого порядку) гарантіями. Зовнішню гарантію становить умовність, під якою слід розуміти загрозу санкцій громадської думки в разі порушення порядку, та право, яке є гарантією збереження порядку завдяки системі примусу і наявності спеціального контингенту людей, професійно зайнятих охороною порядку. Таку спеціальну категорію людей Вебер називає правовий персонал – це особлива категорія людей, зайнята контролем за виконанням норм права. Правовий персонал архаїчних суспільств належав до ірраціонального типу (фараон, шаман), а правовий персонал сучасного суспільства – до типу раціонального (юрист, менеджер, політик)¹.

Слід погодитись, що у роботах М. Вебера, К. Маркса, Г. Зіммеля можна спостерігати відмінне розуміння соціального контролю від інших дослідників, оскільки вони вбачали його сутність, перш за все, не у підтримці суспільного порядку, а у взаємодії влади та індивіда, еліти та підлеглих груп. Головною метою такого контролю є засвоєння та утримання влади, що забезпечує доступ до обмежених ресурсів та управління, встановлення норм та правил, які сприяли б поведінці, вигідній тим, хто встановлює ці правила².

Продовжили розгляд соціального контролю та порядку такі вчені, як: Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер та ін. Вони розглядали соціальний контроль як процес впливу соціальної системи на індивіда з метою формування у нього позитивних установок до вимог і правил суспільства задля встановлення та підтримання порядку³.

Е. Дюркгейм у своїх дослідженнях зосередився на проблематиці соціальної згуртованості та інтеграції в пошуках відповіді на питання, чому люди підкоряються певним правилам. Соціальний

¹ Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 480 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://polbu.ru/kasianov_socprav/

² Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 107.

³ Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 105.

порядок як упорядкованість соціальних дій індивідів і груп, на його думку, забезпечується впливом духовних, соціокультурних чинників, що сприяють інтеграції суспільства. Е. Дюркгейм охарактеризував різні форми соціального порядку і відповідні йому моделі права (репресивне і реститутивне), відштовхуючись від такої соціальної характеристики, як солідарність¹.

Вчений вбачав суть соціального контролю у соціальній солідарності і колективній свідомості, що породжує різні зразки поведінки (через інститути моралі та права), які змінюються залежно від перебування в суспільстві тієї чи іншої форми солідарності (механічної чи органічної)². Як писав Е. Дюркгейм, всім відомо, що існує соціальний зв'язок, причина якого полягає у пристосуванні всіх індивідуальних свідомостей до загального типу. У цих умовах не тільки всі члени групи індивідуально притягуються один до одного, але вони також прив'язані до того, що складає умову існування цього колективного типу, тобто до суспільства, утвореного їх об'єднанням. У людини є дві свідомості: одна індивідуальна, тобто властива особисто кожному, а інша – суспільна, тобто спільна для всієї групи. Перша свідомість представляє і формує тільки індивідуальну особистість, а друга – колективний тип її, отже, суспільство, без якого він не існував би. Коли поведінка людини визначається суспільною свідомістю, вона діє не з особистого інтересу, а ставить собі колективні цілі. Таке підпорядкування індивідуальної свідомості суспільній Е. Дюркгейм називає механічною солідарністю. Натомість органічна солідарність вироблена поділом праці. У той час, як перша вимагає, щоб індивіди були схожі один на одного та можлива лише, коли індивідуальна особистість поглинена колективною, то друга передбачає, що всі різні і кожен є особистістю³.

В умовах механічної солідарності соціальний контроль здійснюється за допомогою репресивного права, призначення якого усунути відхилення від колективних уявлень та здійснювати систематичне придушення проявів індивідуальної свідомості. У суспільстві

¹Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 13, 15.

²Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 38.

³Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм; пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана. – М.: Наука, 1991. – С. 104–105, 127.

з органічною свідомістю діє реститутивне право, яке залишає індивідові можливість на самостійність у тих межах, де він не порушує права інших членів суспільства і засад самої суспільної системи¹.

Суспільство з органічною солідарністю, описане Дюркгеймом, пропонує інший тип соціального контролю, тобто такий контроль, який здійснюється як ззовні, так і зсередини. Зовні соціальний порядок підтримується законом, що визначає рамки, порушення яких викликає санкції, натомість контроль зсередини підтримується нормативними вимогами, що впливають з необхідності дотримання домінуючого законодавства та прагнення відповідати духу закону. Тим самим індивіди керуються у своїй поведінці не страхом порушити букву закону, однак самовільний вихід за рамки законної діяльності супроводжується, звичайно, включенням юридичних санкцій. Санкції застосовуються відповідно до міри порушення і з урахуванням мотивів, яким керувався порушник під час його вчинення та з метою систематичного виховання уваги до можливих негативних наслідків самодіяльності, в тому числі на прагматичному рівні порушення соціального порядку².

Згаданий вчений вбачав сутність контролю не лише у здійсненні регулювання поведінки людей, а, в першу чергу, у самоконтролі, який повинен здійснюватися щоденно. Людина повинна набувати та усвідомлювати соціальні та моральні правила, які в майбутньому будуть контролювати її поведінку. Саме тому, для Е.Дюркгейма суспільний порядок – це моральний порядок, що лежить в ключі індивідуальності. В такому суспільстві на перше місце повинен виходити моральний авторитет або моральна сила суспільства³.

Е.Дюркгейм уважав, що соціальний контроль є формотворчим чинником функціонування людини як особистості. Даний феномен є фактором, який формує моральні цінності, завдяки яким індивід усвідомлює свою належність до суспільства і відповідно, формує певні стримувальні та обмежувальні сили. На його думку, соціальний контроль є складовою суспільства та формується внаслідок

¹Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – С. 66–67.

²Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: Классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Набойченко. – М., 2003. – С. 22.

³Кондов К. Особливості генези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю / К. Кондов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2010. – № 10. – С. 59–60.

розподілу праці. Згодом, розвиваючи цю тезу, Е. Дюркгейм визначає соціальний контроль як примусовий вплив на індивідів наступних соціальних факторів: способів мислення, зразків поведінки, діяльності, що здатні здійснювати вплив. Такі способи впливу стають звичками, які з часом перетворюються на правила поведінки. Це дозволяє контролювати не тільки взаємодію між індивідами, групами, але й координувати діяльність цілого суспільства¹.

Концепція соціального контролю Толкотта Парсонса розкрита у його роботі «Соціальна система», де соціальний контроль визначається як процес, за допомогою якого підтримується соціальна стабільність. Досліджуючи категорію соціального контролю, він виділяв наступні механізми його забезпечення: ритуальні дії, що сприяють укріпленню домінуючих культурних зразків; міжособистісні санкції та жести, які використовуються для досягнення узгодженості санкцій; інституціоналізацію, яка забезпечує однозначність та чіткість рольових очікувань; інституціоналізацію системи, здатної застосувати насилля та примус. Вчений особливо акцентував на взаємозв'язку між процесами соціального контролю з соціалізацією, стверджуючи, що вони навчають людину не діяти девіантно. Так, Т. Парсонс писав, що: існують тісні зв'язки між процесами соціалізації і соціального контролю, який можна розглядати як певні характеристики процесу соціалізації, як точку відліку для побудови стандартних змінних з метою проаналізувати процеси контролю. Превентивні або передбачають аспекти соціального контролю вже містяться в процесах, які навчають актора не включатися в девіантні дії².

Окрім того, він виділяє методи здійснення соціального контролю: ізоляція (відокремлення індивіда від суспільства без яких-небудь спроб виправлення або перевиховання його); відособлення (обмеження контактів девіанта з іншими людьми без повного його відособлення від суспільства до виправлення девіантів і повернення їх до суспільства); реабілітація (процес, у ході якого девіанти можуть підготуватися до повернення в нормальне життя і правильного виконання своїх ролей у суспільстві)³.

¹ Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 106.

² Парсонс Т.О. Социальных системах / Т. Парсонс. – М. : Академический Проспект, 2002. – С. 416, 417.

³ Зінчина О. Б. Курс лекцій з соціології / О. Б. Зінчина; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – С. 110–111.

Як і інші дослідники, Т.Парсонс, розглядаючи соціальний контроль, не оминув поняття порядку. У його концепції «соціальний порядок є антитезою дезінтеграції суспільства і визначається як стан стабільності, рівноваги, стійкості соціальної системи, здатної самопідтримуватися, саморегулюватися й опиратися процесам дезорганізації та патології»¹.

Ядром суспільства, на думку Т.Парсонса, є структурований нормативний порядок, за допомогою якого організовується колективне життя населення. Такий порядок містить цінності, встановлені норми і правила, які повинні бути співвіднесені з культурою. Він задає критерії приналежності тих чи інших індивідів до суспільства. Проблеми, пов'язані з «юрисдикцією» нормативної системи, нерозривно пов'язані з контролем, який неможливий без легітимації нормативного порядку суспільства. Системи легітимації визначають підстави для дозволів і заборон. Окрім легітимації, порядок також потребує дуже значної, якщо не повної, узгодженості з поведінковими очікуваннями, які формувались за допомогою цінностей і норм. Найголовнішою умовою подібної узгодженості є інтерналізація цінностей і норм суспільства його членами, оскільки подібна соціалізація лежить в основі консенсусу та посилюється взаємними інтересами, особливо економічними і політичними.

За Парсонсом, жодне суспільство не може підтримувати стабільність, якщо інтереси його громадян не визначаються солідарністю, внутрішньою лояльністю і взаємними зобов'язаннями. Крім консенсусу і взаємних інтересів, у суспільстві зберігається потреба і в механізмі примусу, що пояснюється необхідністю авторитетної інтерпретації інституціоналізованих нормативних приписів. Для цієї мети у суспільстві діють певні «правові» процедури, за допомогою яких можна без застосування насильства виносити рішення про правильність чи неправильність тих чи інших дій і утримувати індивідів від вчинків, спрямованих на реалізацію власних інтересів на шкоду інтересам інших осіб².

Слід погодитись, що Т.Парсонс запропонував концепцію соціального порядку, в якій враховується ірраціональне в людині та

¹ Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 33.

² Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс; перевод к.ф.н. Н.Л. Поляковой // Thesis. – Вып. 2. – 1993. – С. 102, 106.

робиться акцент на альтернативних варіантах соціального контролю. На його думку, соціальний контроль, що ґрунтується на насильстві у суспільстві, є необачною і досить неглибокою позицією: вона свідчить про примітивізм духовного складу і ціннісних пріоритетів можновладців, які не заглядають далі цілей збереження власних позицій за всяку ціну. Впровадження ціннісних установок, здатних забезпечити взаємне співробітництво людей шляхом обліку їхніх фундаментальних інтересів, статусів і ролей, а також базових потреб – ось що, на думку Парсонса, є альтернативним варіантом соціального контролю, що опирається на насильство. Такий альтернативний вид передбачає самообмеження людей на основі добровільного прийняття ними загальної гранично широкої культурно-ціннісної системи. Цей акт добровільного прийняття – умова оптимально-узгодженого функціонування суспільних структур¹.

Отже, Т.Парсонс уважав невід'ємним атрибутом існування нормального функціонування суспільства стабільне і стійке підтримання порядку. Для цього необхідно, по-перше, за допомогою норм та цінностей забезпечити в межах даної системи узгодженість всіх її функцій з поведінковими очікуваннями. По-друге, забезпечити соціалізацію цінностей і норм суспільства його членами. По-третє, необхідна система авторитетної інтерпретації нормативних зобов'язань, в тому числі і через примус, здійснювана спеціально створеними в суспільстві інститутами культури, права, управління тощо. На його думку, основне завдання контролю полягає у тому, щоб зробити поведінку індивіда типовою і схвалюваною для суспільства².

«Ефективний» вплив права на вирішення проблеми порядку Т.Парсонс теж розглядає через ряд умов. По-перше, необхідна наявність у суспільстві несуперечливих норм. По-друге, існування конституцій, які окреслюють нормативні рамки суспільних відносин, влади, управління, правового статусу громадянина. По-третє, умовою ефективності дії права в соціальній системі, за Т.Парсонсом, виступає особистісна інтерналізація нормативно-правових вимог,

¹Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: Классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Набойченко. – М., 2003. – С. 51.

²Бабосов Е.М. Общая социология: учеб. пособие для студентов вузов / Е.М. Бабосов. – 2-е изд., стер. – Мн.: «ТетраСистемс», 2004. – С. 454.

громадських інституційних очікувань, яка здійснюється: а) в ході соціалізації індивідів, під впливом різних агентів цього процесу; б) членством індивіда в тих чи інших групах, за допомогою набуття певного статусу і освоєння відповідних ролей; в) формуванням мотивації, пов'язаної з досягненням яких-небудь цілей індивіда, відповідної цінностям суспільства і соціально схвалюваних засобів здобуття успіху. По-четверте, правова інституціоналізація та інтерналізація відповідно доповнюються легітимацією нормативної системи. Легітимація нормативної системи, за Т. Парсонсом, означає «визнання» нормативно-правової системи через призму суспільних цінностей і норм моралі. Ціннісна легітимація відносно нормативно-правової системи означає, що в сучасному плюралістичному суспільстві конкретні законодавчі акти, норми повинні бути узгоджені не тільки між собою, а й з легітимними підставами порядку в цілому¹.

Безсумнівно, великий внесок у вивчення проблем соціального контролю вніс У. Самнер, який розглядав примусовий тиск («колективний тиск») на членів суспільства як спосіб забезпечення його згуртованості. У. Самнер запропонував джерела колективного тиску: народні звичаї, традиції; соціальні інститути; закони, які забезпечують конформізм².

Правовий порядок французький правознавець Л. Дюгі визначав так: я маю на увазі під юридичними приписами, або під більш коротким і більш зручним виразом «юридичний порядок», соціальне становище, що існує на даний момент відповідно до правових норм, які накладаються на людей в певній соціальній групі і у юридичних ситуаціях, пов'язаних з ними³.

Для Г. Кельзена правовий порядок виступав ключовою категорією «чистого вчення про право», розробленого та покладеного в основу нормативістської школи права як однієї з течій філософії позитивізму. Згідно із цим ученим «порядок – це система норм,

¹Глазырин В.А. Право и социальная система в концепции Т. Парсонса / В.А. Глазырин // Российский юридический журнал. – 2001. – № 1. – С. 136–138.

²Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гилинский // [Електронний ресурс]. – СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – Режим доступу: <http://yport.inf.ua/ponyatie-sotsialnogo-kontrolya.html>

³Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко // [Електронний ресурс]. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – Режим доступу: http://polbu.ru/kasianov_socprav/

єдність яких установлюється тим, що всі вони мають спільну основу чинності, а основою чинності нормативного устрою є ... та засаднича норма, з якої виводиться й чинність усіх норм, що належать до цього устрою»¹.

Отже, дослідники досить детально розглянули проблеми соціального контролю та правопорядку. Зокрема, в роботах О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, К. Маркса можна спостерігати кореляцію між соціальними процесами, як такими і соціальним контролем, що являє собою систему регулювальних впливів на індивідів з боку суспільства. Некласична методологія М. Вебера, З. Фрейда, Е. Фромма та ін. дозволила досліджувати контроль через характер соціальних дій індивідів, їх раціональних і ірраціональних складових².

Сучасні дослідники, аналізуючи концептуальні підходи до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст., роблять висновки, що О. Конт називав соціальний контроль загальною злагодженою згодою; Г. Спенсер – регулятивною функцією суспільства; Е. Дюркгейм увів поняття соціальної солідарності; Г. Тард писав про соціалізацію особистості, яка ставить під контроль стихійні соціальні процеси, У. Самнер – про забезпечення згуртованості суспільства через «колективний тиск» (народні звичаї, традиції; закони; інститути)³.

Крім того, у літературі виділено класичні напрями аналізу правового порядку, зокрема:

1) функціоналістський – здійснюється акцент на первинності моралі та духовності в поясненні процесів правового порядку (Е. Дюркгейм) та на підтриманні і сприйнятті соціальних норм та цінностей; соціальну солідарність і гармонію (Т. Парсонс);

2) марксистський – правовий порядок розуміють як такий, що підтримується за допомогою економічного, політичного та правового примусу в суспільстві. Акцентується на нерівності матеріального

¹ Кельзен Г. Чисте Правознавство: 3 дод.: Проблеми справедливості / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 104.

² Рустамов А.С.О. Социальный контроль как средство воздействия на массовое сознание в системе управления / А.С.О. Рустамов // Вектор науки ТГУ. – Серия: Экономика и управление. – 2011. – № 2. – С. 28.

³ Мелешко Н.П. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития / Н.П. Мелешко. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». – С. 270–271.

становища та політичної влади в капіталістичному суспільстві як джерелі постійного конфлікту¹.

Виокремлено напрями аналізу соціального контролю та правового порядку в історичному зрізі, а саме:

1) позитивістсько-натуралістична парадигма. Представниками цього напрямку є: О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс, Е. Дюркгейм, М. Вебер, які розробляли проблеми соціального порядку і координації соціальних дій, забезпечення гармонії і єдності в соціальному житті, стабільності, застосування соціальних і правових норм у суспільстві;

2) конфліктологічний напрям, згідно з яким соціальний порядок не був нейтральним, він завжди служить класовим інтересам. Представниками цього напрямку є марксистки, які радикалізували заходи соціального контролю в боротьбі з «соціальним злом»;

3) біхевіористсько-психологічна парадигма, в якій соціальний порядок, соціальний контроль досліджується з суб'єктивістських позицій. Акцент робиться на індивідуально-психологічних ознаках цих суспільних явищ, на символічних аспектах соціальної взаємодії. Представники цього напрямку стверджували про залежність соціального порядку та контролю від соціалізації особистості².

Застосування методу історичного аналізу до дослідження проблеми соціального контролю дозволило виділити дві основні його форми:

1) екстенсивний соціальний контроль, який здійснюється примусово і ґрунтується на тотальному підпорядкуванні суб'єкта соціального контролю (наприклад, рабовласницький тип соціального управління: Стародавній Єгипет, Китай, Стародавній Рим). В основі екстенсивної форми розвитку лежить процес відчуження прав особистості суб'єктом соціального контролю, аж до повного підпорядкування суб'єкта соціального контролю. За такої форми контролю людина є позбавленою більшості невід'ємних прав, а тому втрачає стимули й інтерес до участі в соціальних відносинах. Держава, як суб'єкт соціального контролю, втрачає необхідність у удосконаленні соціальних відносин, зупиняючись у своєму розвитку. Перевагою

¹Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 41.

²Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 13, 15.

екстенсивної форми соціального контролю є її життєздатність, адже його методи широко використовуються і у сучасних державах (наприклад, обов'язкова військова повинність або функціонування пенітенціарної системи);

2) інтенсивний соціальний контроль передбачає контрольований розвиток суспільства. Він виник тоді, коли екстенсивна форма стала домінантною формою соціального контролю над суспільством і перестала бути чинником конкурентоспроможної на міждержавному рівні. Після їх занепаду виник новий тип соціального управління – феодалський, який вже використовував примітивні форми інтенсивного соціального контролю. У безправного суспільства з'явилися перші права і незначна частка соціальної самостійності. Вперше в історії соціальний контроль перейшов з рівня соціального примусу на рівень соціального переконання. Поява загальних прав простимулювала загальне зростання індивідуальних потреб, що привело до формування загальних соціальних інтересів. У результаті соціальне управління стало будуватися на забезпеченні балансу інтересів учасників соціальних відносин зі збереженням привілейованого становища суб'єкта соціального контролю. З цього моменту соціальний контроль змінив напрям з повного придушення соціальної активності суспільства на його самоорганізацію¹.

Таким чином, терміни соціальний контроль, соціальний та правовий порядок трактуються неоднозначно. Слід погодитись, що можна вести мову про два напрями розуміння соціального контролю. Перший напрям передбачає взаємозв'язок соціального контролю та порядку, а інший – соціального контролю та влади. Зокрема, перший визначає розуміння соціального контролю, як складного механізму, спрямованого на встановлення соціальної рівноваги та порядку задля підтримання стабільності соціальної системи. Інший же напрям обґрунтовує розуміння контролю, як засобу маніпуляції над індивідами, мета якого – досягнення та зміцнення владних позицій у політичній боротьбі та інших сферах суспільних відносин².

¹ Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 144–149.

² Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 108.

Загальна теорія соціального контролю в теорії права з'явилася значно пізніше, ніж у соціології та кримінології. Спочатку теорію було репрезентовано Д.Блеком (1976р.), який був зацікавлений у поєднанні теорії права й соціального контролю. Представляючи право як керуючий соціальний контроль, вчений був зорієнтований на загальну теорію всіх форм соціального контролю і розумів її як володіння правами й відплату за протиправну поведінку. Автор розглядав проблему крізь багатовимірність соціального життя, включаючи право як функцію його структурних характеристик, і право – як одну з форм соціального контролю. Пізніше М.Яновіц (1982 р.) запропонував поняття соціального контролю як здатність інституцій до саморегуляції в межах їхніх цілей. Цікавість до дослідження феномена соціального контролю в контексті права не мала великого розвитку. Це можна пояснити тим, що проблема цікавила переважно соціологів права, а теоретики права залишалися здебільшого байдужими до теорії, що намагалася охопити право лише як одну з форм соціального контролю¹.

Аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст. дав можливість виділити такі основні підходи:

1) соціальний контроль розглядався як такий, що гармонізує суспільство і забезпечує підпорядкування індивідів суспільним нормам та цінностям (О. Конт, Дж. Мілль, Г. Спенсер, Г. Тард, Е. Росс, Р. Парк). Запропоновано поділ соціального контролю на види; велика увага відводилась внутрішньому контролю (самоконтролю) як фактору, що забезпечує ефективний соціальний та правовий порядок; доведено, що розвиток, еволюція, прогрес та порядок є взаємопов'язаними;

2) соціальний контроль розглядався як такий, що досягається насильницьким шляхом, жорсткими методами апаратом примусу, а його метою є засвоєння та утримання влади. Соціальний контроль та правовий порядок повинні опиратися на політичну владу. При цьому соціальний та правовий порядок залежить від виробничих відносин та досягається через внутрішню емоційну відданість.

¹ Пальченкова В.М. Огляд зарубіжних концепцій соціального контролю / В.М. Пальченкова // Право та державне управління – 2015. – № 1(18). – С. 5.

Не були враховані соціокультурні традиції у забезпеченні порядку (Ф. Енгельс, К. Маркс, М. Вебер);

3) формоутворювальним чинником у концепції суспільного контролю та соціального (правового) порядку визнавалась людина як особистість, оскільки порядок лежить в основі індивідуальності. Контроль розглядався не лише як зовнішній (соціальний), але як внутрішній самоконтроль, що досягається завдяки духовним та соціокультурним чинникам (Е. Дюркейм, Т. Парсонс, Г. Кельзен, Л. Дюгі, У. Самнер).

У цілому представники філософії права XIX-XX ст.ст. розглядали соціальний контроль та правовий порядок у взаємозв'язку. Основна мета соціального контролю полягала у створенні та збереженні соціального порядку, який можливий лише тоді, коли поведінка людини стане типовою та схвалюваною для суспільства. При цьому основний акцент робився на індивідуальній свободі як цінності, завдяки якій людина здатна здійснити вільний вибір на користь суспільних норм та цінностей. Вважалося, що лише вільна особа здатна до вдосконалення, соціалізації, інтеграції тощо. Поряд з цим мала місце трансформація філософсько-правових поглядів з раціональних до ірраціональних, що спричинило розгляд впливу таких факторів, як солідарності, совісті, відповідальності на забезпечення правового порядку.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ЗАСОБУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ

3.1. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку у соціальних системах

Філософсько-правове дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку вимагає ґрунтовної методологічної основи, оскільки від правильності вибору методології залежить науково-теоретичний концепт та результати дослідження. Лише завдяки використанню відповідної методології будь-які інтелектуальні розвідки та наукові дослідження можуть бути ефективними. Це влучно підкреслив засновник емпіризму Ф.Бекон, характеризуючи роль вибору правильного методу у дослідженні, порівнюючи метод із ліхтарем, що освітлює шлях мандрівникові. Вчений стверджував, що навіть кульгавий, який іде по дорозі, буде випереджати того, хто біжить по бездоріжжю. Таку ж точку зору підтримував П.Лаплас, який вважав, що дослідження методології, за допомогою якої зроблене відкриття, є не менш важливим для науки, ніж саме відкриття.

Метод у широкому розумінні розглядається як шлях до мети, істини, орієнтир до вирішення конкретного завдання, який регулює пізнавальну та іншу діяльність людини. У вузькому розумінні метод – це систематизований спосіб досягнення теоретичного результату, розв'язання проблем чи одержання нової інформації за допомогою регулятивних принципів пізнання та дії, усвідомлення специфіки досліджуваної предметної галузі і законів функціонування її об'єктів¹.

Оскільки методи орієнтують дослідника, допомагають йому вибрати важливе та відсіяти другорядне, то вони мають важливе

¹Мокін Б.І. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник / Б. І. Мокін, О. Б. Мокін. – Вінниця: ВНТУ, 2014. – С. 26.; Налуцишин В.В. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». №4. 2017. С.142-146.

практичне й евристичне значення. Завдяки методу дослідник визначає шлях від відомого до невідомого, від одиничного до загального, від простого до складного, від вихідних засад до висновків. Правильна організація наукового дослідження допомагає дослідникові найкоротшим шляхом прийти до істинних знань і якщо він буде діяти методом «проб та помилок», то він навряд чи досягне бажаного результату, а якщо і досягне, то ціною величезних зусиль та втраченого часу¹.

Метод повинен відповідати наступним вимогам: детермінованість – обумовлений закономірностями як наукового пізнання, так і об'єктом дослідження; заданість ціллю дослідження – всі методи дослідження повинні відповідати меті дослідження; результативність та надійність – наявність результату з високим ступенем вірогідності; економічність – досягнення результату дослідження без затрати додаткових зусиль та часу; ефективність – досягнення мети дослідження з максимально ефективним результатом; доступність у розумінні та застосуванні².

Методологія дослідження філософсько-правової парадигми соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку, як видається, повинна забезпечити досягнення таких результатів: розкрити історичну взаємозалежність соціального контролю та правопорядку; достовірно розкривати сутність правопорядку та значення соціального контролю у його формуванні; всебічно дослідити соціалізацію та нормативне регулювання як чинників формування правопорядку; розкрити систему соціального контролю та правового порядку; простежити взаємозв'язки між соціальним контролем та правовим порядком; розкрити філософсько-правову парадигму правопорядку; виділити сутнісні характеристики соціального контролю, соціального порядку та правопорядку.

Кожне нове наукове дослідження, яке ставить за мету здійснити зміну фокусу, наприклад, зміщення поля теоретизування правопорядку на осмислення даного правового явища через соціальний контроль, вимагає не лише традиційного арсеналу методів, але й пошуку нової методології дослідження та нового ключового методу.

¹ Колесников О.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / О.В. Колесников. – 2-ге вид. випр. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – С. 20, 39.

² Юринєць В.Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник / В.Є. Юринєць. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 16.

Однак перш ніж визначитися з методологічною оптикою дослідження та ключовим методом, необхідно розглянути загальнонаукові методи, без яких також не відбувається жодна наукова експлікація.

До загальнонаукових методів дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку слід віднести: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення, індукцію, дедукцію, аналогію, системний метод.

Аналіз – це поділ об’єкта дослідження на складові частини з метою їхнього самостійного вивчення. Видами аналізу є класифікація та періодизація. Щоб глибоко вивчити правопорядок, недостатньо знати тільки окремі його частини, а необхідно, окрім того, проаналізувати взаємозв’язок та взаємозалежність цих частин у правопорядку, розглянути їх у сукупності та нерозривності одне від одного¹. Аналіз застосовувався при дослідженні правопорядку як частини соціального порядку. У свою чергу класифікація як вид аналізу застосовувалася при розгляді видів соціального контролю та соціального порядку. Періодизація як вид аналізу був використаний при розгляді в історичній ретроспективі правопорядку та соціального контролю.

Синтез – це об’єднання в одне ціле різних частин, сторін предмета. На синтезі побудована вся концепція дослідження правопорядку. Задля того, щоб був досягнутий правопорядок у суспільстві, необхідна дія всіх елементів соціального контролю. Соціалізація та нормативне регулювання повинні діяти як одне ціле. У ході синтезування встановлюється роль і місце соціалізації та нормативного регулювання в єдиному цілому – правопорядку.

Абстрагування – це процес мисленнєвого відволікання від одних властивостей явища до інших, що більш цікаві дослідникові та на його думку є важливіші. Метод абстрагування виражається у меті дослідження, а саме: формування правопорядку як результату соціального контролю. Попри численні властивості правопорядку як правового явища цікавить той спектр дослідження, що стосується досягнення правопорядку не через будь-які інші детермінанти його формування, які мають на нього вплив як з мікро-, так і з макросередовища, а саме через соціальний контроль.

¹ Колесников О. В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / О.В. Колесников. – 2-ге вид. випр. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – С. 43.

Ідеалізація – це мисленнєвий процес, який полягає у тому, що створюються абстрактні, ідеалізовані об’єкти, які реально є нездійсненними, але є такими, для яких існують прообрази у реальному світі. Здебільшого всі ідеї, що стосуються порядку та втілювались згодом у реальному житті, спочатку мали ідеалізований характер. У різних часових епохах ця ідеалізація простежувалась у різних формах. Так, в епоху Античності ідеї порядку були міфологізовані, у Середньовіччі правовий порядок тлумачився теологічними засобами. Також ідеалізація застосовувана при розгляді таких елементів соціального контролю, як соціалізація та нормативне регулювання, розглядаючи, які видавалось за можливе відштовхуватись від утворення ідеальної соціалізації та ідеального нормативного регулювання.

Узагальнення – це процес встановлення загальних ознак, що відображає схожі, повторювальні риси кількох одиничних явищ чи всіх предметів даного класу. Завдяки методу узагальнення можна зробити висновок, що незважаючи на різне розуміння правопорядку протягом усієї історії розвитку культури, все ж ціннісне навантаження цього правового явища не змінювалось, як і мета, яка завжди була однією – забезпечити мирне співіснування членів суспільства. Метод узагальнення застосовувався також при виділенні ознак соціального порядку, ознак соціального контролю та встановлення, що ці ж ознаки притаманні правопорядку та правовому контролю.

Індукція – рух думки від одиничного до загального, що пов’язаний з узагальненням результатів спостереження та експерименту. Дедукція – це виокремлення одиничного від загального з використанням загальних наукових положень для дослідження конкретних явищ. «Діалектичний взаємозв’язок індукції й дедукції в процесі дослідження означає, що узагальнення досвіду, фактів повинне супроводжуватися загальними положеннями, загальними законами. Не тільки від часткового до загального, але й від загального до частки – така діалектична формула пізнання. У теоретичних дослідженнях використовують як індукцію, так і дедукцію. Науковець, обґрунтовуючи гіпотезу наукового дослідження, установлює її відповідність загальним законам діалектики й природознавства (дедукції). У той же час гіпотезу формулює на основі приватних

фактів (індукція)»¹. Методи індукції та дедукції можна простежити при характеристиці правопорядку як частини соціального порядку і навпаки.

Аналогія – встановлення схожості в деяких властивостях і відношеннях між нетотожними явищами. Для підвищення вірогідності висновків за аналогією слід дотримуватись наступних правил: виявляти не лише зовнішні властивості об'єктів або явищ, а й внутрішні; щоб об'єкти були подібні за найважливішими та суттєвими ознаками, а не за другорядними й несуттєвими; коло ознак, які співпадають, має бути якомога ширшим; враховувати не лише схожість, а й відмінність для того, щоб остання не була перенесена на інший об'єкт². Аналогія простежується у способах формування правопорядку та інших правових явищах, таких, як: культура, свідомість, правомірна поведінка.

Системний підхід – це сукупність загальнонаукових методологічних принципів, які розглядають об'єкт як систему та виявляють: залежність кожного елемента системи від його місця і функцій у цій системі; взаємодію системи і середовища; ієрархічність у даній системі; опис системи як органічної динамічності³. Системний аналіз складається з певних етапів. Серед них: визначення мети, об'єкта і завдань дослідження; окреслення меж досліджуваної системи і визначення її структури⁴. Системний підхід був застосований при розгляді правопорядку та соціального контролю як системних явищ. Так, було встановлено, що система соціального контролю складається з таких компонентів: соціалізаційного, суб'єктивно-об'єктивного, нормативного та методичного.

Окрім того, знання мають таку властивість, як переходити із старого стану у новий, при цьому залишаючи за собою історичний досвід. З огляду на це важливе значення має встановлення історичних фактів, аналіз історичних подій, теорій у контексті їх встановлення та розвитку. Отже, важливим для дослідження є історичний підхід,

¹ Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – С. 54.

² Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій / О.В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – С. 84.

³ Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – С. 30–33.

⁴ Колесников О.В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / О.В. Колесников. – 2-ге вид. випр. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – С. 48.

за допомогою якого вивчаються суперечності, закономірності та інші зв'язки правових явищ¹. Для з'ясування причин того чи іншого правового явища, умов їхнього розвитку в минулому і сьогоденні, основних перспектив і тенденцій їхньої еволюції в майбутньому слід використовувати історико-правовий метод пізнання². Історичний підхід у дослідженні допоміг встановити еволюцію розвитку поглядів на значення правопорядку у суспільстві та роль різних засобів його досягнення. Зокрема, було встановлено, що порядок мав місце з утворенням найменшого суспільного інституту – сім'ї. У різний час порядок встановлювався різними методами, однак всі ці методи були елементами соціального контролю.

З історичним методом тісно пов'язаний логічний метод, під яким розуміють відтворення історичного розвитку правопорядку як результату певного процесу, в ході якого сформувалися необхідні умови його подальшого існування і розвитку як стійкого системного утворення. Інакше кажучи, це метод теоретичного відтворення правопорядку в усіх його суттєвих властивостях, закономірних зв'язках і відношеннях. При цьому дослідник повинен абстрагуватися від випадкових подій, окремих фактів тощо, виокремлюючи найголовніше, визначальне. Принцип діалектичної єдності історичного та логічного методів пізнання полягає у логічності відтворення історії, звільненої від усього несуттєвого та випадкового³.

У межах дослідження немислимо обійтися без термінологічного принципу, тобто принцип, що передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, їх розроблення або уточнення змісту та обсягу, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті теорії, на підставі якої базується дослідження. Є певні правила визначення понять, які були дотримані при наданні визначень соціального контролю, правопорядку, соціалізації та інших визначень, що можна зустріти у дослідженні. Зокрема, було враховано наступне: щоб обсяг поняття, що визначається, відповідав обсягу поняття, яке визначає (тобто ці поняття мають бути

¹Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – С. 8.

²Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадзе Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 42–43.

³Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій / О.В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – С. 88.

тотожними); нове поняття не повинне бути тавтологічним; поняття має бути чітким і однозначним; воно має містити оцінку фактів, об'єктів, явищ, що визначаються¹.

Сучасна методологія характеризується поліфонічністю і базується не на основі якогось одного універсального методу, а шляхом концентрації сукупності методів у певні парадигмальні основи осмислення права. Під методологією розуміють сукупність принципів, засобів, методів і форм організації та проведення наукового пізнання поставленої проблеми². Головною метою методології дослідження є застосування тих методів, засобів та прийомів наукового дослідження, за допомогою яких дослідник одержує нові знання про реальну дійсність³.

Методологія юриспруденції має свою специфіку, що визначається її завданнями та сферою застосування, тобто сферою права. Процеси в царині правової реальності зумовлюють необхідність розроблення відповідних пізнавальних стратегій. Поряд з тим, право є складовою гуманітарної сфери, а тому царина методів, прийомів, підходів, парадигм та інших засобів пізнання є завжди сферою філософії, а відповідно до пізнавальних потреб юриспруденції – складовою філософії права⁴.

Пошуки методології даного дослідження здійснювалися за такими напрямками: вивчення наукових праць відомих учених, які застосовували загальнонаукову методологію для вивчення філософії права; аналіз наукових праць провідних учених, які одночасно із загальними проблемами своєї галузі досліджували питання філософії права; узагальнення ідей науковців, які безпосередньо вивчали правопорядок; проведення досліджень специфічних підходів для вирішення проблеми правопорядку професіоналами-практиками, які не лише розробили, а й реалізували на практиці свої ідеї; аналіз концепцій у даній сфері наукової і практичної діяльності

¹Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: навчальний посібник / за ред. проф. Д.В. Чернілевського. – Вид. 2-ге, допов. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – С. 170–171.

²Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник / В.Є. Юринець. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 13.

³Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник / В.М. Михайлов та ін. – Х.: ХДУХТ, 2014. – С. 29.

⁴Фальковський А. О. Підходи в сфері посткласичної методології юриспруденції / А.О. Фальковський // Право і суспільство. – 2015. – № 5. – С. 55.

українських учених і практиків; вивчення наукових праць зарубіжних учених і практиків¹.

Методологія виконує такі функції: забезпечує всебічність отримання інформації про досліджуване явище чи процес; установлює способи одержання наукових знань про досліджуване явище чи процес; визначає шляхи досягнення певної науково-дослідної мети; забезпечує науку новими термінами та поняттями; забезпечує інструментарієм наукового пізнання².

Крім того, методологія наукових досліджень заснована на певних принципах, зокрема: принцип єдності теорії і практики, що є взаємообумовленими; принцип системності – кожен досліджуваний об'єкт розглядається як єдине ціле і кожне явище оцінюється у взаємозв'язку з іншими; принцип розвитку – формуванні наукового знання із відображенням суперечностей, кількісних та якісних змін об'єкта дослідження; принцип об'єктивності – врахування всіх факторів, які характеризують досліджувані об'єкти, явища і процеси; принцип декомпозиції – поділ системи на частини, виділенні окремих комплексів робіт для створення умов ефективного аналізу та проектування досліджуваних об'єктів, явищ і процесів; принцип абстрагування – виділення істотних та опущення несуттєвих проявів властивостей досліджуваних явищ і процесів³.

Серед найбільш застосованих методологічних установок у теорії права виділяють: класику та посткласику (некласику). Такої позиції дотримується багато дослідників методології права. Наприклад, Н. Варламова стверджує, що сучасна методологія права зазнає фундаментальних змін, що приводить до зміни парадигми або, щонайменше, до формування двох напрямів – класичного і некласичного (посткласичного, постнекласичного тощо)⁴.

Застосовуючи класичну методологію у праві, дослідники насамперед зверталися до аналізу суб'єктивного акту, в якому індивід сприймає правові цінності та принципи права в якості

¹Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: навчальний посібник / за ред. проф. Д.В. Чернілевського. – Вид. 2-ге, допов. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – С. 172–173.

²Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – С. 5.

³Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник / В.Є. Юринець. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – С. 14.

⁴Варламова Н. Методологія юридичної науки: спокуса постмодерном / Н. Варламова // Право України – 2014. – № 1. – С. 69.

незмінного набору істин розуму. Натомість неklasична модель, на відміну від класичної, що будується на раціоналістичному світогляді, ґрунтується на уявленнях про визначальну роль суб'єкта і його індивідуальних характеристик у формуванні певного погляду на юридичні цінності. Така зміна орієнтацій лежить в антропологічній площині¹.

Якщо за класичною наукою пізнання інтенціюється на досягнення стабільного, детермінованого, лінійного світу на кшталт чуттєво репрезентованого, окресленого просторово-часовими параметрами, то посткласична наука принципово нелінійна, у ній відсутня однозначна детермінація, часово-просторові атестації і показники містять віртуальну реальність, а не лише предметне чуттєве віддзеркалення (тобто, це швидше світ образів, символів тощо)².

Класична методологія опирається на:

1) механічну картину світу, оскільки світ пронизаний безкінечним причинним ланцюгом, і в ньому панують строго однозначні й абсолютно визначені закони;

2) ідеї простої раціональної світобудови, оскільки світ вважається сумірним людському мисленню, його можна раціонально осягнути;

3) уявлення про безособовий природний порядок, оскільки наукове пізнання повинне бути безстороннім, суто об'єктивним, незалежним від усіх суб'єктивних «нашарувань»: людських інтересів, цінностей, уподобань³.

Визначальними принципами класичної методології вважають:

1) принцип або постулат автономності, суверенності наукового мислення. Тобто, мислення людини постає універсальною сферою, абсолютно незалежною від інших форм свідомості і діяльності; 2) принцип абсолютної розмежованості суб'єкта та об'єкта пізнання. Людина як суб'єкт пізнання повинна існувати як фізично, так і подумки самостійно і незалежно від об'єкту пізнання; 3) принцип об'єктивності пізнання, що означає необхідність елімінації будь-яких

¹ Романовская В.Б. Неклассическая рациональность и проблема ценностей в праве / В.Б. Романовская, П.С. Жданов // Российский журнал правовых исследований. – 2015. – № 3 (4). – С. 22–23.

² Зуев В.М. Класична і неklasична методологія в реаліях сучасного філософського дискурсу / В.М. Зуев // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. – 2013. – № 1(37). – С. 26.

³ Сілаєва Т.О. Філософія: курс лекцій / Т.О. Сілаєва. – Тернопіль: СМП «Астон», 2003. – С. 153.

суб'єктивних елементів з результатів пізнання і здобуття в кінцевому підсумку абсолютної істини¹.

У літературі відображено наступні методологічні основи класичної концепції: 1) перевага метафізичної проблематики; 2) раціонально-теоретична здатність мислення людини конструювати експліцитні картини світу; 3) проголошення категоріально-понятійних структур філософії найбільш продуктивним і адекватним її природі засобом філософського пізнання; 4) розгляд суб'єкт-об'єктного відношення як фундаментальної опозиції і вихідної гносеологічної структури процесу пізнання; 5) ствердження доцільності принципу тотожності буття і мислення, що означає прийняття умоглядної конструкції рефлексивної свідомості як головного засобу осягнення об'єктивної реальності; 6) проголошення істини універсальним гносеологічним регулятором².

Основним класичним методом, який було застосовано в дослідженні, є соціологічний. Аналізуючи соціальну сутність права як регулятора суспільних відносин, В.М. Андріїв обґрунтовано доводить наявність нерозривного зв'язку права з існуванням людського суспільства, що підкреслює соціальний характер останнього, нерозривний зв'язок з наявною системою цінностей³.

Суть соціологічного підходу у юриспруденції полягає у розумінні права як такого, що спрямоване на забезпечення і задоволення суспільних інтересів. Важливість права як соціального регулятора, насамперед як регулятора поведінки, обумовлено:

1) існуванням суспільства і включенням окремого індивідуума в дане суспільство, яке породжує велику кількість відносин і зв'язків індивідуума з іншими членами суспільства;

2) відносинами, в які вступає окремий індивідуум, що мають на меті задоволення останнім свого інтересу (суб'єктивного) і не завжди задоволення такого інтересу, наприклад, корисливого інтересу⁴.

¹ Фальковський А.О. Підходи в сфері посткласичної методології юриспруденції / А.О. Фальковський // Право і суспільство. – 2015. – № 5. – С. 55–56.

² Философия: учебно-методический комплекс для студентов естественнонаучных факультетов БГУ / А.И. Зеленков, Н.К. Кисель, И.А. Медведева [и др.]; под ред. А.И. Зеленкова. – Мн.: Изд-во БГУ, 2004 // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/232993.pdf>

³ Андріїв В.М. Соціальна сутність права як регулятора суспільних відносин / В.М. Андріїв // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10 (142). – С. 44–45.

⁴ Ковальчук О.М. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння / О. Ковальчук, В. Хаврук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 15.

Отже, соціологічний підхід розглядає право в нерозривному зв'язку з суспільними відносинами, які є об'єктом правового регулювання. Право аналізується спільно зі всією системою економічних, політичних і соціальних умов, що склалися і в яких діє та чи інша правова система, а також пов'язується із правосвідомістю, правовими уявленнями, різними соціальними нормами¹. Дослідники соціологічного підходу права змінюють вектор у дослідженні сутності права, переносячи основний наголос на його вивчення як на сферу правовідносин, які зумовлюються потребами й інтересами членів соціуму, а не звужують його сутність до державної нормативної формально визначеної системи².

Соціальна цінність права передбачає: по-перше, втілення правом індивідуальної, групової та загальної волі (інтересів) абсолютного всіх учасників всієї сукупності суспільних відносин; по-друге, закріплення за правом можливості бути ефективним засобом забезпечення та існування стабільності і порядку різноманітних відносин; по-третє, надання особливого значення праву у сприянні розвитку тих відносин, у яких зацікавлені як суспільство загалом, так і окремі індивіди зокрема³.

На думку О.В.Петришина, соціальне призначення права полягає не у регламентації суспільних відносин, що не залишає простору для автономного регулювання, ініціативної діяльності громадян, а у нормативності соціальної реальності, яка виводиться із фактичних відносин, заснованих на еквівалентності обміну діяльністю, взаємних прав та обов'язків учасників соціального спілкування, що складаються на основі взаємного визнання їх значимості. Тобто сутність права повинна розглядатись безпосередньо у зв'язку із соціалізацією індивідів, їхньою участю у правотворенні, обговоренні та оцінці законів, правовою культурою та демократизацією суспільства⁴.

¹ Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – С. 235.

² Іваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів праворозуміння: сучасний погляд / О.В. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки. – Випуск 3. – Том 1. – 2015. – С. 14.

³ Ковальчук О.М. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння / О. Ковальчук, В. Хаврук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 15.

⁴ Петришин О.В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу / О.В. Петришин // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 73, 79, 81.

Таким чином, згідно з соціологічним напрямом, право є явищем динамічного життя, яке покликане забезпечити правопорядок. Такий правопорядок можливий завдяки, по-перше, задоволенню інтересів як суспільства загалом, так і окремого індивіда; по-друге, ефективному соціальному регулюванню суспільних відносин. Даний підхід було застосовано, зокрема, при розгляді соціального контролю як найефективнішого засобу соціального регулювання, який здатний забезпечити основну функцію права, відповідно до соціологічного підходу, – управлінську (право, відображаючи інтереси людей та суспільства, прагне стабілізувати, організувати та упорядкувати суспільні відносини).

Постнеокласична наука відмовляється від універсальних знань, цінностей, норм, принципів на користь часткового спеціалізованого знання. В результаті спостерігається плюралізація науки, її хаотизація, занепад нормативних програм, заперечується існування єдиної наукової парадигми. Зазнає остаточного краху образ непорушного, впорядкованого і вічного всесвіту, і в новому світі тотальної нерівноваги фундаментальною стає теорія нестабільності, хаосу і розпаду. Уявлення про науку як про лінійний, закономірний процес, орієнтований на досягнення одностайності позицій, консенсусу, змінюється на бачення науки як схоластичного, ірраціонального, хаотично-непрогнозованого процесу¹.

Традиційно поняття хаос, дезорганізація і т.д. розглядалися і досліджувалися з позиції їх подолання, попередження і т.д., однак у рамках синергетичної парадигми вони стали не просто розглядатися в позитивному сенсі, а стали частиною нових досліджень, пов'язаних не тільки з процесами самоорганізації, а й з різного роду системами, функціонуючими в якості переходу з одного рівня на інший. Отож, такі ключові поняття теорії самоорганізації, як відкритість, нерівноваженість, нелінійність, незворотність і універсальність дозволили говорити про виникнення зовсім принципово нової парадигми².

Некласична методологія правознавства характеризується такими принципами:

¹ Сілаєва Т.О. Філософія: Курс лекцій / Т.О. Сілаєва. – Тернопіль: СМП «Астон», 2003. – С. 154.

² Ковтунова Д.В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Диана Валерьевна Ковтунова; Сев.-Кавказ. федер. ун-т. – Таганрог, 2013. – С. 119.

– принцип додатковості, що постулює невичерпаність вимірювань, поглядів на об'єкт, і, як наслідок – множинність типів праворозуміння;

– лінгвістичний «поворот», який зосереджує увагу на знаково-символічному опосередкуванні всіх соціальних (і правових) явищ;

– антропологічний «поворот», що вважає людину в усіх її проявах (насамперед як істоту соціокультурну) центром соціальності, і, відповідно, правової системи;

– «постметафізичне мислення» (термін Ю.Габермаса) визнається прагматичним «поворотом»¹.

І. Л. Честнов до принципів некласичної методології правознавства відносить наступні:

1) багатовимірність права, яка передбачає різноманіття поглядів на право;

2) сконструйованість правової реальності, що передбачає створення і відтворення правової реальності як інноваційними, так і (найчастіше) традиційними діями, які супроводжуються ментальними процесами людей;

3) принцип релятивізму, який полягає в обумовленості права соціальним цілим (панівними в соціумі соціальними статусами, цінностями, світоглядом);

4) принцип невизначеності як незавершеність юридичної теорії. В сучасних умовах не може бути однієї єдиної точки зору, що призводить до антидогматизму сучасної теорії права².

Поняття постнеокласичної методології перетворилося на одне з найбільш знакових та означає сучасний етап розвитку наукового пізнання та якісно нового типу наукової раціональності. Це обумовлено вивченням, насамперед, складних і «людиномірних» систем³, які пов'язані, зокрема, з такими методами посткласичної методології, як антропологічний та аксіологічний, що були застосовані в даному дослідженні.

У некласичному аксіологічному підході ціннісний зміст визначається в безпосередній залежності від соціокультурного контексту.

¹Честнов І. Посткласична методологія права / І. Честнов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 79–80.

²Честнов И.Л. Постклассическая теория права: Монография / И.Л. Честнов. – СПб.: ИД «Алеф-Пресс», 2012. – С. 105–108.

³Мелков Ю. Людиномірність як характерна риса постнеокласичної науки / Ю. Мелков // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – 2014. – Вип. 706–707. – С. 77.

Згідно з цим підходом, не заперечується, що цінностями права є свобода, рівність і справедливість, а також стверджується визначення їхнього реального змісту історичними, релігійними, культурними та іншими важливими чинниками, які створює сам феномен права, надаючи йому легітимності. Некласичний аксіологічний підхід у методології права визначається ствердженням релятивізму в ціннісному наповненні права, а тому істина, відокремлена від ціннісної інтерпретації, є безглуздом¹.

Ціннісний (аксіологічний) підхід ґрунтується на ряді філософсько-соціологічних концепцій, згідно з якими людські діяння можуть бути осмислені лише у співвіднесенні з цінностями (благами), якими визначаються норми і цілі поведінки людей². Важливість аксіологічного методу полягає у тому, що необхідно враховувати морально-етичні, духовні та інші чинники, які впливають на державно-правову сферу³. Аксіологічний (ціннісний) підхід у дослідженнях правопорядку – це загальна стратегія дослідження, що визначає розгляд правопорядку крізь призму його відповідності певним цінностям, що можуть забезпечуватись правом та бути його основою⁴.

Отже, розкриття сутності правопорядку невіддільне від розуміння його ціннісного змісту. Осягнення ціннісного змісту правопорядку передбачає знаходження та застосування відповідного методологічного інструментарію⁵. Аксіологічний метод пізнання полягає у відборі дослідником тих фактів минулого, які пов'язані з культурними цінностями, що їх сприймає дослідник⁶. Було встановлено наступні історичні етапи, в яких виділено ті цінності, які

¹ Фальковський А.О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права / А.О. Фальковський // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 75.

² Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К.: ВІРА-Р, 2002. – С. 76.

³ Веклич. В. Методи дослідження прав і свобод людини та громадянина / В. Веклич // Віче. – 2009. – № 22. – С. 5.

⁴ Геня Б.О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень / Б.О. Геня // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6–1 (1). – С. 10.

⁵ Фальковський А.О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права / А.О. Фальковський // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 73.

⁶ Удод О.А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії / О.А. Удод // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. – С. 167.

були притаманні правопорядку та соціальному контролю у даний історичний період:

1. Стародавній Схід – правопорядок та соціальний контроль ґрунтувались на таких цінностях, як справедливість та рівність.

2. Античність – концептуальними ціннісними основами соціального контролю та правового порядку у Стародавньому Римі, як і в Стародавній Греції було визначено: свободу, рівність та справедливість.

3. Середньовіччя – християнство запропонувало цінності, які стали основоположними для організації соціального контролю та правового порядку.

4. Відродження – у розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку внесено ідеї антропоцентризму та гуманізму.

5. Реформація – характеризувалася такими цінностями, як рівність та свобода людини.

6. Новий час – в основі розкриття соціального контролю та правового порядку лежало природне право та ідеї рівності, справедливості, свободи.

7. Німецька класична філософія – свобода стала ключовою цінністю. Це виражалось у тому, що соціальний контроль розглядався як такий, що повинен здійснюватися в межах права, а також застосовуватися лише щодо зовнішньої, а не внутрішньої сфери людини.

8. Філософія права XIX-XX ст.ст. У цілому представники філософії права XIX-XX ст.ст. розглядали соціальний контроль та правовий порядок у взаємозв'язку. Основна мета соціального контролю полягала у створенні та збереженні соціального порядку, який можливий лише тоді, коли поведінка людини стане типовою та схвалюваною для суспільства. При цьому основний акцент робився на індивідуальній свободі як цінності, завдяки якій людина здатна здійснити вільний вибір на користь суспільних норм та цінностей.

Зростання уваги до людини як особистості, індивіда, здатної впливати на соціокультурні явища, приводить до формування антропологічно орієнтованого вектора наукових досліджень, частину з яких можна спрямувати як вивчення ролі людини у формуванні правопорядку. Антропологічний метод при вивченні правопорядку базується на таких принципах, як:

1) інваріантність, сталість фундаментальних родових якостей людини як істоти біологічної, соціальної і розумової (духовної), що споконвічно володіє волею;

2) універсальність людини, єдності людського роду і незалежно від етнічних, соціальних, расових, географічних і інших відмінностей, рівноправності всіх людей;

3) невід'ємності природних прав людини, їхнього пріоритету щодо законів і діяльності держави, принципів устрою¹.

Дослідження правопорядку та соціального контролю дозволяє конкретизувати питання щодо визначення співвідношення впливу окремих осіб та великих соціальних груп на формування стабільності у суспільстві та подолання кризових явищ. Відомо, що суспільне життя являє собою цілісний процес існування, розвитку і взаємодії соціальних суб'єктів (осіб, соціальних спільнот, суспільства в цілому), що відбувається в конкретно-історичних умовах. Відповідно правопорядок, що створений у даний конкретно-історичний період характеризується системою форм діяльності, відносин, спілкування і духовного освоєння та перетворення дійсності людиною².

Антропологічний метод виходить з розгляду людини як родової істоти, що має основні потреби в їжі, одязі, безпеці, волі. Щодо правопорядку антропологічний метод орієнтований на вивчення ірраціональної, інстинктивної, біологічної мотивації правової поведінки, що обумовлена людською природою. Також цей підхід, що базується на природі людини, широко використовується при аналізі механізмів соціального контролю у суспільствах, проблем адаптації і трансформації традиційних механізмів контролю при переході до сучасних правових систем³.

Отже, важливість антропологічного методу полягає у тому, що формування правопорядку напряму залежить від людини, її правосвідомості, готовності діяти правомірно та в інтересах (принаймні

¹Управління людськими ресурсами: філософські засади [Електронний ресурс]: навч. посібник / В.Г. Воронкова [та ін.]; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. – К.: Професіонал, 2006. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/335-upravlnnya-lyudskimi-resursami-voronkova-vg.html>

²Ніколаєць К.М. Методи визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів / К.М. Ніколаєць // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 3. – С. 45.

³Управління людськими ресурсами: філософські засади [Електронний ресурс]: навч. посібник / В.Г. Воронкова [та ін.]; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. – К.: Професіонал, 2006. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/335-upravlnnya-lyudskimi-resursami-voronkova-vg.html>

не порушуючи інтереси) інших членів суспільства. Тому важливо акцентувати увагу на людиноцентризмі, як напрямку, який у центр права та будь-якого правового явища, у тому числі правопорядку, ставить людину як основного чинника стабільності у суспільстві. Саме від людини залежить ефективність правопорядку, додержання норм та ступінь соціального контролю.

Постнеокласична методологія включає в себе також і такі самостійні напрями постнеокласичних досліджень, як синергетика, віртуалістика, тоталогія тощо¹. Синергетика виникла у відповідь на лінійне мислення, основними рисами якого є: розгляд випадковості як другорядного, побічного фактора; світ вважається незалежним від мікрофлуктацій (коливань) нижчих рівнів буття і космічних впливів; нерівновага та нестійкість повинні бути переборені, тому що відіграють негативну, руйнівну роль; процеси, що відбуваються у світі, є зворотними у часі та передбачуваними на необмежено великі проміжки часу; розвиток відбувається лінійно, поступально, безальтернативно; уявлення про хаос як про деструктивний початок світу; світ пов'язаний твердими причинно-наслідковими зв'язками; чим більше вкладено енергії, тим більший результат².

Постнеокласична наука характеризується змінами, які відбулися в рамках виникнення цієї науки та пов'язані з її певними принципами, методологією самоорганізації, де на перше місце виходять такі поняття, як нерівноваженість, відкритість, нелінійність, незворотність і ін. Завдяки застосуванню цих універсальних принципів класичне уявлення про організацію та управління соціальними системами різко змінилось, адже кризи, дезорганізації, хаос стали розглядатися як важлива умова переходу системи на новий рівень. Постнеокласичний період розвитку науки показав цілий ряд досить цікавих моментів, які дозволили не тільки визначити місце соціальної синергетики як методології в рамках глобальних процесів, а й показати роль людини як соціального суб'єкта, який може управляти різними процесами³.

¹ Мелков Ю. Людиномірність як характерна риса постнеокласичної науки / Ю. Мелков // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – 2014. – Вип. 706–707. – С. 77.

² Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: Монографія / Є.І. Ходаківський, В.К. Данилко, Ю.С. Цал-Цалко; За заг. ред. д-ра екон. наук Є.І. Ходаківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – С. 18–19.

³ Ковтунова Д.В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем : дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Диана Валерьевна Ковтунова; Сев.-Кавказ. федер. ун-т. – Таганрог, 2013. – С. 3.

Отже, «синергетика в єдності з іншими постнеокласичними ідеями значно розширює проблемне поле, в якому зустрічається філософія і наукове пізнання, стимулюючи формування нових смислів з урахуванням відкритості, нелінійності світу»¹. Слід звернути увагу на думку А.А.Черепанова, який також стверджує про важливе значення синергетики. Він зауважує, що одним з найбільш перспективних підходів, які слід використовувати для розроблення такої моделі, можна назвати синергетику – науковий напрям, який вивчає нелінійні нерівноважні процеси в різних галузях – від природи до суспільства і людини. Синергетика принципово змінила підхід до вивчення складних систем, однією з яких, безумовно, є людське суспільство. Як характеристики таких систем синергетичний підхід виділяє здатність до еволюційного розвитку на основі самоорганізації – не тільки в результаті впливу зовнішніх факторів, а й за рахунок використання внутрішніх можливостей системи, що розвивається. Синергетика (теорія самоорганізації) змістила центр уваги дослідника з періодів стійкості, рівноваги до переломних кризових пунктів, що визначає напрям подальшого розвитку системи. Синергетична парадигма переосмислює саме поняття кризи, характеризуючи її як ключовий фактор, що вносить якісно нові зміни в систему, як точку вибору (точку біфуркації) між потенційними альтернативами майбутніх шляхів еволюції.²

Підсумовуючи слід зазначити, що методологію дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку можна охарактеризувати такими ознаками:

- 1) забезпечує отримання всебічного правового знання про соціальний контроль та правопорядок;
- 2) визначає місце та значення соціального контролю та правопорядку у філософії права;
- 3) координує дослідження соціального контролю та правопорядку у векторі поставленої мети та завдань;
- 4) оновлює правову науку шляхом удосконалення старих термінів і понять та введення нових;

¹Делокаров К.Х. Эволюция базовых смыслов современной цивилизации / К.Х. Делокаров // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика. – М.: Прогресс–Традиция, 2009. – С. 29.

²Черепанов А.А. Проблема социального кризиса: философско-синергетический подход: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.А. Черепанов. – Тверь, 2006. – С. 3.

- 5) забезпечує унікальним набором методів, які дозволяють найбільш широко розкрити суть соціального контролю та правопорядку;
- 6) дозволяє узагальнити та систематизувати всі відомі раніше правові знання, що стосуються соціального контролю та правопорядку.

3.2. Синергетичний метод (метод самоорганізації соціальних систем) як системоутворювальний у дослідженні правового порядку

У синергетиці акцент робиться на принципах побудови, організації, розвитку та самоускладнення систем і їхній еволюції. Синергетика досліджує принципово нелінійні (такі, що за певних умов можуть привести систему до принципово нових станів, до виникнення нових стійких структур), принципово нерівноважні (такі, що перебувають далеко від стану рівноваги) системи, процеси еволюції систем¹. Синергетичні ідеї актуалізуються в системах, які знаходяться далеко від рівноваги. Накопичуються флуктуації – наближається криза. Вибір, зроблений системою в результаті біфуркації, надовго визначає майбутнє системи. Ось чому справедливим видається твердження, що в історії зустрічаються періоди, які зумовлюють майбутнє суспільства на тривалі етапи розвитку. Це суперечливі, нестійкі періоди пошуку людиною свого місця у світі, переосмислення сформованих норм, переоцінки смислових структур².

Сутність синергетичного підходу проявляється у вивченні процесів самоорганізації складних систем та встановлення нових упорядкованих структур³.

У літературі виділяють наступні етапи становлення синергетики:

1) до 1970-х рр. – розроблення синергетичних ідей через теоретичні моделі для опису специфічних ефектів у межах різних наукових дисциплін, які не пов'язані між собою (фізичні властивості

¹ Економічна кібернетика: навч. посібник / О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.Є. Семьонов. – К.: КНЕУ, 2004. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/29104/>

² Делокаров К.Х. Эволюция базовых смыслов современной цивилизации в контексте постклассической науки / К.Х. Делокаров // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – С. 18

³ Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – С. 12, 14.

лазера, теорія катастроф, глобальна екологія, термодинаміка, біологічна теорія систем тощо);

2) з 1970 до 1975 р. – етап, що пов'язаний із застосуванням ідей самоорганізації в різних сферах наукових досліджень (квантова фізика, астрофізика, історія, демографія, лінгвістика тощо). Синергетика як молода наука виникла на стику різних наукових шкіл. До базових напрямів, звідки синергетика взяла свій початок, відносять: брюссельську школу І. Пригожина, яка розглядала самоорганізацію в фізичних і хімічних процесах; школа Г. Хакена, що вивчала лазери; радянська школа В.І. Арнольда і Р. Тома, що розробляла математичний апарат для опису катастрофічних процесів, школа А.А. Самарського і С.П. Курдюмова, яка будувала теорію самоорганізації на основі обчислювального експерименту; біофізична школа М.В. Волькенштейна і Д.С. Чернявського та ін. Таким чином, зародившись на основі досліджень фізичних і математичних процесів, теорія синергетики перейшла на новий етап, який характеризувався застосуванням у вивченні більш складних і багатоскладних систем, якими є соціальні структури і процеси¹;

3) з 1975 р. – етап становлення концепції самоорганізації та створення конкретної дослідницької програми міждисциплінарного типу².

У той же час, А.А. Мірошніченко, аналізуючи праці відомих мислителів різних епох, стверджує, що можна знайти чимало підтверджень того, що вони намагалися опанувати саме логіку, прибутанню синергетиці.

Так, своєрідні кореляції ідей синергетики можна побачити у працях:

- Платона і Аристотеля (зокрема, уявлень про ейдоси – потенційні форми-зразки предметів та явищ);

- Геракліта, який звертав увагу на роль вогню як метафори самовідновлюваного і саморегульованого начала в універсумі;

- Лукреція, який запропонував ідею клінамену як спонтанного непередбачуваного відхилення, що породжує нове у природі;

- Р. Декарта, який розвивав теорію про космічні вихори як форми організації природи;

¹Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования : специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 4.

²Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб., 1999. – С. 70–71.

– Г. Лейбніца, який пов’язав монадологію з ідеями гармонії, когерентності, взаємоузгодженості усіх частин світу та потенційно закладеного преформізму;

– Ф. Шеллінга, що розкривав поняття самоорганізації в природі за аналогією з пошуками людського духу;

– І. Канта, якому належить ідея самоорганізованого буття і цілепокладання як результату спонтанного взаємонакладення цілей та частин цілого;

– А. Бергсона, який розкрив уявлення про незворотність еволюції як її рушійної сили у вигляді життєвого пориву;

– А. Уайтхеда, яким введено ідею про роль процесуальності і когерентності подій в універсумі.¹

Сам термін «синергетика» походить від грецького «synergeia» – «співдружність», «співробітництво». Загалом, синергія – це зростання ефективності діяльності; поява нової продуктивної сили або якісно нових джерел розвитку, підвищення ефективності діяльності в результаті поєднання, з’єднання, інтеграції окремих частин, елементів, факторів у єдину систему за рахунок системного ефекту (емерджентності).²

За різними джерелами вперше термін «синергетика» було застосовано у роботах Л. Форда, в роботі Г. Хакена. Так, Л. Форд стверджував, що вже дуже давно було зрозуміло, що існує універсальний принцип, який в усіх сферах природи і на кожному ступені розвитку є активним, консервативним, творчим і конструктивним, але були потрібні тривалі міркування і обширні спостереження, аби відкрити його справжню природу. Після того, як я ясно зрозумів цей принцип, для мене виникли труднощі: як звести його до найпростішої форми і яке дати йому відповідне ім’я. Зрештою, я зупинився на слові «синергія» як найбільш вдалому вираженні для його двоїстого характеру: енергії та взаємності³.

¹ Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Андрій Анатолійович Мірошніченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2012. – С. 53.

² Кузнецова С.А. Синергетичний розвиток управлінського обліку: підходи, принципи, трансформації / С.А. Кузнецова // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2012. – № 721. – С. 133–134.

³ Мальцева Н.Н. Становление и методологические проблемы синергетического подхода / Н.Н. Мальцева // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Право. – 2009. – № 2 (57). – С. 173.

Натомість Г.Хакен так розповідає про появу назви нового наукового напрямку: Я вибрав тоді слово «синергетика», тому що за багатьма дисциплінами в науці були закріплені грецькі терміни. Я шукав таке слово, яке виражало б спільну діяльність, загальну енергію щось зробити, тому що системи самоорганізуються, і тому може здаватися, що вони прагнуть породжувати нові структури. ... Уже тоді я бачив, що існує разюча подібність між абсолютно різними явищами, наприклад, між випромінюванням лазера і соціологічними процесами або еволюцією, що це повинно бути тільки вершиною айсберга¹. Втім, продовження розвитку синергетики як науки про самоорганізацію нерівноважних динамічних систем, яка склалася в другій половині ХХ ст., пов'язують саме з роботами німецького фізика Г.Хакена з квантової електроніки. Науковець під терміном «синергетика» розумів роль колективних процесів, спільну дію багатьох підсистем складної системи в процесі самоорганізації².

Отже, Герман Хакен вклав у термін «синергетика» два сенси: це підхід, через який у системі (цілому) виникають нові властивості, характеристики, стратегії, якими не володіють її елементи (частини); це міждисциплінарний підхід, розвиток якого вимагає спільних зусиль вчених: гуманітаріїв, математиків, правників тощо. «Міждисциплінарність» означає перенесення методів дослідження з однієї наукової дисципліни в іншу. З'являється новий напрям досліджень як спроба синтезу природничо-наукових і гуманітарних дисциплін на перетині методологічної й евристичної функцій синергетики. Синергетичний підхід, спрямований на вирішення нових проблем, стає способом утворення нових методів пошукової діяльності. У тих галузях, де не застосовуються математичні методи, синергетика виступає в ролі «феноменології» самоорганізації³.

Процес «синергетизації» пізнання соціальної реальності здійснюється через прямий вплив природничих наук в особі ідей синергетики на сферу соціально-гуманітарних досліджень. 3 нахилом на подолання гуманітарних проблем методологічним

¹Князевої Е.Н. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 53–61.

²Браже Р.А. Синергетика и творчество: учебное пособие / Р.А. Браже. – 2-е изд., испр. и доп. – Ульяновск: УлГТУ, 2002. – С. 9.

³Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Андрій Анатолійович Мірошніченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2012. – С. 81.

інструментарієм. Такий процес свідчить про зміну в науковій думці природничо-наукового походження, про міждисциплінарний діалог «між природними й гуманітарними науками, східним і західним світосприйняттям, новою наукою ... і старою культурою, наукою й мистецтвом, наукою й філософією...»¹.

Отже, сорок років тому утвердився новий науковий напрям – синергетика, на яку дивилися як на «забаву» фізиків-теоретиків. Тридцять років тому, завдяки її методам, концепціям, уявленням були експериментально виявлені багато явищ у фізиці, біології, хімії, гідродинаміки. Зараз можна стверджувати, що цей міждисциплінарний підхід все ширше використовується в стратегічному плануванні, при аналізі історичних альтернатив, в пошуку шляхів вирішення глобальних проблем, що постали перед людством. На сьогодні застосування синергетичного підходу формують нові вузькоспеціальні теорії, в яких синергетика переглядає характер відносин людини з природою і суспільством: людина повинна прагнути зрозуміти закони розвитку світу і не порушити природний і соціальний баланс, надмірно прискорюючи природний хід подій. Завдяки цьому напрямку виникла якісно інша, відмінна від класичної науки картина світу, де акцент падає на становлення, когерентність, кооперативність елементів суспільства. Через синергетику обговорення традиційних соціальних, соціально-політичних, управлінських завдань здійснюється шляхом виявлення законів опису випадковості і детермінізму, хаосу і порядку, відкритості та еволюції, частини і цілого в складних суспільних процесах. Таким чином, синергетика є новою методологічною базою для дослідження соціальних процесів².

Серед радянських шкіл, які брали участь у розробці даної тематики, основними є: школа у галузі нелінійних коливань, що представлена такими вченими, як: Л.М.Мандельштамом і О.О.Андроновим; школа прикладної математики, представником якої є А.А.Самарський. У ній проблеми самоорганізації розроблялися під керівництвом С.П.Курдюмова³.

¹ Князева Е.Н. Синергетический вызов культуре / Е.Н. Князева // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 244.

² Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 40.

³ Курдюмов С.П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / С.П. Курдюмов. – М.: Наука, 1994. – С. 14.

Як звертає увагу Д. В. Ковтунова, проблеми, пов'язані із синергетикою, безпосередньо стосуються тих історичних періодів, які характерні для країн, що розвиваються, переходячи соціальні протиріччя, кризи, конфлікти і т.д. Справа в тому, що ті кризи, які спіткали провідні країни світу ще на початку ХХ ст. і які повторювалися неодноразово, фактично стали поштовхом для вивчення універсальних процесів, причому подібні вони як з точки зору процесів взагалі, так і з точки зору самоорганізованих процесів¹.

Аналізуючи актуальність синергетики та її перспективи щодо подальшого розвитку, В. Г. Буданов прогнозує для синергетики велике майбутнє, мотивуючи це тим, що:

1) синергетика є людиноцентричною та адаптивною, а це допоможе їй моделювати задачі, актуальні для людської культури в кожен конкретний період, і облік процесів пізнання та прийняття рішень;

2) методи синергетики мають генетичний зв'язок з математикою, вічною наукою, чий результат не підвладні часу;

3) відкритість методів синергетики до поповнення новими знаннями;

4) спадкоємність синергетики;

5) особлива міждисциплінарна толерантність до нових методів і гіпотез, їх самоцінність для синергетики;

6) розвиток синергетики є складний еволюційний процес в просторах постнеокласичної науки і культури;

7) філософська діалогічність і рефлексивність синергетики².

В. Стьопін зауважує, що синергетика сьогодні стоїть не тільки перед проблемою створення своєї дисциплінарної онтології, яка виражається у відповідних онтологічних принципах, а й перед проблемою включення цих принципів у наукову картину світу. Вона претендує на те, щоб стати ядром загальнонаукової картини світу³.

В. Василькова зазначає, що синергетика є спробою раціонально пояснити нерационально влаштований світ⁴. Продовжуючи

¹Ковтунова Д.В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем : диссертация ... кандидата философских наук : 09.00.11 / Диана Валерьевна Ковтунова; Сев.-Кавказ. федер. ун-т]. – Таганрог, 2013. – С. 118.

²Буданов В.Г. Методологические принципы синергетики / В.Г. Буданов // Філософія освіти. – 2006. – № 1 (3). – С. 147–148.

³Степин В.С. Становление научной теории / В.С. Степин. – Минск: Высш. шк., 1976. – С. 22.

⁴Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем / В.В. Василькова. – СПб.: Лань, 1999. – С. 29.

міркування на користь синергетики, М.В.Поздняков указує, що «синергетика визнає релятивізм, багатовимірність істини, право особистості на її суб'єктивне трактування. Синергетичні погляди на самоорганізацію універсальні, і це дозволяє вийти на проблеми кінцевих підвалин людського буття, до сфери його найвищого сенсу, щоб зробити життя людини цілісним і сповненим смислу. У такий спосіб синергетика залучається до властивого філософії пошуку мудрості»¹.

Слід погодитись з В.Д.Ковтуною, що вивчення синергетики по-перше, дає можливість по-новому бачити поле соціальної динаміки, що саморозвивається; по-друге, з позицій теорії самоорганізації підійти до проблеми кризи в сучасних соціально-правових системах, пояснити її системний характер; по-третє, показати, наприклад, чому в українському суспільстві існують кризові ситуації, і які є перспективи для виходу з подібної кризи; по-четверте, дозволяє розглянути суміжні проблеми, які теж вимагають пояснення, наприклад, модернізація і прогнозування виходу з кризи будь-якого суспільства².

І.С.Кривцова виділяє дві цінності синергетичного знання:

– методологічну цінність, яка проявляється не лише в дослідженні теоретичних моделей для опису нелінійних процесів, чи то процеси самоорганізації у випромінюванні лазера або правові системи утворення, що саморозвиваються;

– світоглядну цінність, яка проявляється у можливості окреслити образ нового стилю мислення й нового світобачення, наблизити дослідника до нового цілісного образу світу, в якому чергуються взаємоперехід хаосу й порядку, організації й дезорганізації, рівноваги й нерівноваги, необхідності й випадковості³.

М.В.Сапронов розділяє синергетику на синергетичний підхід (як метод або концепції) і синергетичну парадигму (як новий світогляд, що дає певні моделі постановки та вирішення завдань)⁴.

¹ Поздняков М.В. Синергетичний вимір етнології (філософсько-методологічний аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Михайло Володимирович Поздняков; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2014. – С. 52.

² Ковтунова Д.В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем : дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Диана Валерьевна Ковтунова; Сев.-Кавказ. федер. ун-т]. – Таганрог, 2013. – С. 97.

³ Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 19.

⁴ Сапронов М.В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 159–160.

Натомість Е.М.Ніколаєва зазначає, що сьогодні є достатньо підстав стверджувати, що існує синергетика як самостійна дисципліна, до завдань якої входить розроблення синергетичних теоретико-методологічних принципів і методів, які потім використовуються в рамках окремих дисциплін¹.

На думку С.Курдюмова та О.Князевої, синергетика є новою науковою парадигмою, яка базується на ідеях системності, цілісності світу і наукового знання про нього, спільних закономірностей розвитку об'єктів усіх рівнів матеріальної та духовної організації, нелінійності (багатоваріантності й незворотності) розвитку, глибинного взаємозв'язку хаосу та порядку (випадковості та необхідності)².

І.І.Черленяк, вважає, що «синергетику на сьогоднішній день доцільно розглядати не як «метанауку», а як філософський, світоглядний «науково-ідеологічний» міждисциплінарний підхід, певну «мета-модель», на основі якої можна розвивати прикладні дослідження і моделі складності та самоорганізації»³.

Такі науковці, як В.І.Аршинов і В.Є. Войцехович указують на перспективу синергетичної парадигми як майбутньої загальнонаукової концепції, і як начала нового світогляду⁴. Так, В.І.Аршинов вважає, що синергетика вже затвердила себе як якась програмна методологічна установка, покликана об'єднати під своїм прапором зусилля фахівців різного профілю, зайнятих кожен у своїй галузі дослідженням процесів самоорганізації⁵.

Як стверджує М. Беззуб'як, синергетична теорія у суспільних науках – це радше перевідкриття чи ресимволізація повсякденного знання за допомогою новомодних термінів вже відомих і практично реалізованих уявлень про соціальні явища і процеси. Посилаючись

¹Ніколаєва Е.М. Социализация личности как проблема социальной синергетики: дис. ... д-ра филос. наук. / Е.М. Николаева. – Казань, 2006. – С. 128.

²Князева Е.Н. Загадка человека: человеческая особенность коэволюционных процессов / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов // Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 89–90.

³Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління : дис ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Черленяк. – К.: Б.в., 2011. – С. 69.

⁴Аршинов В.И. Синергетическое знание: между сетью и принципами / В.И. Аршинов, В.Э. Войцехович // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 109.

⁵Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В.И. Аршинов. М.: ИФ РАН, 1999. – С. 59.

на засновника синергетики Г.Хакена, який стверджував, що розвинув вже багато років тому теорію революцій: «спочатку система дестабілізується, наприклад, за допомогою терористичних актів, у результаті яких вона втрачає загальний напрям розвитку. Згодом має з'явитися рішуча група людей, котра підштовхує систему в новому напрямі», автор стверджує, що перебудові соціальної системи має передувати її дестабілізація, а отже, синергетична теорія – це «теорія революції» як знання того, що «змінам передуює нестабільність»¹.

Отже, на сьогодні синергетику розглядають як:

1) міждисциплінарний підхід, якому притаманні елементи як природничо-наукових і гуманітарних дисциплін, так і фізико-математичних. У зв'язку з цим синергетичний підхід, спрямований на вирішення нових проблем шляхом створення нових методів пошукової діяльності;

2) концепція світобачення, яка характеризується новими моделями постановки та вирішення завдань з метою створення нового цілісного образу світу;

3) самостійна дисципліна як система понять про нелінійні, самоорганізаційні, нерівноважні, хаотичні явища, закономірності, закони, теорії, методи тощо;

4) парадигма як система понять і уявлень про порядок в хаосі та становлення хаосу із порядку;

5) як науковий напрям, що ґрунтується на сфері наукових досліджень для опису складних систем;

6) теорія самоорганізації, що вивчає руйнування старої структури і виникненням нового порядку;

7) методологія, розвиток своєрідного стилю наукового мислення, в якій ключову роль покликані відігравати хаос та порядок.

На думку В.В.Тузова, різноманіття точок зору щодо статусу синергетики та невизначеність у її понятійному апараті показує, що остання на сьогоднішній день не є ні стрункою теорією, ні закінченою моделлю процесу самоорганізації. Однак однозначно про неї можна говорити як про методологію постнекласичної науки, яка ще тільки розвивається шляхом переходу основних положень синергетики в принципи методу пізнання. Виконуючи методологічну

¹ Беззуб'як М. Синергетика і суспільні науки – діалог класиків / М. Беззуб'як // Укр. нац. ідея: реальності та перспективи розв. – 2006. – № 17. – С. 16.

функцію, синергетика вивчає загальні форми буття, закони самоорганізації об'єктивної реальності та на основі її законів і понять формує відповідні вимоги, які орієнтують дослідника в процесі пізнавальної діяльності¹.

Як стверджує В.А.Вагуріна, синергетика як методологія міждисциплінарної спрямованості досліджень та теорія самоорганізації локальних систем відіграє на сучасному етапі еволюції науки системоутворювальну роль головної основи нової революційної концепції пізнання. Шляхом інтеграції з іншими сучасними теоріями динамічних процесів складних систем, вона кладе початок радикальному зрушенню мислення від досліджень статичного стану систем і структур до розуміння процесів їх еволюційної динаміки, оскільки досліджує не те, що стало, а те, що стає, зосереджується не на бутті, а на динаміці процесів його еволюції².

А.А.Мірошніченко стверджує, що важливе філософсько-методологічне значення мають такі засадничі ідеї синергетики:

- не можна нав'язувати шляхи їх розвитку складноорганізованим системам;
- за існування декількох альтернативних шляхів розвитку – система має можливість вибору найоптимальніших з них;
- хаос може виступати таким, що створює початок, конструктивний механізм еволюції;
- в особливих станах нестійкого соціального середовища дії кожної окремої людини можуть впливати на макросоціальні процеси;
- завдяки знанням про тенденції самоорганізації системи можна обминути багато зигзагів еволюції, пришвидшивши її;
- майбутній стан системи ніби організовує, змінює сучасний її стан³.

Вищенаведене свідчить про сміливий запит синергетики стати однією з фундаментальних концепцій, що складе ядро сучасної наукової картини світу. Для цього є наступні підстави. По-перше, синергетика має колосальну узагальнювальну силу, великий

¹Тузов В.В. Синергетика как методология исследования процессов самоорганизации сложных систем / В.В. Тузов // Библиосфера. – 2007. – № 1. – С. 52.

²Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества / В.А. Вагурин; послесл. М.П. Семесенко, Н.Н. Скорохода. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. –С. 6–7.

³Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Андрій Анатолійович Мірошніченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2012. – С. 26–27.

методологічний потенціал щодо з'ясування важливих аспектів процесу розвитку. По-друге, вона навчає дивитися на світ по-іншому, відкриває нові принципи побудови складного еволюційного цілого із частин, внутрішні потенції системи до саморозвитку, механізми переходу від хаосу до порядку¹.

До ознак синергетики відносять: вона вивчає процеси формування, розвитку і руйнування систем; наголошує на узгодженості процесів, що лежать в основі самоорганізації і розвитку; розглядає хаос як необхідний чинник у процесах функціонування систем, причому не тільки деструктивний; досліджує процеси самоорганізації систем; вивчає сукупність внутрішніх і зовнішніх взаємозв'язків системи; визнає велику роль середовища в процесі зміни².

Таким чином, синергетика увібрала в себе універсальні закономірності, які притаманні були різним науковим підходам. Ці фундаментальні ідеї та міждисциплінарні евристичні можливості стали фундаментом для опису складних систем. Використання синергетичного методу у праві не суперечить колишнім методам і підходам аналізу правових явищ і систем, проте є істотним доповненням, яке значно розширює методологічний апарат філософії права.

Вищенаведене дає можливість стверджувати, що ключовим методом даного дослідження може і повинна бути обрана синергетика як теорія самоорганізації. Під синергетикою ми пропонуємо розуміти філософсько-правовий напрям, що вивчає нелінійні, нестійкі, нерівноважні та складноорганізовані системи, їх здатність до еволюційного розвитку через принцип самоорганізації з метою уникнення кризових явищ та прогнозування майбутнього цих систем.

Згідно з І.Л.Честновим, ідеї феноменології, герменевтики й антропології дозволяють вибудувати нові типи праворозуміння, однак роль синергетичних ідей у цьому процесі якісно відрізняється від зазначених підходів. Так, синергетика виявляє не стільки новий образ феномена права, скільки служить тією необхідною методологічною основою, що дозволяє діалогічно об'єднати наявні теоретичні напрацювання, уявлення різних концепцій права, але з опорою вже

¹Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 20.

²Борщук Є.М. Системний підход и синергетика / Є.М. Борщук // Науковий вісник НЛТУН України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 345.

на положення епохи постмодерну, оскільки багато які з них розвиваються безпосередньо в її рамках і водночас є «наріжним каменем» буття права¹.

Як стверджує І.С.Кривцова: «проведення досліджень соціально-гуманітарного характеру, правових досліджень, зокрема, на основі синергетичних уявлень, тобто з розширенням меж традиційного розуміння реальності (у тому числі й соціально-правової), за наявності нових методологічних установок, концептуально інших схем, моделей постановки і подальшого подолання проблем, свідчить, що почався процес розробки міждисциплінарних «програм» щодо проникнення в предметні сфери різних соціально-гуманітарних наук синергетичних ідей»².

К.В.Шундигов стверджує, що зближення синергетики і прававства аж ніяк не довільний штучний процес, не модне захоплення, а навпаки, це процес, що відображає одну з головних тенденцій розвитку постнекласичної науки в цілому – взаємозбагачення і поступової інтеграції різних галузей наукового знання³.

На актуальність використання синергетичного методу у праві звертав увагу А.Б.Венгеров, який характеризував прихід синергетики у право як воістину революційні зміни у всій сфері наукового знання. Розповсюдження цих методологічних новин у науковому правовому знанні – не данина моді, адже це стосується вивчення права в його цілісності. Ця синергетична методологія являє собою не кон'юнктурне механічне запозичення, а означає органічну потребу вивчати право в його нових формах існування, адекватних переходу людства в загальнопланетарному масштабі до ринкових процесів, що саморегулюються в економічному житті до формування потужної інформаційної сфери людства, до політичного поліцентризму (поява декількох потужних центрів) і спонтанних начал у сучасному міжнародному житті⁴.

¹Ельчанинов М.С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна / М.С. Ельчанинов. – М.: КомКнига, 2005. – С. 33.

²Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 20.

³Шундигов К.В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции / К.В. Шундигов // Российский журнал правовых исследований. – 2015. – № 1 (2). – С. 123.

⁴Венгеров А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. – 8-е изд., стер. – М.: Изд-во «Омега-Л», 2011. – С. 308–311.

Г.Г.Малинецький в залежності від методів використання розробки синергетики виділяє три види робіт. Так, у працях, в яких використовують ідеї синергетики у їх найбільш загальному вигляді, акцентуючи увагу на пізнавальних можливостях, що відкриваються синергетикою, називаються роботи філософсько-світоглядного плану. Другий вид робіт – це роботи конкретно-спеціалізованого характеру, в яких загальні подання синергетики наповнюються певним, відповідним конкретній гуманітарній дисципліні змістом і є основою нових пізнавальних концептуалізацій. І останній вид робіт – це роботи, в яких автори звертаються до математичного апарату, що є частиною синергетичної побудови, використовуються математичні або комп'ютерні моделі досліджуваних явищ¹. Згідно з таким поділом використання синергетичних розробок у праві підпадає під другий вид робіт – роботи конкретно-спеціалізованого характеру, де основою стають нові пізнавальні концептуалізації, що виникли у зв'язку з синтезом синергетичних знань та правової науки.

Синергетичний підхід до права дозволяє побудувати таку правову практику та теорію, коли в методології викладання правопорядку принципи синергетики можуть знайти інтерпретацію у понятійній площині певних синергетичних категорій, а саме: а) нелінійний стиль мислення, який характеризується неоднозначністю теоретичних побудов, концептуальним і методологічним плюралізмом та сполученням у процесі пізнання та аналізі правопорядку абстрактно-логічного й інтуїтивного, раціонального та ірраціонального шляхів пізнання; б) постулювання хаосу як необхідного творчого динамічного моменту порядку, що самоорганізується (порядок і безлад розуміються тут як невіддільні один від одного аспекти буття); в) антропоцентризм, антропність еволюції і самоорганізації, коли пізнання зовнішньої реальності у своєму розвитку буде дедалі більше поєднуватися з пізнанням реальності внутрішньої².

І.С.Кривцова до основних концептуальних ідей, привнесених до сфери пізнання права синергетикою, що становлять собою той

¹ Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории / Г.Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 98–99.

² Сальник І.В. Реалізація синергетичних принципів у контексті функціонування системи шкільного фізичного експерименту / І.В. Сальник // Наукові записки. – Вип 5. – Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. Ч. 1. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім В. Винниченка, 2014. – С. 148.

необхідний світоглядно-методологічний каркас побудови правових теорій, що відповідає змінам посткласичного періоду розвитку наукової думки та дозволяє проводити правові дослідження відповідно до онтологічного осмислення права, відносить:

- постійне знаходження системних правових утворень у процесі розвитку;

- діалектичне поєднання організаційних і самоорганізаційних аспектів еволюції правових явищ;

- наявність власних механізмів розвитку, що сприяють розгортанню потенційних можливостей, закладених у правовому системному утворенні;

- недоцільність нав'язування праву шляхів розвитку ззовні, необхідність урахування власних тенденцій еволюції, що відповідають як природі права, так і характеру тієї суспільної системи, на яку і здійснюється правова проєкція;

- відкритий діалог системних правових утворень з іншими системами суспільства (економічною, політичною, соціально-культурною і т.д.);

- проходження системними правовими утвореннями у ході еволюційного шляху детерміністичних і схоластичних періодів;

- складна архітектоніка права, оскільки розвиток останнього містить інформацію про його минуле (відповідальну за спадкоємність права, тобто за нерозривність еволюційного шляху), про сьогодення (що забезпечує необхідне функціонування системи, наприклад, адекватний регулятивний вплив) і про майбутнє (що дозволяє системі розвиватися відповідно до запиту часу);

- дія в правовій реальності як закономірностей, так і випадків, які в особливі періоди розвитку (періоди біфуркації) можуть привести систему до несподіваного напрямку розвитку;

- непередбачуваність еволюції права, але при цьому обумовленість вибору «нового» шляху розвитку базовою конфігурацією альтернатив (спектр структур-атракторів), «запрограмованою» природою правового системного утворення;

- розвиток (зміна якісного стану) права тільки через нестійкий, кризовий стан; дискретність шляхів еволюції¹.

¹Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 40–41.

Виділивши керівні ідеї синергетики, слід їх зіставити із правовими поняттями, а в контексті даного дослідження, тобто з правопорядком та соціальним контролем. Отже, розпочнемо з таких понять синергетики, які найближчі до правопорядку¹:

1. Центральним поняттям синергетики є **системність**. Для правознавців положення про те, що правопорядок – це система, є зрозумілим. Так, А. Головіна пропонує визначити правопорядок як систему чітко унормованих правом правил поведінки, забезпечення дотримання яких покладено на певні органи під загрозою відповідальності за їх порушення².

Враховуючи досягнення у теорії організації соціальних систем та здійснюючи їхню інтерпретацію на засадах синергетичних положень, проаналізуємо етапи розвитку соціальної системи. Так, життєдіяльність системи розпочинається з її виникнення, а згодом вона у процесі свого функціонування приходить кілька кризових станів. Ці кризи являють собою ряд невідповідностей елементів системи як між собою, так і відносно нормативних цілей системи. У загальноприйнятому розумінні, криза системи – це негативний бік її розвитку, однак із синергетичної точки зору – це закономірний етап її розвитку, тобто об'єктивна реальність. Здійснюючи аналіз будь-якої системи, слід передбачати, які кризи можуть виникати у процесі функціонування цієї системи, спробувати проаналізувати наслідки цих криз. Протилежним явищем до кризи є ідеальний стан соціальної системи, який полягає в оптимальному функціонуванні усіх її підсистем. При ідеальному стані соціальної системи цілі та завдання системи досягаються із найменшими витратами наявних у межах системи ресурсів. Зазначимо, що такого стану жодна соціальна система не в змозі досягти у процесі свого організаційного розвитку, навіть більше, він навіть є небажаним, оскільки неминуче призводить до кризи, адже подальший розвиток системи стає неможливим. Звідси випливає, що соціальна система повинна мати такий рівень організації, який об'єктивна прагнув би до свого ідеального стану, однак ніколи б не міг його досягти³.

¹ Бондар О.І. Синергетичний підхід як підґрунтя лінгвістичної екології / О.І. Бондар // Записки з українського мовознавства. – 2013. – Вип. 20. – С. 7–12.

² Головін А.П. Адміністративно-правове регулювання діяльності міліції громадської безпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / А.П. Головін. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – С. 12–16.

³ Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Андрій Анатолійович Мірошніченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2012. – С. 29–30.

Синергетична самоорганізація пов'язана з руйнуванням старої структури і виникненням нового порядку. Такий процес пов'язаний як із взаємодією системи з навколишнім середовищем, оскільки зовнішні умови, оточення чинять величезний вплив на еволюцію, так із характером стану і внутрішньої готовності системи до таких змін. Більш того, як твердили про це ще античні філософи, процес самоорганізації не тільки зводиться до констатації впливу і зв'язку між випадковим і необхідним, а є результатом взаємодії таких випадковостей, завдяки яким і можливе виникнення нового у світі. Таким чином, самоорганізація виступає як основа еволюції найрізноманітніших явищ природи, світу, людини, соціуму, оскільки вона служить джерелом виникнення якісно нових і більш складних структур у розвитку. Очевидно, що, синергетика не розглядається сьогодні як нова ідеологія, адже вона лише намагається виявити закономірності в процесах еволюції живих і неживих систем¹.

Процеси самоорганізованих систем під дією зовнішніх і внутрішніх впливів проходять через три динамічних режими, супроводжуючись переходом з рівноважного стану в нерівноважний; режим близький до рівноважного стану; хаотичний режим, як перехідний процес; перехід в інший рівноважний стан з утворенням нових структур.

При цьому утворення нових структур системи, які адаптовані під нові умови зовнішнього і внутрішнього середовища, відбувається завдяки ефектам самоорганізації зі зміною метрик (кількісного накопичення) і «породження» нових якісних властивостей системи. Враховуючи викладене, головна мета синергетики права полягає у забезпеченні найбільш адекватного стану цієї системи (порядку) до впливу зовнішнього і внутрішнього середовища, її стійкості і розвиток при зміні параметрів такого впливу за рахунок внутрішніх процесів самоорганізації².

2. Наступною важливою ознакою синергетики є **ієрархічність**, яку формулюють так: Космос попередньої структури, структури нижчого рівня, слугує Хаосом для наступної, структури вищого

¹Новаченко Т.В. Синергетический подход в воспитании и образовании / Т.В. Новаченко // Міжнародне співробітництво та університетська освіта: Матеріали міжнародної наук. конфер. – Миколаїв, 2003. – С. 132–133.

²Датук В.Д. Концепція системно-синергетичного підходу в управлінні проектами / В.Д. Датук, Ю.С. Лемешко, Т. А. Лемешко // Вісник Національного транспортного університету. – 2012. – № 26 (2). – С. 129.

рівня. Завдяки ієрархічності функціонує порядок. Так, дана ознака є будь-якою складовою контролю, який забезпечує дотримання порядку. Контроль досягається завдяки підпорядкуванню нижчих класів – вищим, суспільних структур – державним і т.д.

3. Наступне поняття синергетики – **дисипативність або незамкненість, відкритість системи**. Своєрідна «квінтесенція» синергетики проявляється через існування сукупності процесів, явищ, які мають структуру та алгоритми функціонування, іншими словами, системи, природа яких відмінна від хаосу. Щодо процесів обміну, то системи можуть бути відкриті та закриті (це системи, в яких відсутній обмін матерією, енергією та інформацією між системою і зовнішнім середовищем). Жодна система не може бути абсолютно закритою, тому варто говорити про закриті системи, в яких обмін із зовнішнім середовищем є просто незначним¹.

Замкнута система приречена на загибель, оскільки міра хаосу з часом лише зростає, або, в крайньому разі, залишається постійною, отже, хаос у замкнутій системі не зменшується, а може тільки зростати, і порядок приречений на зникнення. Дисипативність – це те, що дає змогу системі еволюціонувати, забезпечуючи й самоорганізацію.

Отже, відкритість – це здатність системи постійно обмінюватися речовиною (енергією, інформацією) з навколишнім середовищем². Розглянемо властивості систем, що перебувають далеко від стану рівноваги, тобто відкриті системи: відкриті системи є непередбачуваними, неоднозначними та нестійкими, і тому їх повернення до початкового стану є необов'язковим; при нестійкості системи роль будь-яких зовнішніх впливів може зростати: за певних умов незначний вплив на відкриту систему може призвести до значних та непередбачуваних наслідків; у відкритих системах, далеких від рівноваги, виникають ефекти узгодження, коли елементи системи корелюють, узгоджують своє поведіння; чим більше відхилення від стану рівноваги, тим сильніше охоплення кореляціями та взаємозв'язками, тим вища узгодженість процесів, у результаті якої

¹ Михайловська О.В. Місце синергетичного підходу в сучасній економічній науці / О.В. Михайловська // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2011. – Вип. 2 (1). – С. 21–22.

² Борщук Є.М. Системний підход и синергетика / Є.М. Борщук // Науковий вісник НЛТУН України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 346.

відбуваються процеси впорядкування, виникнення з хаосу певних структур, перетворення й ускладнення систем¹.

Правопорядок є відкритою системою. Це означає, що:

- порядок не завжди може повертатися у первісний стан після дії зовнішніх факторів;
- неможливість спрогнозувати, який зовнішній вплив матиме вирішальне значення для зміни порядку (наприклад, це може бути смерть політичного лідера чи економічна криза тощо);
- відсутність певної стратегії повернення до порядку, за якої всеодно він самоорганізовується;
- наявність системи порядку, яка сприяє змінам соціокультурних умов;
- подоланість хаосу перетворює порядок та ускладнює структуру, адаптувавшись до нових змін.

Також принцип відкритості втілюється через можливість використовувати різноманітні підходи, методи, стратегії до досягнення порядку.

4.3 відкритістю системи пов'язана і здатність обмінюватися із середовищем енергією, речовиною й інформацією, тобто **нерівноважність**. Нерівноважність – стан відкритої системи, за якого відбувається зміна її структури і характеру функціонування шляхом упорядкування та безвладдя².

Можна стверджувати, що порядок безпосередньо залежить від зовнішнього середовища. Суспільство впливає на порядок, як і порядок впливає на суспільство.

5. Емерджентність, або динамічна ієрархічність. Емерджентність показує, що не можна вивчити всю систему шляхом опису його складових.

6. Нелінійність, що означає багатоваріантність переходів з однієї системи в іншу, непередбачуваність системи. Нелінійність означає відновлення системи шляхом загибелі старого порядку, хаосу і народження нового. Нелінійність – непередбачувана реакція на зовнішні дії, коли незначна «правильна дія» робить більший вплив на еволюцію системи, ніж дія сильніша, але організована неадекватно її власним тенденціям³.

¹Економічна кібернетика: навч. посібник / О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.Є. Семьонов. – К.: КНЕУ, 2004. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/29104/>

²Борщук Є.М. Системний підход і синергетика / Є.М. Борщук // Науковий вісник НЛТУН України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 346.

³Борщук Є.М. Системний підход і синергетика / Є.М. Борщук // Науковий вісник НЛТУН України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 346.

Системи поділяються на лінійні та нелінійні. Якщо у лінійних системах зміни у структурі та організації є прямо пропорційні дії, то в нелінійних – ці зміни складні та непропорційні. Однак слід зауважити, що у світі не існує абсолютно лінійних систем. Нелінійні системи можуть бути декількох рівнів організації: динамічно стабільні – це системи, алгоритми функціонування та структура яких є незмінними; адаптивні – це системи, які при зміні зовнішніх умов автоматично змінюють алгоритми свого функціонування та свою структуру з метою збереження оптимального стану; еволюційні – це системи, які здатні переходити в якісно новий стан, коли з'являються принципово нові алгоритми функціонування та структури, які не є продовженням наявних. Система може переходити з одного стану в інший. Так, еволюційна система може проявлятися в динамічно стабільній формі і такий стан називається станом рівноваги¹.

Також правопорядок як система може бути за різних умов як динамічно стабільна, так і еволюційна. Правопорядок є динамічно стабільним, в періоди політичної, правової стабільності у суспільстві, коли зміст правопорядку суттєво та фактично не змінюється. Правопорядок може виступати як еволюційна система, коли існують суспільні кризи, революційні зміни, політична нестабільність тощо.

7. Наступний синергетичний параметр – **гомеостаз** – здатність системи підтримувати у певних рамках динамічно стійку рівновагу за можливих умов середовища, що дозволяє слідувати їй до своєї мети. Мета будь-якого правопорядку – досягнення стабільності та рівноваги у суспільстві.

Як стверджує В.Г.Буданов, будь-яка система телеологічна, тобто має мету існування, а гомеостаз – це явище підтримки програми функціонування системи в деяких рамках, що дозволяє їй слідувати до своєї мети².

8. З гомеостазом тісно пов'язане поняття **нестійкості системи**. Так, гомеостаз може бути порушено і система потрапляє в стан нестійкості. Такий стан нестійкості прийнято називати точками

¹ Михайловська О.В. Місце синергетичного підходу в сучасній економічній науці / О.В. Михайловська // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2011. – Вип. 2 (1). – С. 21–22.

² Буданов В.Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В.Г. Буданов. – Изд. 3-е испр. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – С. 49.

біфуркації, які є обов'язкові в будь-якій ситуації народження нової якості і характеризують межу між новим і старим.

Поводження всіх систем, що самоорганізуються у точках біфуркації, має загальні закономірності, багато з яких уже розкриті у концепціях самоорганізації. До них відносять:

1) точки біфуркації мають провокативний характер, тим самим змінюючи керівний параметр чи керівну підсистему, що переводить систему в новий стан;

2) точно сказати, в який стан перейде система після проходження точки біфуркації, неможливо, оскільки потенційних траєкторій розвитку системи багато;

3) вибір галузі може бути також зв'язаний з життєвістю і стійким типом поведіння системи. Відповідно до принципу стійкості, серед можливих форм розвитку реалізуються лише стійкі; хитливі, якщо вони і виникають, то швидко руйнуються;

4) нерівноваженість системи передбачає більше можливих шляхів розвитку в точці біфуркації;

5) два близьких стани можуть породити зовсім різні траєкторії розвитку.

6) ті ж самі галузі чи типи галузей можуть реалізовуватися неодноразово. Наприклад, у світі соціальних систем є суспільства, що багаторазово вибирали тоталітарні сценарії;

7) тимчасова межа катастрофи визначається «принципом максимального зволікання»: система робить стрибок тільки тоді, коли в неї немає іншого вибору¹.

М. М. Моїсєєв, аналізуючи причини біфуркації, зазначає, що в силу надмірно великого зовнішнього навантаження або накопичення колективних коливань через тимчасове відхилення від стану рівноваги – флуктуацій – ситуація може якісно змінитися. Стан системи може бути несумісним з даною галуззю тяжіння (атрактором). За таких ситуацій система відносно швидко переходить у новий канал еволюції. Правова система здійснює пошук нового шляху розвитку «мирним» шляхом – через реформування суспільства, але якщо реформування в силу будь-яких причин не здійснюється, то система починає шукати новий канал еволюції (шлях розвитку),

¹ Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: Монографія / за заг. ред. д-ра екон. наук Є. І. Ходаківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – С. 32–34.

зазвичай, через революційний процес. Перехід системи в новий канал еволюції називається біфуркацією¹.

Як вважають дослідники синергетики, політично-правові явища найвиразніше можуть показати сфери застосування синергетики, оскільки саме в політичних процесах незначні за історичними масштабами випадкові політичні акції (наприклад, витік інформації, загибель політичного лідера) призводять до потрясіння державних основ і навіть світопорядку².

Таким чином, в історії соціокультурної системи за кожною біфуркаційною точкою вгадується, по-перше, якийсь реальний персонаж, що здійснив на історико-культурному роздоріжжі свій керівний вплив на систему; по-друге, випадковість, через яку надзвичайно важко і навіть неможливо спрогнозувати майбутнє; та, по-третє, реалізований самою системою вибір, який завжди зумовлений внутрішніми (генетичними) закономірностями еволюції системи³.

Зазвичай для суспільства біфуркація триває певний соціально значущий проміжок часу, тому доцільніше замість поняття точки біфуркації вживати поняття фази (зони). Такі суспільні явища як, революції після яких відбувалось падіння старого режиму і запанувало нове врядування в країні, лише підкреслює тривалість біфуркації. Тобто суспільний та політичний устрій змінювалися – система-країна переходила з одного періоду стійкого функціонування в інший, пройшовши фазу суспільно-політичних потрясінь – фазу (зону) біфуркації.

У зв'язку з особливостями функціонування соціально-політичних систем можна виділяти види біфуркацій. Так, фази (зони) біфуркації можна розрізняти за ступенем прогнозування їх виникнення: як передбачувані або заплановані та непередбачувані. Передбачувані або заплановані біфуркації є періодичними, а, отже, і прогнозованими – на це вказує сама їхня назва (наприклад, вибори

¹ Моисеев Н.Н. Глобалистика и футурология / Н.Н. Моисеев // Общественные науки и современность. – 2000. – № 2. – С. 123.

² Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования : специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 29–30.

³ Инкижекова М.С. Этнокультурная система в современном социокультурном пространстве: синергетический аспект / М.С. Инкижекова // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 2 (77). – С. 150.

до органів публічної влади, загальнонаціональні референдуми з доленосних питань подальшого розвитку країни (рішення щодо вступу держави до ЄС)). Натомість виникнення непередбачуваних біфуркацій майже неможливо спрогнозувати, оскільки це – революції, терористичні акти, політичні перевороти, екологічні лиха, імпічменти (в т.ч. і міських голів) інші соціальні явища тощо.

Іноді передбачувані та непередбачувані фази (зони) біфуркації можуть співпадати. Прикладом такого явища стали вибори президента України 2004 р., коли суспільство фактично постало перед вибором залишення попереднього напрямку розвитку країни чи його зміни. І знов ж таки, прикладом неспівпадіння передбачуваної та непередбачуваної біфуркацій були вибори президента 1999 р. Тому заплановані біфуркації мають іншу природу, оскільки є формальною та прогнозованою потенційною можливістю вибору соціально-політичної системи принципово нового шляху розвитку¹.

У середині століття відомий вчений А.Тойнбі, аналізуючи історичні долі цивілізації протягом 3000 років, звернув увагу на поворотні точки історії (тобто на біфуркації), через які на кілька століть визначався хід розвитку величезних держав. Вченому вдалося встановити періодичні переходи від середнього прогресивного до середнього регресивного розвитку².

Отже, під біфуркацією в синергетиці розуміють якісні зміни стану системи, що відбуваються через зміну внутрішніх і зовнішніх параметрів і обумовлені її власним нелінійним законом розвитку. Стан біфуркації у складній системі пов'язують із системною нестійкістю та непередбачуваністю траєкторії майбутнього розвитку, що ототожнюється з відхиленнями від стандартної причинно-наслідкової детермінованості та рівноваги. Його пов'язують із системною нестійкістю та непередбачуваністю траєкторії майбутнього розвитку³.

9. Атрактор – наступне важливе поняття синергетики, яке визначає майбутню траєкторію розвитку системи. Оскільки система

¹Бойко–Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис... канд. політ. наук / Л.В. Бойко–Бойчук; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2006. – С. 60–61.

²Тойнби А. Постигание истории / А. Тойнби; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_Index.php

³Карчева Г.Т. Системно-синергетичний підхід до розвитку банківських систем в умовах фінансової нестабільності / Г.Т. Карчева // Проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 203.

телеологічна, тобто має мету існування, то вона отримує корегувальні сигнали, які не дозволяють їй «збитися зі шляху». Мету-програму поведінки системи й іменують аттрактором. Отже, аттрактор – це стан гомеостазу певної системи, що ніби притягує до себе всю безліч «траєкторій» еволюції системи, зумовлених й різними початковими умовами.

Як вважає Д. В. Ковтунова, аттрактори – це стійкі центри можливих напрямів еволюції соціальної системи, здатні організовувати навколишнє середовище, направляти еволюцію динамічних систем до певної «цілі»¹. На думку С. В. Кривих, аттрактором у суспільстві може бути названа відповідна структура моральних принципів, кодекс законів, система вірувань і навіть біблійні цінності, а також соціум і окрема людина².

Приклад аттрактора наводять О. В. Мітіна і В. Ф. Петренко, які зауважують, що партії, як магніт «притягаючи» до себе прихильників – індивідів, що мають близькі ціннісно-політичні позиції (що беруть участь у роботі партії або просто голосують за неї на виборах), грають роль своєрідних аттракторів. Харизма, вдалий імідж політичного діяча виступає також аттрактором політико-правового життя, що регламентує ті компоненти системи, які збирають навколо себе важливі її елементи, втягуючи їх у рух, боротьбу за владу і надаючи системі додаткові імпульси нестабільності, нерівноважності, що роблять можливим переведення її в інші стани. Крім того, в політико-правових системах аттракторами можуть бути, наприклад, певні ідеї соціальної перебудови країни³.

Аттрактор, який утримує систему в стійкому стані, носить назву домінуючого. У процесі еволюції будь-яке правове явище, перейшовши фазу (зону) біфуркації, досягає іншого, нового стійкого стану, в якому здійснюється вибір нового домінантного аттрактора з числа потенційно можливих. Домінантний аттрактор забезпечує стабільність правового явища аж до чергової фази (зони) біфуркації. Всі потенційні

¹Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 45.

²Кривых С.В. Развивающее и развивающееся образование: Синергетические аспекты образования / С.В. Кривых; Новокузнецкий институт повышения квалификации. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2000. – С. 13.

³Митина О.В. Синергетическая модель политического сознания / О.В. Митина, В.Ф. Петренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.D.7/w3vw.psvchologv.nEibrarv/00076.shtml>

атрактори (всі можливі стійкі стани системи) закладені в самій системі і їхня актуалізація потенційних можливостей має вигляд специфічного процесу порядкуутворення, тобто впорядкованої й узгодженої взаємодії поведінки елементів системи, причому узгодженої взаємодії віддаленого один від одного елементів системи. Виділяють такі основні складові атрактора, які існують на практиці, а саме:

1) правова ідея (ідеї), що лежить в основі функціонування правової системи та визначає структуру взаємодії елементів системи (наприклад, панівна ідеологія, модель розвитку громади);

2) харизматичний або статусний лідер(и), який ініціює(ють) втілення та підтримку існування правової ідеї та відповідних правових відносин;

3) інституції, що разом з лідером забезпечують втілення чи підтримку ідеології та функціонування стійкого стану системи (такими інституціями можуть виступати інститут парламентаризму, президентства, а також партійна система, мережа громадських організацій тощо);

4) параметри порядку, що являють собою певні обмеження для поведінки як системи в цілому, так і її елементів¹.

10. Параметри порядку – наступне поняття синергетики, за допомогою якого описують у стислій формі сенс поведінки й атрактори системи. Параметри порядку являють собою втілення засади підпорядкування, коли зміна параметру порядку ніби диригує синхронною поведінкою множини складників нижчого рівня, що утворюють систему. Це і є феноменом самоорганізації. Наприклад, одні керують, організовуючи узгоджену поведінку в порядок, інші підпорядковуються, передаючи першим частину своїх ступенів свободи, тим самим беручи участь в організації порядку.

До обмежень, які виступають як параметри, відносять: правила поведінки (тобто, мораль, релігійні норми, професійні кодекси та статuti територіальних громад тощо), законодавчі акти, історико-політичні традиції, зразки поведінки (тобто реклама, мода, віковий та територіальний сленг тощо). Л. В. Бойко-Бойчук пропонує параметри порядку класифікувати за тривалістю їхнього впливу на елементи системи: параметри найтривалішої дії – першого класу – фундаментальні

¹ Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис... канд. політ. наук / Л.В. Бойко-Бойчук; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2006. – С. 63–65.

або первинні (наприклад, мова, релігійні уявлення, архетипи тощо) та параметри порядку обмеженішої дії – другого класу параметрів порядку – тимчасові, найкоротші (мода, пісні, музичний стиль, сленг, анекдоти, рекламу (у т.ч. і політичну) тощо). Термін впливу тимчасових параметрів звичайно перебуває в межах одного покоління, тобто не перевищує двадцяти років. Крім першого і другого класу, науковець ще виділяє параметри порядку, які називає вторинними. До них вона віднесла, приміром, закони, історико-політичні традиції (наприклад, Магдебурзьке право), виборчі системи, моделі місцевого самоврядування, політичні режими тощо. Тривалість їх існування становить період від декількох до десятків поколінь¹.

Завершуючи аналіз керівних ідей синергетики та їх зіставлення з правопорядком та соціальним контролем, слід погодитись з О.І.Демидовим, який вважає, що використання принципів синергетики – науки про самоорганізацію в складних системах дає можливість виявити тенденції глобальної еволюції правових систем, нелінійність процесів, дію чинників, нове бачення механізмів формування та підтримання правопорядку².

А. А. Мірошніченко вказує на такі змістові принципи методології синергетики:

1) принцип становлення, що проявляється через протилежності: хаос та впорядкованість. Під цим принципом слід розуміти те, що усталюється, не є спокій, а є рух. Це не завершені, вічні, рівноважно-цілісні форми, а перехідні, проміжні, тимчасові утворення;

2) принцип впізнавання означає осмислення буття як процесу становлення;

3) принцип згоди (для соціальних систем – комунікативності, діалогічності) пояснює, що буття як становлення формується і пізнається лише у ході конструктивної взаємодії суб'єктів та встановлення загальної згоди між ними;

4) принцип відповідності дає можливість переходу до постнеокласичної парадигми наукового знання, розгляду освітніх систем з точки зору синергетичної методології;

¹Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис... канд. політ. наук / Л.В. Бойко-Бойчук; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2006. – С. 68.

²Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении / А.И. Демидов // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 18.

5) принцип доповнюваності означає незалежність і принципову частковість, неповноту як до синергетичного опису реальності, так і частковість синергетичної методології¹.

С.К. Ільїн робить висновок, що, виходячи із сутності синергетики і її необхідності для аналізу явищ правової дійсності, можна встановити наступні закономірності:

1) синергетика як новий напрям правових наукових досліджень, незважаючи на те, що з'явилася в середині ХХ століття, переживає період свого становлення, оскільки відсутня однозначна інтерпретація не тільки назви даного напрямку (в їх числі синергетика, теорія самоорганізації, теорія дисипативних структур, теорія динамічного хаосу), але також і предмета синергетики, немає одностайності у трактуванні її понять і принципів;

2) в узагальненому вигляді синергетика займається вивченням проблем самоорганізації складноорганізованих систем, взаємоперехід порядку і хаосу в процесі розвитку систем;

3) сутність синергетики відображають її поняття і принципи;

4) необхідність застосування синергетики в процесі наукового дослідження правових явищ обумовлена і снуванням цілого ряду теоретико-правових проблем, перспективне рішення яких вимагає доповнення традиційного діалектико-матеріалістичного методу пізнання теорією самоорганізації. Розуміння нелінійності розвитку сприяє більш глибокому аналізу і розуміння цінності правопорядку².

Отже, сучасна синергетика у праві здійснює декілька напрямів дослідження:

- по-перше – це пояснення різних правових явищ через синергетичний метод;

- по-друге – пошук механізмів самоорганізації правових систем;

- по-третє, наповнення філософсько-правової науки новим змістом, який проявляється через основні синергетичні поняття.

Отже, одним із найсучасніших міждисциплінарних методів науково-пошукової діяльності є синергетика, яка спрямована

¹ Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.10 / Андрій Анатолійович Мірошніченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2012. – С. 44–45.

² Ильин С.К. Синергетические принципы правовых исследований / С.К. Ильин // Студенческий научный форум: IV Международная студенческая электронная научная конференция (15 февраля – 31 марта 2012) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rae.ru/forum2012/22/2370>

на виявлення загальних закономірностей самоорганізації та еволюції складних систем будь-якого походження, на основі чого можна будувати результативні моделі та найбільш вірогідні прогнози стосовно процесів розвитку правопорядку. Застосування синергетичних підходів у праві є особливо актуальним у сучасних умовах соціокультурного розвитку України, який відзначається необхідністю пошуку оптимальних шляхів самоорганізації правопорядку на основі органічного поєднання національних, державних та загальнолюдських цінностей¹.

Синергетичний підхід має велике філософсько-методологічне значення для правопорядку та соціального контролю. По-перше, синергетика спрямовує увагу не лише на те, що існує, а й на те, що виникає. Вона акцентує увагу на виникненні порядку з хаосу, вводить термін «біфуркація» як точку розгалуження, коли відкривається декілька можливих шляхів розвитку. По-друге, синергетика приймає за вихідні позиції нестабільність, нерівноважність, нелінійність, самоорганізацію, відкритість, хаос. Це свідчить про її принципову відмінність не лише від класичної, а й неklasичної картини світу. Все викладене дає змогу зробити висновок, що залучення синергетичного підходу до розгляду правопорядку та соціального контролю відкриває нові перспективи і можливості².

Для ефективного застосування синергетичного підходу необхідно:

а) виділити та охарактеризувати правопорядок як складну систему або процес, що потребує синергетичного впливу;

б) дослідити стратегію розвитку правопорядку, описуючи рівноможливі напрями і шляхи його розвитку;

в) здійснити факторний аналіз можливих шляхів самоорганізації правопорядку;

г) визначити мету або бажаний результат (у яких конкретно аспектах необхідно змінити стан правопорядку);

д) розробити номенклатуру (перелік) слабких впливів, що сприятимуть самоорганізації хаотичної системи, а також тактику їхнього застосування;

¹Застосування синергетичних підходів до оптимізації системи органів публічної влади: наук. розробка / С.М. Серьогін, І.В. Письменний; за заг. ред. Т.О. Савостенко. – К.: НАДУ, 2008. – С. 30.

²Кремень В.Г. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез / В.Г. Кремень // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – № 3. – С. 16.

е) правильно визначити критичний момент біфуркації досліджуваного правопорядку.¹

Синергетичний підхід дозволяє вивчати правопорядок як нелінійну систему, яка може бути представлена як органічне продовження попередніх етапів її розвитку. Тому динамізм та правопорядок слід розглядати як процес еволюції, тобто складний процес зміни станів стійкості та нестійкості, який переростає у нову траєкторію розвитку². Таким чином, основним принципом синергетики є принцип універсального еволюціонізму. Суть цього принципу наступна: будь-яка нерівноважна динамічна система еволюціонує в напрямі, що приводить до її самоорганізації, причому характер самоорганізації не залежить від природи системи, а визначається її симетрією і симетрією впливу³.

Особливе значення має застосування синергетичного підходу при дослідженні правопорядку, оскільки дає можливість зрозуміти, наскільки можливий прогноз його результату. Синергетика, розглядаючи будь-який розвиток як нелінійний і багатоваріантний, доводить безпосередній зв'язок порядку і хаосу. Так, кожна відкрита система, в тому числі і правопорядок, саме завдяки своїй відкритості перебуває в постійному змінненні – флуктуації. Залежно від їхньої сили можна спрогнозувати різні напрями впливу флуктуацій на систему: 1) якщо флуктуації недостатньо сильні, то система відповість на них виникненням сильних тенденцій повернення до старого стану, структури або поведінки; 2) якщо флуктуації дуже сильні, то система може бути зруйнована взагалі; 3) третій варіант – формується нова структура, змінюється стан, поведінка та/або склад системи. Такий критичний момент у розвитку системи називається біфуркацією, точкою вибору подальшого шляху і є непередбачуваним: система може стати або більш хаотичною, або може з'явитись нова впорядкована структура⁴.

¹Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – С. 14.

²Кирилюк Є.М. Методологія синергетики в дослідженні процесів трансформації економічних систем / Є.М. Кирилюк, А.М. Прощаликіна // Механізм регулювання економіки. – 2012. – № 1. – С. 88.

³Браже Р.А. Синергетика и творчество: учебное пособие / Р.А. Браже. – 2-е изд., испр. и доп. – Ульяновск: УлГТУ, 2002. – С. 77.

⁴Корунчак Л. А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ / Л.А. Корунчак // Часопис Київськ. ун-ту права. – 2011. – № 3. – С. 61.

Інструментарій синергетичного підходу дає змогу визначити таке:

1) правопорядок як складноорганізована система не розвивається через нав'язані йому напрями і шляхи розвитку, процесу його самоорганізації можна лише сприяти;

2) неможливо досягти одночасного поліпшення відразу всіх важливих показників правопорядку;

3) у разі кількох станів рівноваги еволюційний розвиток правопорядку як системи відбувається за лінійного зростання ентропії (невизначеності ситуації);

4) для правопорядку як складної системи існує декілька альтернативних шляхів розвитку;

5) кожний елемент системи правопорядку несе інформацію про результат майбутньої взаємодії з іншими елементами;

6) правопорядок як складна нелінійна система в процесі розвитку проходить через точки біфуркації (критичні точки), у яких відбувається розгалуження системи через вибір одного з рівнозначних напрямів її подальшої самоорганізації;

7) керувати розвитком правопорядку можна лише в точках їх біфуркації за допомогою легких поштовхів, сума яких має бути достатньою для появи резонансу – відповідної амплітуди коливань як у середині системи, так і щодо впливів зовнішнього середовища¹.

Слід погодитись з висновками К. В. Шундікова про те, що правопорядок через синергетичний розріз виявляється неоднорідним і не абсолютним, в його рамках можливе існування окремих відхилень, нестійких зон, хаотичних режимів поведінки, що значно ускладнює завдання його цілеспрямованої підтримки на необхідному рівні. Окрім цього, методологічний потенціал синергетики в дослідженні проблем упорядкування соціальних відносин за допомогою соціального контролю пов'язаний з тим, що синергетичний підхід орієнтує на пізнання багатоканального механізму детермінації відповідного порядку, пропонує враховувати не тільки власне правовий параметр, а й масу інших чинників, що діють поряд з правовим, частково в протиріччі з ним, але нерідко і на кооперативних засадах. В результаті

¹Маик И.С. Фактор синергетики в формировании национальной правовой системы – сравнительно-правовое исследование / И.С. Маик // Всероссийский журнал научных публикаций. – 2013. – № 5 (15). – С. 13.

картина правового упорядкування суспільного життя стає більш складною, але разом з тим і більш реалістичною¹.

Видається за необхідне підтримати В. П. Бранського у створенні нового напрямку синергетики – соціосинергетики, предметом якої є дослідження загальних закономірностей соціальної самоорганізації, тобто взаємостосунків соціального порядку та соціального хаосу². Дослідник подає синергетичну спрямованість у вигляді розвитку соціальних систем, що рухаються у напрямі до граничного стану – суператрактору, тобто абсолютного ідеалу³.

Соціальну синергетику можна визначити як теорію розвитку, оскільки соціальна самоорганізація – це якісна і структурна зміна деякої об’єктивної реальності. Соціальна синергетика на відміну від традиційної теорії розвитку, заснованої на діалектичній концепції Г. Гегеля і К. Маркса, яка розглядала розвиток як процес переходу від одного порядку до іншого, а хаос взагалі не враховувався, визначає процес розвитку як закономірне і притому багаторазове чергування соціального порядку і хаотичних станів системи, що розвивається. Таке чергування в синергетичній теорії отримало назву детермінованого хаосу. Чергування соціального порядку і соціального хаосу означає, що система, перебуваючи в хаотичному стані, володіє деякою здатністю формувати новий порядок, при цьому його формування має спонтанний характер. Саме тому синергетика є теорією самоорганізації, а не організації. Для соціальної синергетики виникнення хаосу з порядку пов’язано з дезорганізаційними, кризовими процесами в суспільстві, які по-своєму природні, об’єктивні і складають необхідний елемент соціального розвитку. Їхня природність і об’єктивність пояснюється тим, що в будь-який, навіть найбільш ідеально організованій соціальній системі, з різних причин накопичуються проблеми і протиріччя, які мають різні рівні інтенсивності. Передбачити і попередити дії всіх руйнівних сил неможливо. Протиріччя і проблеми мають здатність накопичуватися в тій чи іншій соціальній системі. У результаті управління цією системою

¹Шунди́ков К.В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции / К.В. Шунди́ков // Российский журнал правовых исследований. – 2015. – № 1 (2). – С. 125–126.

²Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В.П. Бранский // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 117.

³Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Петербургская социология. – 1997. – № 1. – С. 148–179.

стає важким процесом, починається відчуження керівних структур, посилюються дезорганізаційні процеси, які, досягнувши певної критичної фази, призводять систему в хаотичний стан¹.

Отже, зміст соціосинергетичного підходу полягає у розкритті умов зародження, перетворення та розвитку системи як динамічного, історичного явища. Даний підхід ґрунтується на сукупності нелінійних процесів, які включають багатоваріантність, альтернативність шляхів еволюції та її незворотність. Суть соціосинергетичного підходу зводиться до того, що порядок та безпорядок – це поєднані між собою явища. Таким чином, соціосинергетичний метод демонструє, що хаос може виступати як чинник творення, конструктивний механізм еволюції, з якого може розвиватися нова організація².

Досліджуючи соціосинергетику, В.В.Кораблева стверджує, що соціосинергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, взаємин соціального порядку і соціального хаосу. Отже, соціальний порядок та хаос є ключовими поняттями у соціосинергетиці. Відповідно, науковець пропонує під соціальним порядком розуміти стан безлічі соціальних елементів (соціальних груп, підсистем і т.п.), що складають систему, між якими існують стійкі (регулярні) відносини (взаємодії), що повторюються в просторі або в часі, або в просторі і в часі одночасно. Соціальний порядок може бути статичним та динамічним. Статичний соціальний порядок – регулярність взаємодії елементів соціальної системи спостерігається в просторі, а динамічний соціальний порядок – регулярність взаємодії елементів системи спостерігається в часі. Під хаотичним станом соціальної системи, В.В.Кораблева пропонує розуміти такий стан, при якому між безліччю елементів системи немає стійких (повторюваних) взаємодій. За аналогією з соціальним порядком розрізняє науковець два типи хаотичних станів соціальної системи – статичний – неупорядкованість у просторі, і динамічний – неупорядкованість у часі³.

¹Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 23–24.

²Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – С. 13.

³Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования : специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 22.

Таким чином, синергетика пройшла шлях від математики та фізики до суспільства як системи, що постійно самоорганізовується. Застосування соціосинергетичного підходу формує єдину цілісну правову картину і утворює єдиний методологічний та світоглядний фундамент про право і відшуковує закономірності розвитку правових явищ, у тому числі і правопорядку.

Соціосинергетика, як і синергетика загалом, в умовах динамічного функціонування соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, відіграє роль нового світоглядного орієнтира у філософії права. Соціосинергетика як методологічний напрям у філософії права покликана встановити новий погляд людини на світ і на процеси, що відбуваються у ньому. Враховуючи універсальність синергетики щодо аналізу соціальних систем, правопорядок та соціальний контроль розглядаються як загальні закономірності еволюції. Тому можна стверджувати, що соціосинергетика дає можливість досліджувати еволюцію правопорядку та соціального контролю у масштабах епох, цивілізацій, держав.

Отже, соціосинергетика – це напрям синергетики, який в результаті застосування синергетичних прийомів до аналізу соціальних процесів пропонує новий підхід до пізнання соціальних криз, нестабільності і хаосу, до створення засобів контролю суспільними процесами. Соціосинергетика дає відповідь, як з хаосу під впливом соціокультурних сил народжується порядок.

До особливостей соціосинергетики у праві слід віднести: розглядає право як еволюційний процес; розкриває стабільність і динамізм правових явищ; формує новий тип праворозуміння – інтегративний; розглядає правові явища як саморегулювальні процеси; забезпечує право новим методологічним інструментарієм; розширює межі сприйняття права, адже розглядає не лише правове буття, але й все, що поза ним; вивчає нові принципи побудови правових явищ; дозволяє простежити розвиток правових явищ.

3.3. Моделювання й еволюціонування соціального контролю та правового порядку як самоорганізованих систем

Продовжуючи досліджувати синергетичний потенціал у праві, слід зацентрувати увагу на одному із найважливіших механізмів синергетичного методу – самоорганізації. Поєднання філософсько-правового знання про соціальний контроль, правопорядок та методологічний засіб самоорганізації дозволить найбільш вичерпно розкрити ці поняття, яким притаманні універсальні ознаки складноорганізованих систем.

Крім того, видається доцільним розглядати вказані феномени через призму моделювання та еволюціонування. При цьому соціально-правове моделювання розглядається як засіб опису, пояснення та прогнозування соціально-правових систем, явищ і процесів та їх складових за допомогою аналізу інформаційних моделей соціальної реальності.¹ Застосовуючи соціально-правове моделювання, буде запропонована модель взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. Крім того, метод еволюціонування дасть можливість прослідкувати поступовий розвиток сутності цих явищ при збереженні її якості в процесі змін та перетворення.

Самоорганізація є однією з основних категорій соціальної синергетики, яка характеризує здатність елементів певної системи до спільної дії – взаємодії². Вона являє собою безперервне пристосування елементів соціуму до змін соціального середовища, які вони не можуть ні контролювати, ні змінювати³. У широкому аспекті основна ідея самоорганізації означає, що в основі еволюційного розвитку систем будь-якої природи лежить механізм самоорганізації, коли з вкрай нестійкого стану система стрімко переходить у більш стійкий, упорядкований стан щодо попереднього, тобто система трансформується з хаосу у порядок⁴.

¹ Ланде Д.В. Основи інформаційного та соціально-правового моделювання: навч. посіб. / Д.В. Ланде, В.М. Фурашев, К.В. Юдкова. – К.: НТУУ «КПІ», 2014. – 220 с. – с.5

² Бойко–Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис... канд. політ. наук / Л.В. Бойко–Бойчук; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2006. – С. 69.

³ Социология управления: учебник для бакалавров / В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленькова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. – С. 53.

⁴ Малышко И.И. Синергетические проблемы эволюции социально-экономических систем: Социально-философский анализ: дисс. ... докт. филос. наук. / И.И. Малышко. – М.: МГСУ, 2004. – С. 22.

Вивчаючи процеси самоорганізації, Г.Хакен відзначав: «ми називаємо систему такою, що самоорганізується, якщо вона без специфічного впливу ззовні набуває якоїсь структури. Під специфічним зовнішнім впливом ми розуміємо такий, який нав'язує системі структури або специфіку функціонування»¹. Процеси самоорганізації виражаються в перебудові наявних та утворенні нових зв'язків між елементами системи через цілеспрямований, але разом з тим і природний, спонтанний характер: ці процеси, що протікають при взаємодії системи з навколишнім середовищем, тією чи іншою мірою автономні, відносно незалежні від середовища².

Сучасна теорія самоорганізації орієнтована на пошук універсальних зразків, моделей еволюції і самоорганізації відкритих нелінійних систем будь-якого роду, незалежно від конкретної природи, їх елементів чи підсистем, а також володіє цілим набором специфічних методологічних інструментів – понять, принципів, узагальнень, дослідницьких методик, застосування яких в аналізі правопорядку дозволить дослідити особливості структурної самоорганізації правопорядку³. Як стверджує І.І.Черленяк: «феномен «самоорганізація» в загальному значенні цього поняття є дуже важливим, оскільки все, що виникло, утворилося на нашій планеті або в окремо взятій країні (державі) як певна нова якість, як новий продукт розвитку, може розглядатися як продукт або «креаціонізму», або як продуцент самоорганізації... Феномен «самоорганізація» в самому простому розумінні сприймається в цій парадигмі як створення нової якості, утворення нової складності без зовнішньої «оперативно присутньої» цілеспрямованої сили (волі)»⁴.

Згідно з логікою історичного розвитку будь-який дійсний процес в ідеальному розумінні – явище, яке саморозвивається і самоорганізовується. Самоорганізація – це складна система послідовного

¹Хакен Г. Информация и самоорганизация: макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен; пер. с англ. Ю.А. Данилова. – М.: Мир, 1991. – С. 28–29.

²Управління людськими ресурсами: філософські засади [Електронний ресурс]: навч. посібник / В.Г. Воронкова та ін.; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. – К.: Професіонал, 2006 – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/335-upravlnnya-lyudskimi-resursami-voronkova-vg.html>

³Князева Е.Н. Синергетический вызов культуре / Е.Н. Князева // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М., 2000. – С. 243.

⁴Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління : дис ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Черленяк. – К.: Б.в., 2011. – С. 30.

становлення базових, внутрішньо притаманних певній системі елементів, які забезпечують саморозвиток за допомогою внутрішніх потенцій і автономності. Механізм самоорганізації розвитку передбачає обов'язкову й повну взаємодію всіх елементів суспільства в їхньому русі, у суперечностях та боротьбі¹. Процеси самоорганізації відбуваються в силу внутрішньо властивих системам причин. Це відбувається наступним чином: установлюється певний порядок, у результаті якого виникає самоорганізація і, як наслідок, утворюється нова структура. В ході подальшого розвитку колишній порядок руйнується, старі взаємозв'язки між елементами системи піддаються змінам, і на його місце приходить новий спонтанний порядок та виникає нова динамічна структура².

Серед факторів, що визначають напрям і динаміку самоорганізації, можна виділити три основні групи: економічні – коливання зайнятості, доходів і витрат, споживчого попиту; соціально-психологічні – традиції, звичаї, громадська думка; демографічні – процеси міграції, відтворення населення, шлюбнорозлучних процесів і т.д.³.

В основі побудови і розвитку концепції самоорганізації можна виділити: самоорганізація спонтанно зростає в перехідні епохи – періоди соціальних конфліктів і потрясінь; положення про взаємозв'язок соціального регулювання за допомогою самоорганізації і зміни структури суспільства; положення про неможливість установлення жорстко детермінованого універсального соціального порядку, який передбачає абсолютну керованість всіх елементів суспільства – від особистості до всього населення соціуму; термін «самоорганізація» розуміється як здатність соціальної системи до самовистроювання і самовідтворення, а її непередбачуваність постає не як прикрий прорахунок людського розуму, а як внутрішня характеристика складної системи⁴.

¹ Зимогляд В.Я. Феномен «самоорганізації» в проблемному полі місцевого самоврядування / В.Я. Зимогляд // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія. – 2016. – № 3. – С. 247.

² Малышко И.И. Синергетические проблемы эволюции социально-экономических систем: социальнo-философский анализ: дис. ... докт. филос. наук / И.И. Малышко. – М.: МГСУ, 2004. – С. 53.

³ Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2228.

⁴ Социология управления: учебник для бакалавров [Электронный ресурс] / В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленкова; отв. ред. В.Н. Князев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Урайт, 2016. – Режим доступа: http://stud.com.ua/71904/sotsiologiya/sotsiologiya_upravlinnya

Науковці виділяють характеристики, що властиві процесу самоорганізації:

1) спрямованість процесу самоорганізації залежить від внутрішніх властивостей підсистеми в їхньому індивідуальному та колективному прояві, а також впливу середовища, що оточує систему;

2) інтенсивний обмін енергією, інформацією (іншими складовими або ресурсами системи) із зовнішнім середовищем хаотично, не викликаючи впорядкування в системі;

3) поведінка підсистем і системи в цілому характеризується спонтанністю і описується декількома величинами: параметром порядку та керувальними параметрами;

4) наявність критичного значення керувального параметру, при якому система спонтанно переходить у новий упорядкований стан (перехід до рівноваги), який обумовлений узгодженою, впорядкованою (когерентною) поведінкою елементів системи;

5) новий стан існує при умові безперервного постачання енергії, інформації (інших ресурсів або зовнішніх збурювань). У разі підвищення інтенсивності обміну виникають наступні критичні переходи з одного стану системи в інший, в результаті яких система ускладнюється до виникнення хаосу;

6) процеси самоорганізації відбуваються у середовищі поряд із іншими процесами, можливо протилежної спрямованості і можуть в окремі фази існування системи як переважати над ними (прогрес), так і поступатися ним (регрес). До того ж система в цілому може мати стійку тенденцію або зазнавати коливання до еволюції і розвитку або деградації та розпаду¹.

Задля повного дослідження питання самоорганізації необхідно розкрити саме поняття «самоорганізація». На думку Н. В. Спиця, визначення самоорганізації повинно виходити із розуміння цього феномена як: 1) способу існування соціальної форми матерії; 2) як процесу, що охоплює зміни і взаємодії елементів, націленого на збереження сталого розвитку всієї системи; 3) як процесу конструктивної взаємодії хаосу і порядку соціальної системи; 4) як іманентної якості соціальної системи, що дає можливість здійснювати вищезазначений процес².

¹ Зайцева О.І. Еволюція концепції самоорганізації економічних систем / О.І. Зайцева // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 4. – Т. 2. – С. 193.

² Спиця Н.В. Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства / Н.В. Спиця // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2010. – Вип. 41. – С. 178–179.

М.В.Поздняков пропонує таке визначення самоорганізації – це сукупність процесів, у ході яких відбувається самовідтворення, самопродукування, саморозвиток засадничих структурно-функційних блоків системи¹.

О.Н.Сисоева вважає, що під соціальною самоорганізацією розуміють систему цілеспрямовано формованих впливів, в якій суб'єктами організаційної діяльності є різноманітні одиничні і групові прояви громадських сил на всіх рівнях, як в окремих підсистемах, так і в суспільстві в цілому².

На думку В.І.Аршинова, самоорганізація – це процеси виникнення просторово-часових структур у складних нелінійних системах, що знаходяться в станах, далеких від рівноваги, поблизу особливих критичних точок (так званих точок біфуркації), в межах яких поведінка системи стає нестійкою³. Однак таке визначення критикується В.П.Бехом, який стверджує, що твердження про те, що самоорганізація відбувається тільки в періоди нестійкості, є некоректною, адже на етапах відносної стабільності система також самоорганізується⁴.

Як вважає В.В.Кораблева, під самоорганізацією в загальному випадку розуміється здатність до саморозвитку тих чи інших систем, що використовують при цьому не тільки приплив енергії, інформації і речовини ззовні, але також і свої внутрішні можливості. Використання для саморозвитку ресурсів ззовні свідчить про взаємодію системи з навколишнім середовищем, такі системи називають відкритими, ними є більшість соціальних систем. Багато явищ соціального життя, такі як формування громадської думки, складні економічні та політичні процеси в період криз, поширення наукової інформації і ін. носять нелінійний характер і підкоряються законам самоорганізації⁵.

¹ Поздняков М.В. Синергетичний вимір етнології (філософсько-методологічний аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Михайло Володимирович Поздняков; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2014. – С. 44.

² Сисоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сисоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2227.

³ Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В.И. Аршинов. – М., 1999. – С. 164–165.

⁴ Саморегуляція соціального організму країни: монографія / за науковою ред. В.П. Бе́ха; В.П. Бе́х (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 21.

⁵ Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – С. 22

На думку В.П.Беха, самоорганізація – це процес вільної гри інтелектуальних сил, що не підкоряються ні жорсткій детермінації, ні підставі, ні середовищу¹.

З точки зору Н. А. Єрохіної, самоорганізація являє собою «процеси спонтанного упорядкування (переходу від хаосу до порядку), формування і еволюції структур у відкритих нелінійних середовищах»².

Як вважає І.І. Черленяк, самоорганізація – це створення в деякому об'ємі простору структурних зв'язків та продуцентів за рахунок взаємодії внутрішніх ресурсів смислової інформації та опрацювання і перероблення зовнішніх потоків на користь внутрішніх інтересів. Тобто можна стверджувати, що самоорганізація в соціальній системі – це формування власної послідовності подій на власній елементній базі за рахунок власної складності³.

В.П.Бранський визначає самоорганізацію як систему, яка без специфічного впливу знаходить якусь просторову, тимчасову або функціональну структуру⁴. При цьому науковець підкреслює, що з синергетичної точки зору народження нового порядку з хаосу не виникає через якусь зовнішню (по відношенню до даної реальності) силу, а має спонтанний характер⁵.

У літературі існують й інші підходи до самоорганізації, зокрема:

1) самоорганізація – це процес, в якому створюється і відтворюється система, що володіє високим рівнем складності і великою кількістю елементів, зв'язок між якими носить не жорсткий, а імовірнісний характер⁶;

2) самоорганізація – це процес або сукупність процесів, що здійснюються у системі, які сприяють її існуванню, відповідних самобудові, самозміні та самовідновленню⁷;

¹ Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ / В.П. Бех. – Запорожье: «Тандем-У», 1998. – С. 60.

² Ерохина Н.А. Синергетика как методологическая основа исторического исследования (Историографический анализ): дис. ... канд. ист. наук. / Н.А. Ерохина. – Екатеринбург, 2004. – С. 133.

³ Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління: дис. ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Черленяк. – К.: Б.в., 2011. – С. 140.

⁴ Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Вопр. философии. – 2000. – № 4. – С. 119.

⁵ Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В.П. Бранский // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 118.

⁶ Егоров В.С. Философский реализм / В.С. Егоров. – М., 1994. – С. 30.

⁷ Кремень В.Г. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез / В.Г. Кремень // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – № 3. – С. 12.

3)самоорганізація – циклічний процес «становлення-відтворення», при якому ні індивідуальна поведінка (траєкторія руху), ні колективна поведінка не керуються «детально» впродовж всього циклу «становлення-відтворення» зовнішніми потоками та впливами¹;

4)самоорганізація – продукт соціальної взаємодії в масовому, колективному або груповому масштабах, один з компонентів соціального управління поряд з механізмами формального управління і організаційним порядком²;

5)самоорганізація – незворотний процес, що приводить у результаті кооперативної дії підсистем до утворення більш складних структур всієї системи³;

6)самоорганізація – це утворення впорядкованих структур із хаосу, тобто мимовільне, спонтанне самоускладнення форми (у загальнішому випадку – структури системи та законів її функціонування) унаслідок повільної та поступової зміни її параметрів⁴;

7)самоорганізація – процеси самоструктурування, саморегуляції, самовідтворення і спонтанного упорядкування у відкритому нерівноважному середовищі систем різної природи (що еволюціонують у часі), параметри яких визначаються властивостями середовища й характеристиками систем, що еволюціонують⁵.

Слід підкреслити, що соціальна самоорганізація, тобто організація, яка відбувається у соціальних системах – це механізм соціальної синергетики, який здійснюється у складноорганізованих системах та має:

1)циклічний характер, що проявляється як перехід від хаосу до порядку;

¹Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління: дис ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Черленяк. – К.: Б.в., 2011. – С. 51.

²Соціологія управління: учебник для бакалавров [Електронний ресурс] / В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленкова; отв. ред. В.Н. Князев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2016 – Режим доступа: http://stud.com.ua/71904/sotsiologiya/sotsiologiya_upravlinnya

³Концепции современного естествознания / М.К. Гусейханов, О.Р. Раджабов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Дашков и К°, 2007. – С. 491.

⁴Економічна кібернетика: навч. посібник [Електронний ресурс] / О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.Е. Семьонов. – К.: КНЕУ, 2004. – Режим доступа: <http://buklib.net/books/29104/>

⁵Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 43.

2) стабільний характер, який проявляє себе в моментах сталого розвитку системи.

Самоорганізацію у правовому контексті можна трактувати як процес упорядкування правової дійсності. Такий процес може відбуватися двома незалежними шляхами, що існують в реальних правових системах:

1) перший шлях можна назвати так: «порядок формується з порядку». Він передбачає зростання порядку і розширення системи за рахунок проявів поступальної упорядкованості із суспільного середовища, тобто вхід енергії (волевиявлення громадян держави) і речовини (капіталу) в упорядкованому вигляді;

2) другий шлях – порядок із хаосу: система відбирає потрібні обурення із зовнішнього середовища і залучає їх у власний розвиток, керуючи зростанням внутрішнього порядку для нейтралізації інших збурень. Це можна протрактувати так: обмежена енергія правопорядку може набрати потужності за умови, якщо їй вдається вдало перетворити частину енергії ззовні у сукупність стійких зв'язків, тобто використати її для налагодження власного порядку, компенсувавши таким чином втручання зовнішнього середовища. При порушенні такого механізму відбувається розпад системи¹.

Узагальнюючи наявні підходи до процесів самоорганізації, можна зазначити:

1) самоорганізацію слід розглядати як: а) процес виникнення нової системи шляхом повної перебудови системи чи відтворення попередньої знову; б) процес збереження сталого розвитку системи;

2) трансформація складноорганізованої системи шляхом «хаос-порядок» здійснюється через точки біфуркації;

3) самоорганізація здійснюється через взаємодію внутрішніх елементів системи;

4) система, що утворилася, має більш високий рівень складності та стійкості, тобто система, що самоорганізовується, має здатність еволюціонувати².

У літературі самоорганізацію часто ототожнюють із саморегуляцією. Проте самоорганізація на відміну від саморегуляції – це

¹Маїк І.С. Порядок і хаос – фактори впливу на самоорганізований розвиток правової системи суспільства / І.С. Маїк // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 54–55.

²Застосування синергетичних підходів до оптимізації системи органів публічної влади: наук. розробка / С.М. Серьогін, І.В. Письменний; за заг. ред. Т.О. Савостенко. – К.: НАДУ, 2008. – С. 9.

здатність системи, її характеристика, а саморегуляція – функція системи, що забезпечує самоорганізацію останньої. Тобто саморегуляція є функцією, що допомагає системі реагувати на зміни в ній з метою забезпечення її нормального функціонування або розвитку. Саморегуляція не досліджена у літературі, оскільки більшість робіт присвячена дослідженню саморегуляції на рівні людської особистості (біологічна система). Лише в останні роки з'явилися праці, що аналізують це поняття або ж дотично його вивчають на рівні соціальної системи. На думку В.М.Беха, визначення саморегуляції необхідно давати через регуляцію. За аналогією з однокореновими поняттями «регуляція» вірогідно може означати процес упорядкування, підтримання стабільності та взаємодії частин цілого, а «саморегуляцію» у цьому випадку можна розглядати як внутрішній тотожний регуляції процес, тобто як сукупність подій, станів змін, що має певну цілісність і направленість розвитку об'єкта в їхніх взаємозв'язках та взаємопереходах від попереднього до наступного. Отже, під терміном «саморегуляція» слід розуміти самовпорядкування процесу функціонування системи за рахунок самоорганізаційних можливостей, тобто атрибутивних властивостей, притаманних самій цій системі¹.

Постає також питання щодо співвідношення понять «організація», «розвиток» і базового для синергетики поняття «самоорганізація». Як уважає Є.А.Єр्योंіна, самоорганізація – це процес установалення в системі порядку, що відбувається винятково за рахунок кооперативної дії і зв'язків її елементів, і відповідно до її попередньої історії, що призводить до зміни її просторової, тимчасової чи функціональної структури. Тобто, самоорганізація являє собою встановлення організованості, порядку при відсутності упорядкованих впливів з боку середовища, через погоджену взаємодію компонентів у середині системи. Що стосується співвідношення понять розвитку і самоорганізації, то перше варто визнати більш широким, оскільки воно включає як організуючі впливи середовища, так і самоорганізацію; як прогресивні процеси (які, в основному, досліджують концепції самоорганізації), так і регресивні. Також «організацію» науковець розуміє у двох аспектах: як взаємодію

¹ Саморегуляція соціального організму країни: монографія / за науковою ред. В.П. Беха; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 22–23.

частин цілого, обумовлену його побудовою, що може бути задане як самою системою, так і зовнішнім середовищем; організацію як упорядкування впливів середовища; як об'єкт такого впливу¹.

Л.Н.Цой також вважає, що термін «організація» вживається в декількох значеннях: як властивість – розкриває внутрішню впорядкованість, узгодженість взаємодії більш-менш диференційованих частин цілого, обумовлену його будовою; як процес – показує дії, що ведуть до утворення і вдосконалення взаємозв'язків між частинами цілого; як організаційна система – це об'єднання людей, які спільно реалізують деяку програму або мету, що діють на основі процедур і правил².

Як стверджує І.І.Черленяк, на відміну від самоорганізації, в процесах організації елементи системи підкоряються, підпорядковуються «волі» (впливу) організатора³. У літературі зустрічається протиставлення самоорганізації та організації, як свідомої діяльності людей для встановлення порядку. На противагу організації самоорганізація виникає стихійно. Проте у суспільному житті в силу її специфіки самоорганізація завжди, так чи інакше, доповнюється організацією, яку, як правило, здійснюють у процесі суспільного розвитку соціальні інститути (наприклад, держава, його органи управління, громадські організації і так далі)⁴. На підтвердження вищенаведеного процитуємо і ще одного дослідника самоорганізації В.П.Беха, який стверджує, що: «некоректно заявляти, що самоорганізовувана система не зазнає жодних цілеспрямованих зовнішніх впливів: самоорганізація відбувається при обов'язковій взаємодії із зовнішнім середовищем, але водночас відносно автономно від неї»⁵.

¹Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход: монография / Е.А. Ерохина. – Томск: Изд-воТомского ун-та, 1999. – С. 72–73.

²Цой Л.Н. Социальная организация и самоорганизация: конфликты и развитие личности [Электронный ресурс] / Л.Н. Цой // Мир психологи: научно-методический журнал. № 2 (66). – М. – Воронеж, 2011. – Режим доступа: <http://www.odn2.ru/index.php/ biblioteka/31-konfliktologiya/250-sotsialnaya-organizatsiya-i-samoorganizatsiya>

³Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління: дис. ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Черленяк. – К.: Б.в., 2011. – С. 65.

⁴Малышко И.И. Синергетические проблемы эволюции социально-экономических систем: социально-философский анализ: дисс. ... докт. филос. наук / И.И. Малышко. – М.: МГСУ, 2004. – С. 7.

⁵Саморегуляція соціального організму країни: монографія / за науковою ред. В.П. Беха; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – С. 20.

Слід підтримати точку зору, Г.І.Рузавіна, який стверджує, що принциповою відмінністю соціальних систем від природних є доповнення наявної в них самоорганізації організацією¹. Основною відмінною рисою самоорганізації в соціальних системах, і зокрема самоорганізації правопорядку, від самоорганізації в природі є наявність людини, що має свідомість, і, відповідно, здатної до цілеспрямованої діяльності. Через це всі процеси, що відбуваються у суспільстві, переломлюються через цю цілеспрямовану діяльність людей. Внаслідок цього самоорганізація у суспільстві взаємодіє з зовнішньою організацією, що здійснюється суспільством і його інститутами управління.

Однак вплив зовнішньої організації на внутрішню самоорганізацію суспільства буде ефективним тільки тоді, коли її цілі будуть узгоджені між собою, тому на перший план висувуються проблеми гармонізації процесів управління в суспільстві. Синергетика в цьому сенсі має великий потенціал, тому що спирається на механізм позитивного зворотного зв'язку, а також принципи кооперативних і самоорганізованих процесів, що дає можливість пояснити виникнення порядку з хаосу².

Слід зазначити, що поєднання організаційної і самоорганізаційної складових у формуванні правового порядку є надзвичайно важливим. Як зазначає Л. Д. Бевзенко, вагомим є установлення правопорядку з мінімальним залученням зусиль з боку держави, оскільки самоорганізація допоможе в досягненні цієї мети, використовуючи культурні й психологічні механізми, поміщаючи точку соціального контролю у внутрішній простір індивіда³.

Звідси випливає, що основний засіб забезпечення правового порядку – соціальний контроль, повинен мати організаційну та самоорганізаційну складову. З огляду на це до розуміння соціального контролю варто підходити через призму таких аспектів:

1) соціальний контроль як результат організаційних правовідносин – правовий, державний контроль. Правовий контроль – це засіб

¹ Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества / Г.И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63–72.

² Малышко И.И. Синергетические проблемы эволюции социально-экономических систем: социально-философский анализ: дисс. ... докт. филос. наук / И.И. Малышко. – М.: МГСУ, 2004. – С. 8–9.

³ Бевзенко Л.Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д. Бевзенко. – К.: ИС НАНУ, 2002. – С. 296–297.

організації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом зовнішнього впливу державної влади на суспільство через позитивне право;

2) соціальний контроль як засіб самоорганізації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом впливу наявних самовстановлених соціальних норм. Складовою будь-якої самоорганізаційної частини контролю є самоконтроль, який досягається завдяки соціалізації та самосвідомості людини. Самоконтроль виникає як внаслідок дії правового чи державного контролю на людину, так і соціального та означає сприйняття людиною соціальних та правових норм як власних.

Таким чином, еволюція правопорядку є результатом складної взаємодії організації й самоорганізації, оскільки так звана площина соціально значимих учинків людини, в яку поміщена досліджувана система, представлена активним цілеспрямованим впливом на останню, здійснюваним крізь призму психічних процесів, самоорганізаційна сутність яких також обумовлює аналогічну «ноту самоорганізації» в процесі розвитку правопорядку¹.

Якісна специфіка елементів правопорядку дозволяє припустити, що процеси самоорганізації, з одного боку, частково регулюються правом, а з іншого – іманентні для права. Так, правові норми, які регулюють правопорядок закріплюють лише найбільш істотні ознаки суспільних відносин, допускаючи тим самим до певної міри самоорганізацію адресатів правових норм. Найбільш характерним прикладом самоорганізації може служити правозастосовувальний розсуд. Що стосується іманентності для права процесів самоорганізації, то дані процеси переважно належать до правової свідомості. Навіть тоталітарна держава не в силах викоринити самоорганізацію індивідуальної та масової свідомості населення².

Соціальна самоорганізація потребує постійної державної уваги і корекції (організаційної складової): необхідні стимулювання і підтримка (в тому числі ресурсна) одних спонтанних процесів і стримування, і попередження інших. Якщо ж зовнішній вплив не

¹Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 86–87.

²Грунина А.В. Синергетические основы правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Грунина. – Владимир, 2006. – С. 27–28.

відповідає внутрішній природі саморозвитку суспільства, то самоорганізації може виступати як бездіяльність або активне опозиційне діяння, спрямоване на перешкоджання непередуманим і несвоєчасним рішенням та іншим соціальним впливам, або на висунення альтернативних форм і способів рішення проблем¹.

Як стверджує І.С.Кривцова, порядок, що самоорганізується, перебуває під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правопорядку, в можливостях якої – забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів й «алгоритм» саморуху правопорядку в цілому².

Особливістю соціальної самоорганізації є її зв'язок із само-свідомістю, самоідентифікацією, самодіяльністю і самооцінкою. Суб'єктами соціальної самоорганізації можуть виступати індивіди і групи, які володіють специфічними соціальними якостями, серед яких слід виділити, перш за все, усвідомлення своїх соціальних інтересів і готовність до активних дій щодо їх забезпечення, в тому числі в складі громадських організацій. Однак недостатньою є лише наявність зазначених внутрішніх чинників – вони повинні бути підтримані факторами зовнішніми (правова база, адекватна для цього соціальна інфраструктура, розвиненість до комунікації між владою і населенням, готовність самої влади до соціального діалогу і т.п.)³.

Тому розвиток самоорганізації порядку тісно пов'язаний зі створенням системи виховання, що забезпечує формування людиною своєї громадянської позиції, в якій переплітаються його життєва і соціальна позиції. Поряд з тим, не меншу роль відіграє створення умов для ефективної комунікації, націленої на досягнення взаєморозуміння індивідів. Вирішення цього завдання практично унеможливорюється без використання сучасних

¹ Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2228.

² Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 8.

³ Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2227–2228.

інформаційно-комунікаційних технологій, перш за все, методів і засобів комп'ютерного подання й обробки знань¹.

Соціальна самоорганізація на особистісному рівні, самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства, яка заснована на діяльності з гармонізації громадських відносин, що включає дії зі зміни пріоритетів потреб та інтересів, ціннісних установок, мотивів і цілей людини й колективу, є головним імперативом подолання суперечностей, які виникають при формуванні правопорядку. Самоорганізація є продуктом соціальної взаємодії людей у масовому, колективному або груповому масштабах. Носіями соціальної самоорганізації є люди з підвищеною правовою відповідальністю, адже вона потребує від людини певних зусиль, співпраці з іншими, спільних цінностей, цілей, моралі. Самоорганізація відбиває чіткі об'єктивні процеси змін суспільних систем і має виражений процесуальний і динамічний характер. Для самоорганізації важлива наявність певної мети, до якої прагне система².

Самоорганізація є продуктом соціальної взаємодії і відбувається в масовому (колективному) або груповому масштабах. У реальних суспільних відносинах самоорганізація проявляється в поєднанні з цільовим керівним впливом, через це велике значення в даний час мають процеси самоорганізації суспільства, які виникають природним шляхом як результат безпосередньої реакції людей на необхідність вирішення першочергових завдань. Суспільна злагода – необхідна умова підвищення рівня самоорганізації. Функціонуючи, суспільство безперервно змінюється, оскільки люди постійно створюють нові види взаємодій, перетворюють інституційну тканину соціального життя, змінюють ціннісно-нормативний порядок. Головним джерелом цих змін є людина, тому що її дії мотивуються складною комбінацією соціальних і психічних факторів³.

Процеси самоорганізації, як правило, відбуваються спонтанно, але завжди відповідно або з індивідуальними інтересами самого суб'єкта, або загальними інтересами системи, складовим елементом

¹Виттих В.А. Механизмы социальной самоорганизации / В.А. Виттих // Проблемы управления и моделирования в сложных системах: Труды XIII международной конф. (15–17 июня 2011 г., г. Самара, Россия). – Самара: СамНЦ РАН, 2011. – С. 15–16.

²Зимогляд В.Я. Феномен «самоорганізації» в проблемному полі місцевого самоврядування / В.Я. Зимогляд // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія. – 2016. – № 3. – С. 248–249.

³Политология: учеб. пособие / Е.Ю. Зяблова. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2003. – С. 72.

якої є даний суб'єкт. При цьому самоорганізація, джерелом якої є загальний інтерес системи, по відношенню до індивіда цілком може розглядатися як деякий зовнішній примус, наслідком якого може бути відмова суб'єкта від використання наданих йому законодавством прав¹.

Таким чином, порядок – це системна категорія у філософії права, яка об'єднує споріднені підсистеми, організовує, скеровує їх на природну методологічну основу. Суть методології порядку зводиться до ентропійних процесів (порушення симетрії) у відкритих та закритих системах та завершується утворенням відповідних умов дотримання певного онтологічного ряду життєво важливих відносин на правовому підґрунті². Як стверджує А. В. Груніна, в результаті самоорганізації виникає певний порядок у суспільних відносинах, який характеризується специфічним розподілом прав, обов'язків, а також реальних можливостей щодо користування конкретних благ. При цьому порядок, що склався в процесі самоорганізації, може сприяти як зміцненню правового порядку, так і, навпаки, його ослабленню³.

Таким чином, зовнішній вплив держави на суспільство є організаційним, однак з моменту, коли він перетворюється на особисті знання людини, з моменту їхнього сприйняття суспільством (стає частиною правосвідомості) такий вплив стає самоорганізаційними.

Досліджуючи самоорганізацію правопорядку у синергетичному сенсі, слід уникати двох хибних розумінь цього поняття. Перше хибне розуміння – це сприйняття самоорганізації як певного типу безконтрольної самодіяльності елементів системи. Друге неправильне розуміння – розгляд самоорганізації як здатності системи до підтримки певного рівноважного стану (що є кібернетичним розумінням самоорганізації), натомість синергетика вивчає специфічну взаємодію елементів системи – самоорганізацію – у принципово інших умовах – переходу від розбалансованості та нерівноважності

¹ Груніна А.В. Синергетические основы правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Груніна. – Владимир, 2006. – С. 7.

² Сливка С.С. Філософія права: навч. посіб. [Електронний ресурс] / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2012 – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1580011956529/pravo/sinergetika_prirodnogo_prava

³ Груніна А.В. Синергетические основы правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Груніна. – Владимир, 2006. – С. 100.

системи до нового стану рівноваги – об'єднання елементів у нову структуру. Відмінність кібернетики від синергетики полягає у тому, що перша акцентує увагу на аналізі динамічної рівноваги у системах, що самоорганізуються¹.

У літературі до науково-методологічних принципів дослідження самоорганізації правопорядку відносять наступні:

1) системний та структурно-функціональний – дозволяє розглянути самоорганізацію правопорядку як взаємодію певних соціальних структур, що забезпечують правопорядку цілісність і стійкість розвитку;

2) історико-філософський підхід – допомагає освоєнню феномена самоорганізації правопорядку як певного історичного процесу, що відбувається протягом усієї людської історії;

3) субстратно-редуктивний – надає можливість розглядати правопорядок як живу складну нелінійну систему;

4) синергетичний – розглядає правопорядок, що самоорганізується з позицій нелінійності, стохастичності, малої прогнозованості;

5) ментально-трансцендентальний – дозволяє покласти в основу процесу самоорганізації правопорядку певні вищі культурні цінності;

6) соціокультурний – дозволяє поєднувати детермінанти різного характеру (матеріальні й духовні), що впливають на процеси самоорганізації правопорядку;

7) системний – вимагає вести дослідження так, щоб зрозуміти самоорганізований правопорядок як структуровану цілісність, розглянути його з погляду взаємодії цілого і частин, елементів і підсистем. Застосування даного принципу до правопорядку дозволяє побачити його як багаторівневий, багатоякісний, складно-організований об'єкт. Принцип системності дає можливість виділити правопорядок як певну якість серед інших систем і визначити її специфіку, розглянути самоорганізацію правопорядку як частину більш широкої самоорганізованої системи;

8) історизму – трактується як принцип «руху системи в часі» завдяки чому його неможливо проігнорувати при вивченні такого процесу як самоорганізація правопорядку. Історизм відбиває генезис

¹Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис... канд. політ. наук / Л.В. Бойко-Бойчук; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2006. – С. 71.

правопорядку, на емпіричному рівні перетворюючись в історичну послідовність, хронологію¹.

Щоб система була самоорганізована і, відповідно, мала можливість прогресивно розвиватися, вона повинна відповідати таким вимогам, що впливають на неї: система повинна бути відкритою до обміну із середовищем речовиною чи енергією, інформацією; процеси, що відбуваються в ній, повинні бути кооперативними (корпоративними), тобто дії її компонентів повинні бути погодженими один з одним; система повинна бути динамічною; знаходитись на відстані від стану рівноваги.

Головними умовами вважаються дві: вимоги відкритості і нерівноваги, оскільки, якщо їх дотримано, інші вимоги виконуються майже автоматично².

Дослідники виділяють такі три основні характеристики систем, що самоорганізуються: 1) здатність активно взаємодіяти із середовищем, змінювати його в напрямі, який забезпечує найбільш успішне функціонування системи; 2) наявність певної гнучкості структури або адаптивного механізму, що виробився в ході еволюції; 3) непередбачуваність поведінки самоорганізаційних систем³.

Виходячи з вищенаведеного, слід проаналізувати, чи правопорядок як система відповідає цим вимогам. Отже, система правопорядку є:

1) складною. М. Пісов, міркуючи про правопорядок, підкреслює, що правопорядок є складною системою з безліччю взаємодіючих елементів, сукупністю відносин між ними та їх властивостями, що мають статистичну і динамічну характеристики⁴;

2) динамічною. Так, О.Ф. Скакун стверджує, що правопорядок є динамічною системою, що вбирає в себе усі впорядковані засади правового характеру⁵;

¹ Спиця Н.В. Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства / Н.В. Спиця // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2010. – Вип. 41. – С. 179, 180, 184.

² Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / Є.І. Ходаківський, В.К. Данилко, Ю.С. Цал-Цалко; за заг. ред. д-ра екон. наук Є.І. Ходаківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – С. 47–48.

³ Карпинская Р.С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р.С. Карпинская, И.К. Лисеев, А.П. Огурцов. – М.: б.и., 1995. – С. 313.

⁴ Пісов М. До питання «інтеграційний правовий порядок»: поняття, значення та співвідношення з міжнародним правопорядком / М. Пісов // Jurnalul juridic național: teorie i practică. – Februarie 2016. – С. 14.

⁵ Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – С. 454.

3) нелінійною. Порядок є нелінійною системою, оскільки жоден правопорядок не є стабільним та універсальним, відповідно завжди відбувається зміна стану від хаосу до порядку, і навпаки¹;

4) відкритою. Правопорядок є відкритою системою, оскільки на нього впливають як зовнішні, так і внутрішні фактори;

5) диспасивною. Правопорядок є диспасивною системою, оскільки вона здатна переробляти потоки енергії та речовини так, що може змінювати власну якість.

Розглядаючи правопорядок через методологічний інструментарій синергетики, можна стверджувати, що правопорядок є складноорганізованою системою, оскільки має багатогранну структуру. Елементи, що знаходяться у правопорядку, завжди перебувають у дії та взаємодії, що підкреслює її динамічність. Правопорядок – це нелінійна система, яка спроможна еволюціонувати відповідно до зміни зовнішніх факторів шляхом перебудови своєї внутрішньої структури, тобто елементів, що перебувають у взаємозв'язку. Крім того, правовий порядок – відкрита система, що зумовлює високу чутливість до різних внутрішніх і зовнішніх впливів, що призводять у результаті до періодичного руйнування системи. Однак, таке руйнування лише свідчить про еволюцію системи.

Зауважимо, що при використанні ефектів самоорганізації та умов виникнення й використання режимів самоорганізації, концепт «еволюція» має фундаментальне значення. Це пояснюється, по-перше, тим, що еволюційний процес є тенденцією, руслом процесів самоорганізації. По-друге, саме еволюція є тим процесом, який складається із актів самоорганізації, організації та дезорганізації. Що ж слід розуміти під «еволюцією»? І.І. Чернеляк стверджує, що еволюція в розумінні класичного дарвінізму розглядається як феномен, як процес, виміром якого є порівняння двох діад: зовнішньої та внутрішньої. Зовнішня діада: порівняння якостей одного виду з якостями іншого виду щодо об'єкта змін. Внутрішня діада: порівняння спадковості, тобто якостей особин одного виду в різні часові періоди².

Г. Хакен називає такі причини самоорганізації як: зміна глобального впливу на систему з боку навколишнього середовища;

¹ Карери Д. порядок и беспорядок в структуре материи / Д. Карери. – М., 1985. – С. 159.

² Чернеляк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації системи державного управління: дис ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Чернеляк. – К.: Б.в., 2011. – С. 125.

збільшення числа компонент системи; змішання компонент; раптова зміна керівних параметрів¹. Такої ж думки і Т.Х. Дебердева, яка вважає, що основними, але не вичерпними джерелами та механізмами самоорганізації правопорядку можна вважати вплив наступних факторів: зміна глобального впливу на систему з боку навколишнього соціального середовища (наприклад, загострилася конкуренція на світових ринках, втрата старих ринків, загроза повної економічної залежності, військова загроза, поразка у війні і ін.); зміна числа компонент системи (об'єднання/возз'єднання/або розпад територій); будь-яка раптова зміна керівних параметрів (зміна керівництва і напрямів розвитку, новий курс реформ). Під впливом цих та інших чинників правопорядок самоструктурується і саморегулюється, проявляючи при цьому такі системні властивості, як активність і цілеспрямованість².

Слід звернути увагу, що самоорганізація – не стихійний процес, адже у ній обов'язкові керівництво і контроль, план і організаційні структури, що впливають із внутрішньої логіки самого процесу самоорганізації. Зовнішній вплив лише ініціює самоорганізацію, а внутрішні її закони, сил та можливості допомагають зрозуміти суть самоорганізації.

Спрямованість до розуміння правопорядку як системи, що самоорганізовується, несе в собі продуктивні початки, дозволяючи бачити нові грані в правопорядку, відкривати в ньому незвичайні, часом непередбачувані співвідношення елементів, систем і підсистем. Не можна ігнорувати і того, що сам правопорядок – це система, що складається з взаємодіючих матеріальних і духовних, об'єктивних і суб'єктивних явищ. Звідси і динамізм правопорядку проявляється як у формі цілеспрямованих дій людей, так і детермінованих у підсумку змін, перетворень і т.д. Складність розуміння співвідношення об'єктивного і суб'єктивного, організаційного та самоорганізаційного в правопорядку в тому, що воно завжди неоднорідне в ті чи інші історичні епохи. Системоутворюючими елементами в залежності від конкретних історичних ситуацій можуть бути й об'єктивні, і суб'єктивні елементи, вони можуть при цьому мінятися місцями і

¹Хакен Г. Синергетика. Иерархия неустойчивостей в самоорганизующихся системах и устройствах / Г. Хакен. – М., 1985. – С. 86.

²Дебердеева Т.Х. Синергетический подход в познании социально-исторических явлений: дис.... канд. философских наук / Т.Х. Дебердеева. – М., 2003. – С. 55–56.

функціями, втрачати або навпаки, набувати нових значень. Інша особливість – це та, що самоорганізований порядок – це зв'язок у ньому елементів минулого і сьогодення, задатків майбутнього. Історичний досвід минулого в знятому вигляді пронизує весь правопорядок. Правопорядок, взятий окремо, не може бути представлений поза зв'язком з його історичним минулим, з напрацьованими результатами культури і цивілізації попередніми поколіннями людей. Ще одна характерна риса самоорганізованого правопорядку полягає в спонтанності і альтернативності його встановлення та зміни¹.

Отже, самоорганізація має важливу роль у нормальному функціонуванні та розвитку правопорядку. Можна виділити такі обов'язкові умови правопорядку, що самоорганізується:

1) принциповою відмінністю правової системи як різновиду соціальних систем від природних є доповнення наявної в ній самоорганізації організаційною діяльністю;

2) самоорганізація правового порядку проходить на трьох рівнях: саморганізація на особистісному рівні; самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства; організаційний рівень, що забезпечується державою через позитивне право;

3) суб'єктом самоорганізації правового порядку є людина, яка усвідомлює соціальні інтереси і готова активно діяти задля їх забезпечення, має підвищену правову відповідальність та володіє високим рівнем правосвідомості;

4) самоорганізація правового порядку є результатом соціальної взаємодії людей (громадянського суспільства, зокрема), тому суспільна злагода, спільні цілі є необхідною умовою підвищення рівня самоорганізації;

5) ефективним засобом забезпечення правового порядку є соціальний контроль. Самоорганізація правового порядку може досягатися через такі види соціального контролю: правовий (державний) контроль як складова організаційних відносин; соціальний контроль як складова самоорганізаційних відносин, вагоме місце в якому займає самоконтроль.

¹Садыков М.Б. Самоорганизация социальных систем: их основные черты / М.Б. Садыков // Общество как система: самоорганизация, управление, менеджмент (социально-философские и экономические вопросы). – Казань, 1995. – С. 19–21.

РОЗДІЛ 4

ГНОСЕОЛОГІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В ДОКТРИНІ ПРАВА

4.1. Філософсько-правові модули денотату соціального контролю в доктрині права

4.1.1. Сегрегація наукових підходів у розумінні поняття «соціальний контроль»

Розглянувши генезу виникнення соціального (суспільного) контролю, слід розкрити зміст цього поняття. Тут доцільно погодитись, що терміни «соціальне» та «суспільне» є синонімами, коли йдеться про суспільство в цілому. Однак, якщо виходити зі сферного підходу, то соціальне є одним із аспектів суспільного. При розгляді явища соціального контролю у конкретному контексті «соціальне» та «суспільне» є синонімами, тому що йдеться про суспільство загалом. У цьому випадку смислова різниця між поняттями «соціальний контроль» та «суспільний контроль» відсутня¹.

Отже, спершу слід виявити соціальну природу та визначити соціальне призначення соціального контролю. У філософській, соціологічній та юридичній літературі поняття соціального контролю тлумачиться неоднозначно. Одні автори розуміють під соціальним контролем сукупність процесів у соціальній системі (суспільстві, соціальній групі, організації і т.п.), за допомогою яких забезпечується дотримання певних «зразків» діяльності, а також дотримання обмежень у поведінці, порушення яких негативно позначається на функціонуванні системи. Інші стверджують, що це механізм, за допомогою якого суспільство і його підрозділи забезпечують дотримання певних обмежень, умов, порушення яких завдає шкоди функціонуванню соціальної системи. Треті вважають, що соціальний

¹ Арабаджієв Д.Ю. Соціальний контроль, громадський контроль і громадський моніторинг: до питання співвідношення понять / Д.Ю. Арабаджієв // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2013. – Вип. 11. – С. 12.

контроль – це цілісна система всіх соціальних регуляторів (державних і громадських інститутів, права та моралі, звичаїв, традицій, установок). Четверті впевнені, що соціальний контроль – це система спостереження і перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта з метою усунути його відхилення від заданих параметрів¹.

Видається за необхідне систематизувати запропоновані у літературі підходи до поняття соціального контролю.

До першої групи слід віднести ті підходи, в яких соціальний контроль розуміється як саморегуляції суспільних відносин.

Я.І.Гилинський визначає соціальний контроль як «механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення і підтримання в даному суспільстві нормативного порядку»².

Енциклопедичний соціологічний словник соціальний контроль трактує як «спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію її складових за допомогою нормативного (в т.ч. правового) регулювання»³.

Соціальний контроль розглядають як спосіб саморегуляції системи, що забезпечує впорядковану взаємодію складових її елементів за допомогою нормативного (в тому числі правового) регулювання⁴.

Аксененко Ю. П. вважає, що під соціальним контролем слід розуміти нормативне регулювання поведінки людей і їх взаємовідносин, що забезпечує саморегуляцію соціальної системи – елемент соціальних інститутів, наявність якого забезпечується дотриманням індивідами соціальних норм, правил діяльності і соціальних обмежень⁵.

Розглядаючи вищенаведені визначення, слід повернутись до питання саморегуляції, яке у літературі вживається як синонім

¹ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадзе Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 45.

² Гилинский Я.И. Социальный контроль над девиантностью в современной России: теория, история, перспективы / Я.И. Гилинский // Социальный контроль над девиантностью. – СПб.: СПб. филиал Института социологии РАН, Балтийский институт экологии, политики и права, 1998. – С. 4.

³ Кравченко С.А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь (Sociological encyclopedic russian-english dictionary): более 10000 единиц / С.А. Кравченко. – М.: Астрель и др., 2004. – С. 177.

⁴ Российская социологическая энциклопедия / под общей ред. академика РАН Г.В. Осипова. – М., Норма-Инфра-М. – 1998. – С. 213–214.

⁵ Социология. Наука об обществе. Учебное пособие / Ю.П. Аксененко, В.Н. Каспарян, С.И. Самыгин. – Харьков, 1996. – С. 372.

до розглядуваного поняття «самоорганізації». Самоорганізація розглядається як така, що можлива на особистісному рівні, а також на рівні громадянського суспільства. Отже, звідси випливає, що дане визначення не охоплює організаційної складової соціального контролю, яка можлива завдяки нормам законодавства.

Друга група науковців має протилежне розуміння соціального контролю від першої, адже в них соціальний контроль розуміється як спосіб регуляції.

В.С.Бакіров під соціальним контролем розуміє механізми, які регулюють суспільні відносини шляхом створення, підтримання і відтворення відповідних стандартів, зразків, типових масштабів поведінки людей, встановлення конкретних прав і обов'язків кожної людини¹.

На думку Б.П.Шаповалова, соціальний контроль – це механізм соціальної регуляції, яка є складноорганізованою системою і включає в себе не тільки цінність як уявлення про бажане, норму як стійкий зразок поведінки, прийняті в даному суспільстві, а й елемент, здатний на практиці попереджувати і відновлювати відповідну до норм поведінку².

А.І.Кравченко розглядає соціальний контроль як механізм соціальної регуляції поведінки і підтримки суспільного порядку³.

У цих же визначеннях, навпаки, не згадується про самоорганізаційну складову контролю, яка є дуже важливою, оскільки є найбільш ефективною у досягненні правопорядку. Йдеться про самоконтроль та громадський контроль як складові самоорганізації.

До третьої групи слід віднести розуміння соціального контролю як засобу впливу на поведінку людини.

Є.В.Андрієнко пропонує розуміти під соціальним контролем вплив суспільства на установки, уявлення, цінності, ідеали та поведінки людини⁴.

¹Бакиров В.С. Социальный контроль как фактор общественных отношений: автореф. дисс... канд. социол. наук 22.00.08 / В.С. Бакиров. – Харьков, 1976. – С. 1.

²Шаповалов Б.П. Нормативно-ценностная регуляция социального поведения и социальный контроль [Електронний ресурс] / Б.П. Шаповалов. – Режим доступу: http://pglu.ru/upload/iblock/bcc/uch_2008_xiii_00012.pdf

³Кравченко А.И. Социология / А.И. Кравченко. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – С. 133; Социология для юристов: учебное пособие / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М.: Закон и право, 2000. – С. 117.

⁴Андрієнко Е.В. Социальная психология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – С. 25.

За Дж. Масіонісом, соціальний контроль – це спроба суспільства регулювати мислення і поведінку людей¹.

Як вважає Дж. Шелі, соціальний контроль розуміється як підпорядкування особистих інтересів суспільним².

Д.Ю. Арабаджієв під соціальним контролем розуміє цілеспрямований вплив суспільства на своїх членів або соціальні групи з метою забезпечення дотримання встановлених норм і цінностей соціальної системи³.

На думку Є. М. Кузнецової, соціальний контроль – це цілеспрямований управлінський вплив суб'єкта соціального контролю на об'єкт з метою формування в останнього бажаних моделей поведінки, світосприйняття і моральних орієнтирів⁴.

Як вважає Є. О. Цишковський, соціальний контроль – це здійснюваний різними суб'єктами за допомогою юридичних та інших засобів вплив на правову поведінку, в результаті якого досягається і забезпечується його відповідність чинним юридичним нормам⁵.

До четвертої групи можна віднести погляди тих науковців, які визначають соціальний контроль відповідно до його завдання – забезпечення рівноваги, стабільності і порядку.

О. Г. Данильян пропонує під соціальним контролем розуміти механізм підтримки соціальної рівноваги, який забезпечує життєдіяльність сучасного суспільства й ефективність його соціального управління⁶.

А. І. Шинкарьов пропонує під соціальним контролем розуміти систему суспільних і державних механізмів, за допомогою яких

¹ Масіонис Дж. Социология / Дж. Масіоніс. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – С. 260.

² Шели Дж. Криминология. Учебник / Дж. Шели. – СПб.: Питер, 2003. – С. 46.

³ Арабаджиев Д.Ю. Соціальний контроль, громадський контроль і громадський моніторинг: до питання співвідношення понять / Д.Ю. Арабаджієв // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2013. – Вип. 11. – С. 11.

⁴ Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 54.

⁵ Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский. – Н. Новгород, 2003. – С. 10.

⁶ Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О.Г. Данильян // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 221.

підтримується рівновага, стабільність і громадський порядок, важливим елементом якого є правопорядок¹.

П'ята група науковців пропонує розглядати соціальний контроль через нормативно-ціннісне регулювання.

Т. Лоусон, Д. Геррод визначають соціальний контроль як процес, за допомогою якого суспільство намагається забезпечити конформність щодо домінантних у даному суспільстві цінностей і норм².

Л. І. Петражицький розглядав соціальний контроль як систему суспільних норм і приписів³.

В. Н. Кудрявцева вважає, що соціальний контроль являє собою сукупність норм, інститутів і відносин, спрямованих на забезпечення поведінки людей відповідно до охоронюваних суспільством, державою, соціальними групами нормами поведінки, що виражають їх інтереси⁴.

Такі науковці, як Н. Аберкромбі, С. Хілл, Б. Тернер відзначають, що соціальний контроль досягається поєднанням факторів схильності до підпорядкування, примусу і прихильності до суспільних цінностей⁵.

Наступна група науковців пропонує розуміти під соціальним контролем систему засобів, що визначає критерії допустимої поведінки та механізм усунення девіантної поведінки.

Згідно з Великим тлумачним соціологічним словником соціальний контроль – це практика всіх видів соціальних груп за приписом і заохочення конформності, застосування санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми⁶.

На думку С. С. Вітвіцького, соціальний контроль – сукупність процесів у соціальній системі, за допомогою яких забезпечуються визначені «зразки» діяльності, а також дотримання обмежень

¹ Шинкарев А. И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. И. Шинкарев. – Саратов, 2006. – С. 11.

² Лоусон Т. Социология. А–Я: Словарь-справочник; пер. с англ. / Т. Лоусон, Д. Гэррод. – М.: Фаир-Пресс, 2000. – С. 441.

³ Петражицкий Л. И. Очерки философии права: научное издание. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права / Л. И. Петражицкий. – СПб.: Тип. Ю. Н. Эрлих, 1990. – С. 117.

⁴ Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – С. 227–228.

⁵ Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б. С. Тернер; пер. с англ. под ред. С. А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – С. 303.

⁶ Большой толковый социологический словарь: русско-английский, англо-русский: пер. с англ./ сост.: Дэвид Джери, Джулия Джери; под общ. рук. Н. Н. Марчук. – Т. 2. П–Я. – М.: Вече; АСТ, 2001. – С. 255–256.

у поведінці, порушення яких негативно позначається на функціонуванні системи¹.

Як вважає О.І.Зубарева, соціальний контроль – це система натиску і примусу, що діє як набір зразків поведінки, за допомогою якої соціальне середовище забезпечує підпорядкування членів суспільства певним нормативам, завдяки якій досягається конформізм і, яка, відповідно, служить для досягнення та підтримання стабільності соціального цілого².

Окремі науковці подають визначення соціального контролю у широкому та вузькому значенні:

Так, П.А.Баранов, С.В.Шевченко, А.В.Воронцов дають визначення соціального контролю у вузькому та широкому змісті. У широкому сенсі слова соціальний контроль вони визначають як сукупність всіх видів контролю, наявних у суспільстві: моральний, державний контроль і ін. У вузькому сенсі соціальний контроль – це контроль громадської думки, гласність результатів і оцінок діяльності та поведінки людей³.

В.В.Ільїн виділяє два аспекти соціального контролю:

1) широкий – як сукупність механізмів у соціальній системі (суспільстві, соціальній групі, організації тощо), за допомогою яких забезпечуються його самоорганізація й самозбереження шляхом установлення й підтримки певного нормативного порядку й використання відповідних зразків поведінки, якими можуть бути окремі цінності, адміністративні розпорядження, правові й моральні норми, звичаї, традиції та ін.;

2) вузький – як сукупність засобів і методів впливу суспільства на небажані форми девіантної поведінки з метою їх усунення або скорочення, мінімізації⁴. Такої ж думки дотримується і О.Г. Данильян⁵.

¹Вітвіцький С.С. Співвідношення термінів «контроль» та «нагляд»: проблеми теорії, аналіз законодавства / С.С. Вітвіцький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 12. – Т. 1. – С. 94.

²Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – С. 79.

³Баранов П.А. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ / П.А. Баранов, С.В. Шевченко, А.В. Воронцов. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – С. 236, 306–307.

⁴Ильин В.В. Социология как фундаментальная наука / В.В. Ильин // Социс. – 1994. – № 3. – С. 33.

⁵Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О.Г. Данильян // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 221.

У дослідницькій практиці наявні також змістовно нейтральні визначення соціального контролю. Так, Д.Ю.Арабаджиев під соціальним контролем розуміє обумовлену реалізацією основних принципів демократії здатність суспільства одночасно поєднувати функції об'єкта управління з боку держави (тобто бути об'єктом державного контролю) та суб'єкта управління, тобто здійснювати управлінський вплив (громадський контроль) щодо держави та до себе (самоорганізовуватися)¹. Р. Парк вважає, що соціальний контроль – це засіб, що забезпечує певне співвідношення між соціальними силами і людською природою².

Отже, існують різні підходи до розуміння сутності соціального контролю, який розглядається як необхідний елемент соціальної стабільності і соціального порядку та описується категоріями потреб й інтересів, цінностей і норм, (різноманітних за походженням, суб'єктом та об'єктом), санкцій (позитивних та негативних), соціальної структури, соціальної організації, суспільних відносин, і т.д. Поряд з тим, слід погодитись, що «питома вага» кожного з них у процесі власне функціонування і ефективності контролю залишається невизначеною емпірично через їх неопераціоналізованість і теоретичну неоднозначність³.

Можна констатувати, що проблема сутності (природи контролю) як і раніше не вирішена, а аналіз літератури з різних галузей права та ряду інших наук свідчить про те, що у визначенні контролю серед вчених немає єдності. Автори визначають його по-різному: як засіб, фактор, форму, функцію, діяльність, систему, елемент, умову, регулятор, гарант, явище, інститут, зворотний зв'язок, метод, правомочність, атрибут і т.д. Як і будь-який предмет дослідження, який не «гранично простий», контроль розглядається різними науками, галузями знань, які прагнуть дати універсальну формулу поняття контролю, однак через призму інтересів різних наукових напрямів – філософських, управлінських, політичних, правових та ін.⁴.

¹ Арабаджиев Д.Ю. Соціальний контроль, громадський контроль і громадський моніторинг: до питання співвідношення понять / Д.Ю. Арабаджиев // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2013. – Вип. 11. – С. 12–13.

² Култыгин В.П. Становление и развитие социологии США / В.П. Култыгин. – М., 1994. – С. 71.

³ Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 34.

⁴ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадзе Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 48.

У літературі виділяють такі аспекти контролю¹:

1) управлінський (забезпечує управління в соціальній системі), який полягає в тому, що соціальний контроль є функцією соціального управління та способом саморегуляції соціальної системи, тобто напрямом його здійснення або видом керівного впливу на об'єкт (поряд з плануванням, прогнозуванням, організацією, координацією і ін.). В теорії управління контроль визначається як система спостереження і перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта з метою усунення його відхилення від заданих параметрів;

2) соціологічний (висловлює особливості взаємин людини і суспільства). Він полягає в тому, що дане явище виступає елементом системи соціального регулювання, впливаючи на адресатів за допомогою застосування формальних і неформальних санкцій, виходячи зі ступеня відповідності їх поведінки прийнятим соціальним нормам. У позначеному аспекті соціальний контроль виступає особливим механізмом підтримки суспільного порядку, а його процес визначається як взаємодія індивідів і соціальних структур (груп, класів, соціальних інститутів, суспільства, держави);

3) психологічний (висвітлює психологічні закономірності соціалізації та виховання в процесі його здійснення), представлений практикою всіх видів соціальних груп за приписом і заохочення конформності (дії людей, які узгоджуються з нормами і збігаються зі зразком, запропонованим законодавцем) і застосування санкцій до поведінки, що порушує прийняті норми.

Зазначені складові взаємно доповнюють і розвивають один одного, бо перша з них фіксує увагу на контролі в масштабах керованої системи в цілому, друга підкреслює його інституційну сторону, роблячи акцент на соціальних нормах і санкціях, суспільних відносинах, поведінці соціальних суб'єктів, а третя – концентрується на психологічних елементах дії контролю.

В. К. Кондов, досліджуючи соціальний контроль, звертає увагу на його поліпарадигмальність, що посилена плюралізмом цінностей. Науковець констатує два напрями розуміння контролю. Згідно з першим, соціальний контроль є складовою механізму, спрямованою на встановлення порядку та соціальної рівноваги задля досягнення

¹ Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский. – Н. Новгород, 2003. – С. 18–20.

стабільності суспільства. З іншого боку, розуміє соціальний контроль як засіб маніпуляції над індивідами з метою досягнення та зміцнення владних позицій¹.

До основних факторів, що впливають на розвиток і успішне функціонування різних форм соціального контролю, відносять: легітимність влади, громадянську згуртованість, ефективну соціалізація, правову освіченість суб'єктів контролю, стійкі правові моральні установки і ціннісні орієнтації, наявність законодавчо закріплених прав на реалізацію соціального контролю, що реально забезпечуються державою, механізмів його практичної реалізації, а також забезпечення конструктивної взаємодії різних (як державних, так і недержавних) суб'єктів соціального контролю. Натомість до факторів, які сприяють деформації соціального контролю відносять наступні: відсутність законодавчо закріплених механізмів; низька правова культура громадян; незнання законодавчих основ реалізації соціального контролю тощо².

Якщо говорити про взаємозв'язок права та соціального контролю, то слід погодитись з Р.Є.Гергіловим, що право маємо визначати як спробу реалізувати в даному соціальному контексті ідею правосуддя та справедливості через багатосторонню «атрибутивно-імперативну регуляцію», одним з найважливіших елементів якої є соціальний контроль³.

Видається підставним стверджувати, що взаємозв'язок права та соціального контролю є двостороннім. З одного боку, право виступає як інструмент контролю, завдяки якому досягається кінцева мета – правопорядок. З іншого боку – соціальний контроль є одним із засобів забезпечення ефективності права.

¹Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 108.

²Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / Алевтина Геннадиевна Воробьева; Ин-т соц.-полит. исслед. РАН. – М., 2013. – С. 12, 19.; Налуцишин В.В. Філософсько-правове обґрунтування соціального контролю в контексті суперечності «людина-суспільство» // «Visegrad Journal on Human Rights». № 5-6. 2017 р. С.147-152.

³Гергілов Р.Е. Право как социальный контроль: концепция Георга Гурвича / Р.Е. Гергілов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8. – № 3. – С. 77–78.

4.1.2. Система та сегменти (соціалізаційний, суб'єкт-об'єктний, нормативний, методичний) соціального контролю

Розглядаючи систему соціального контролю, слід розпочати аналіз з розгляду його принципів. Традиційно принципи – це ідеї, які виражають сутність (саме слово з латини перекладається як «основа», «першооснова»). Крім цього, принципи контрольної діяльності необхідно розглядати як основи організації цієї діяльності¹.

До принципів соціального контролю слід віднести:

- самостійність інститутів соціального контролю;
- масовість – поширеність форм соціального контролю на все суспільство;
- гласність соціального контролю – способи суспільного контролю повинні застосовуватись відкрито;
- незалежність – суб'єкти соціального контролю повинні бути незалежними;
- невідворотність – соціальний контроль застосовується до кожного, хто порушив соціальні норми;
- обов'язковість соціального контролю для всіх осіб;
- відповідність або допустимість міри впливу соціального контролю мірі порушенню норм і стандартів суспільства;
- гармонізація – забезпечення контролю тією мірою, в якій воно необхідно (самостійність індивідів там, де їхні дії не суперечать правам інших членів суспільства і не підривають засад самої суспільної системи);
- динамічність – способи соціального контролю повинні змінюватись залежно від особистості та пристосовуватися до умов різних соціальних середовищ;
- систематичність – соціальний контроль повинен здійснюватися регулярно;
- ефективність – повинна досягатися головна мета соціального контролю – правопорядок.

Основні напрями впливу соціального контролю на суспільні відносини дозволили розглянути функції соціального контролю, до яких відносимо:

¹ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадзе Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 141–142.

- стабілізуюча – завдяки соціальному контролю у суспільстві досягається рівновага, гармонія та основне – правопорядок;
- виховна – через соціалізацію соціальний контроль формує з індивіда такого члена суспільства, який сприймає суспільні цінності та норми як особисті;
- захисна – соціальний контроль здійснює захист кожного члена суспільства від правопорушень, а також захищає встановлені суспільством норми та цінності;
- оперативна – способи соціального контролю починають діяти як тільки стало відомо про будь-яке порушення соціальних стандартів;
- регулятивна – соціальний контроль є способом регуляції поведінки людини;
- превентивна – соціальний контроль складається з комплексу заходів, які діють для попередження девіантної поведінки;
- координаційна – соціальний контроль є механізмом координування взаємодії індивідів і діяльності суспільства;
- організаційна – соціальний контроль сприяє самоорганізації людей в одне ціле та гостро реагує на десоціалізацію особистості;
- реабілітаційна – соціальний контроль діє на правопорушників з метою повернення їх у суспільство для усвідомлення правопорушником себе членом суспільства.

Проведений аналіз дозволив зробити висновок про те, що система соціального контролю складається з таких сигментів: соціалізаційного, суб'єкт-об'єктного, нормативного та методичного.

Видається за доцільне охарактеризувати більш детально ці елементи. Соціалізація людини є як категорією психологічною, так і правовою. Так, з точки зору сучасної психології, соціалізація людини є процесом становлення особистості як члена суспільства, процесом засвоєння (інтерналізації) індивідом цінностей, норм і поведінкових стандартів даного суспільства, нормування соціально адаптованої життєвої позиції особистості. З правової точки зору, правова соціалізація обмежується юридичним елементом і характеризується процесом включення індивіда в систему правовідносин у результаті засвоєння та сприйняття основ правової культури суспільства¹.

¹Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права / О.Ю. Тарабукін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 64.

Л. Аувяерт визначав правову соціалізацію як систему, що складається із об'єктивних умов життєдіяльності, стану правопорядку і правової культури, які формують соціально-правову позицію особистості, а також – самої людини з властивими їй специфічними соціальними і соціально-психологічними якостями¹.

На думку Х.В.Горецької, правову соціалізацію можна розглядати як своєрідний діалог між суспільством та індивідом. При цьому, як стверджує сама дослідниця, слово «діалог» є в даному випадку не випадковим. Традиційна теорія правової соціалізації зображує цей процес як авторитарне навчання: соціалізація як прислухання до монологу суспільства. За таких умов індивід розглядає суспільство як об'єкт, а його норми – як об'єктивний чи навіть умовно стихійний чинник, який слід брати до уваги².

Правова соціалізація людини залежить від багатьох факторів, як існують на різних рівнях: макрорівні (рівні всього суспільства), мезорівні (рівні великих соціальних груп) та мікрорівні (рівні малих соціальних груп). Так, на макрорівні соціалізація людини залежить від політичного режиму, панівних соціально-економічних відносин, змісту національної культури, що виникла в процесі історичного розвитку суспільства. На мезорівні соціалізація людини зумовлена місцем тієї чи іншої групи у соціальній структурі суспільства, особливостями її соціального буття, соціально-професійним середовищем, яке зумовлює формування відповідного рівня правосвідомості та відповідного типу правової поведінки. На мікрорівні правова соціалізація формується з особливостей правосвідомості родини, трудового колективу, неформального спілкування³.

Зміст правової соціалізації особистості охоплює засвоєння останньою: юридичної мови соціальної спільноти; форм раціональності й почуттів; відповідних способів, методів мислення, властивих правовій культурі; прийнятих нею правових норм, цінностей, традицій, звичаїв, зразків і методів діяльності тощо⁴.

¹ Аувяерт Л. Введение в правовую психологию / Л. Аувяерт. – Таллинн: Ээсти раамат, 1982. – С. 4.

² Горецька Х.В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.12 – філософія права / Х.В. Горецька. – Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2014. – С. 78.

³ Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури / Ірина. Коваленко // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 6. – С. 43.

⁴ Дзьобань О.П. Правове виховання як засіб правової соціалізації: філософсько-правові аспекти / О.П. Дзьобань, Є.М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2009. – № 100. – С. 410.

У процесі соціалізації особа коректує свою поведінку на основі вимог певного соціального оточення. Так, якщо її дії схвалюються, а інші, навпаки, осуджуються, то в особи формується певна ціннісно-нормативна модель поведінки. Засвоюючи те, що може бути схвалено і те, що може бути осуджено суспільством, відбувається перетворення людиною цих знань на внутрішнє надбання, «своє», те, що спочатку було для індивіда зовнішнім, «чужим». Такий процес правової соціалізації особи є системним, оскільки в його рамках взаємозв'язані і взаємодіють дві ціннісні підсистеми: суспільна й індивідуальна¹. Правова соціалізація є двостороннім процесом взаємодії індивіда і суспільства, в якому обидві сторони є активними. Такий двосторонній процес полягає у тому, що людина як об'єкт правової соціалізації зовсім не позбавлена правової активності, тому сама може обирати для себе основні напрями даного процесу, будучи тим самим одночасно і об'єктом, і суб'єктом правової соціалізації. Тобто у процесі соціалізації відбувається не лише вплив зовнішніх умов на особистість через її вибір. Зовнішні (об'єктивні) умови визначають поведінку людини лише тією мірою, якою співвідносяться з внутрішніми (суб'єктивними) умовами. Тобто, особистість як активний суб'єкт у процесі своєї діяльності також впливає на суспільство². Такої ж думки і О.С. Дьоміна, яка наголошує, що «з одного боку, соціалізація – це засвоєння системи соціальних норм, цінностей, елементів культури й вироблення на цій основі настанов, ціннісних орієнтацій, соціальних потреб, а з іншого боку – реальне включення індивіда в громадське життя, процес наділення людей соціальними властивостями. Це процес постійної модифікації людської поведінки, навчання і засвоєння соціального досвіду»³.

Виділяють три види правової соціалізації:

- 1) соціалізацію за допомогою навчання – полягає в отриманні елементарних правових знань і засвоєнні відповідних норм;
- 2) соціалізацію шляхом передачі досвіду – відбувається в результаті

¹ Якимчук О. До питання про правову соціалізацію особистості / Олександр Якимчук // Релігія та Соціум: часопис. – Чернівці: ЧНУ, 2010. – № 1 (3). – С. 197.

² Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права / О.Ю. Тарабукін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 64–65.

³ Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.С. Дьоміна; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – С. 17.

осмислення власних помилок і подій свого досвіду, а також життєвого досвіду людей;

3) «символічну соціалізацію» – ґрунтується на власних абстрактних уявленнях людини про право держави¹.

На думку В. Г. Подзолкова, правова соціалізація поєднує в собі: засвоєння критеріїв оцінок юридичних ситуацій; вивчення законів й соціальних вимог, що визначають міру можливостей і належної поведінки в суспільстві; усвідомлення своїх прав і обов'язків та способів їхньої реалізації; оволодіння необхідними соціальними навичками шляхом правового навчання, правової освіти².

Початком процесу правової соціалізації стає засвоєння в дитинстві норм соціальної поведінки, у результаті якого відбувається зміна і формування внутрішнього світу самої особи і правильна оцінка довколишніх людей. Пізніше правова соціалізація приймає більш чітку форму: це відбувається тоді, коли людина стає повноцінним учасником правовідносин, у тому числі виконуючи свої обов'язки перед суспільством. Самі ж цінності у кожній особі глибоко індивідуальні та пов'язані з потребами конкретної особи, групи людей або суспільства в цілому, а тому, щоб певний закон задовольнив потреби суб'єкта, необхідно, аби суб'єкт відчував потребу у ньому. В результаті суспільство законослухняне за умови, що закони встановлюють правила, які віддають пріоритет задоволенню його потреб, тобто якщо законодавець враховує потреби суспільства і особи, то закони, що приймаються, викликають у громадян відчуття причетності до подій, що відбуваються у суспільстві, а отже сприймаються громадянами як «свої»³.

Правова соціалізація – це не хаотичний процес, оскільки проведення, контроль та управління соціалізацією досягається завдяки вихованню та освіті. Виховання особистості – це цілеспрямований вплив на неї з метою бажаних, діяльнісних, соціокультурних, соціально-психологічних і особистих якостей посідає ключове місце у всьому механізмі правової соціалізації⁴. Як зазначає І. С. Бондаренко,

¹Соціологія права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – С. 133.

²Подзолков В.Г. Матеріали к курсу лекцій по правовому вихованню / В.Г. Подзолков. – Тула, Изд-во ТГПУ, 2007. – С. 35.

³Якимчук О. До питання про правову соціалізацію особистості / Олександр Якимчук // Релігія та Соціум: часопис. – Чернівці: ЧНУ, 2010. – № 1 (3). – С. 197.

⁴Соціологія права: підруч. / М.І. Панов, Н.М. Осипова, Л.М. Терасіна та ін.; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 141.

правове виховання складається з таких складових: формування правосвідомості, правової культури та правової поведінки¹.

Ще до виникнення перших теорій контролю в контексті соціального стримування концепт «соціальний контроль» включав поняття «соціалізація», оскільки соціальний контроль розуміється як механізм не тільки зовнішнього, а й внутрішнього регулювання, в ході якої індивід отримує можливість до самоконтролю². Особистість не може діяти завжди під впливом зовнішнього тиску, тоді вона почувається не вільною у виборі та прийнятті рішень, саме тому вважається, що ефективнішим є не контроль людини з боку, а її самоконтроль. Внутрішній контроль (самоконтроль) як елемент суспільної соціалізації, визначає загальний стиль життя особи. Різні науковці зазначають неоднакові підходи до пояснення проблеми формування самоконтролю, але зміст їх пояснень у цілому однаковий: самоконтроль особистістю досягається тоді, коли дотримання тих чи інших норм стає внутрішньою потребою самої особистості. Наприклад, Е. Дюркгейм прийшов до висновку про необхідність морального виховання, а З. Фрейд сформулював це через «Зверх-Я», яке відіграє роль внутрішнього цензора і знаходиться на рівні підсвідомості³. Особистість формується, освоюючи вимоги, правила, норми найближчого соціального середовища. Звідси розвивається здатність індивіда приймати точку зору інших людей, підлаштовувати свою поведінку під різні соціальні ролі, і тоді соціальний контроль та самоконтроль переслідують одні цілі⁴.

Самоконтроль означає стримування природної стихії, він ґрунтується на вольовому зусиллі та забезпечується завдяки совісті. Чим вище у членів суспільства розвинений самоконтроль, тим більше розвинений і правопорядок, а отже, такому суспільству доводиться менше вдаватися до зовнішнього контролю. І навпаки, чим менше у людей розвинений самоконтроль, тим частіше вступають у дію інститути соціального контролю, зокрема, армія, суд, держава. Чим

¹ Бондаренко І.С. Основні напрями правової соціалізації особистості / І.С. Бондаренко // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 8. – С. 50.

² Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 43.

³ Перевозник Л.М. Соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади / Л.М. Перевозник // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 9. – С. 301.

⁴ Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 27.

слабший самоконтроль, тим жорсткішим повинен бути зовнішній контроль. Поряд з цим, зовнішній контроль ніколи не повинен бути надмірним, оскільки дріб'язкова опіка громадян гальмує розвиток самосвідомості і волевиявлення, приглушує внутрішні вольові зусилля¹.

Наступний компонент соціального контролю – суб'єкт-об'єктний. Об'єктом соціального контролю може бути індивід, суспільство, окремі соціальні інститути, щодо яких здійснюються заходи соціального контролю. Це вплив, покликаний забезпечити добровільне прийняття об'єктами контролю соціальних цінностей і дотримання встановлених правил поведінки.

До основних об'єктів соціального контролю можна віднести:

1) суспільство, що являє собою універсальний об'єкт соціального управління, який бере участь у соціальних відносинах з будь-яким видом суб'єктів соціального контролю. Як відомо, зазвичай під суспільством розуміється соціально організована, інтегрована система, сформована за правилами внутрішнього консенсусу щодо її базових норм і цінностей. При цьому система може переходити в стан дезорганізації, аномії, якщо в ній порушується нормативна регуляція поведінки, руйнується соціальна єдність. Отже, суспільний лад, стабільність і інтеграція виступають позитивними факторами, а девіації, правопорушення і заворушення – негативними, що вимагає вдосконалення соціального контролю²;

2) адміністративний апарат, що виступає об'єктом соціального контролю тільки у відносинах з елітою соціального інституту;

3) елітарні спільноти, які характеризуються формальним (соціальні еліти) або неформальним (етнічні еліти) статусом і впливом у суспільстві;

4) соціальні інститути, які виступають об'єктом соціального контролю тільки у відносинах з адміністративним апаратом соціального інституту вищого рівня соціального управління, до функціональних обов'язків якого входить визначення параметрів інституційних формувань нижчих рівнів. Соціальний порядок втілюється у певних соціальних інститутах, певній колективній

¹Баранов П.А. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ / П.А. Баранов, С.В. Шевченко, А.В. Воронцов. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – С. 308.

²Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – С. 35.

свідомості, в якій закріплюються нормативні правила життя людей, що існують поза індивідом і чинять на нього соціальний тиск. Вони являють собою сукупність цінностей і ідеалів¹;

5) економічні інститути, що виступають об'єктом соціального контролю тільки у відносинах з адміністративним апаратом органів соціального управління (якщо йдеться про підприємницькі формування), і тільки у відносинах з соціальними елітами (якщо йдеться про корпоративні формування)².

Суб'єкти соціального контролю являють собою відокремлені від суспільства інституалізовані спільноти, що володіють власними потребами. Виділяють два види суб'єктів соціального контролю:

1) основні суб'єкти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю свої власні інтереси;

2) агенти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю інтереси основних суб'єктів соціального контролю. Агентами є несаможиттєві суб'єкти соціального контролю, які реалізують функції суб'єкта соціального контролю щодо його об'єктів на підставі делегованих основним суб'єктом соціального контролю повноважень. Реалізуючи інтереси основного суб'єкта соціального контролю, агент діє в межах делегованих йому повноважень сам, виступаючи щодо нього в ролі проміжного об'єкта соціального контролю³. Під соціальними агентами слід розуміти соціальні інститути – історично сформовані стійкі форми організації та регулювання спільного життя людей: держава, суспільство, засоби масової інформації, громадська думка, сім'я. Соціальний контроль повинен будуватися на принципах гармонізації та взаємодоповнюваності трьох складових: держави, суспільства, сім'ї⁴.

¹ Перевозник Л.М. Соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади / Л.М. Перевозник // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 9. – С. 298.

² Кузнецова Е.М. Социальный контроль как элемент социального управления [Електронний ресурс] / Е.М. Кузнецова // Научная организация управленческой деятельности: Материалы Всеросс. науч.-практ. конф. – Омск: Изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2006 – Режим доступу: <http://www.aup.ru/articles/socupr/10.htm>

³ Кузнецова Е.М. Социальный контроль как элемент социального управления [Електронний ресурс] / Е.М. Кузнецова // Научная организация управленческой деятельности: Материалы Всеросс. науч.-практ. конф. – Омск: Изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2006. – Режим доступу: <http://www.aup.ru/articles/socupr/10.htm>

⁴ Петрова Н.В. Социальный контроль деструктивной деятельности новых религиозных организаций (нро) как функция социального управления [Електронний ресурс] / Н.В. Петрова // Electronic scientific journal «Oil and Gas Business». – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://ogbus.ru/authors/Petrova/Petrova_3.pdf

Є. М. Кузнецова пропонує суб'єкти соціального контролю поділити на:

1) соціальні еліти – панівні спільноти, що задовольняють у процесі соціального управління індивідуальні потреби своїх членів. У межах суб'єкт-об'єктних відносин вони реалізують право володіння ресурсами суспільства і плодами соціальної організації. Однак задоволення індивідуальних потреб членів соціальних еліт (перш за все – потреби в самореалізації) веде до їх індивідуалізації та відокремлення від суспільства;

2) адміністративний апарат – співробітники соціальних інститутів, які виконують делеговані їм у процесі соціального управління функції. Вони реалізують своє право розпоряджатися громадськими ресурсами від імені соціальних інститутів. Адміністративний апарат виступає в якості агента соціального контролю;

3) соціальні інститути – формальні структурні утворення, що покликані забезпечити легітимне існування соціальних еліт. Соціальні інститути виконують роль знеособленого носія соціальної справедливості. Соціальний порядок втілюється у певних соціальних інститутах, певній колективній свідомості, в якій закріплюються нормативні правила життя людей, що існують поза індивідом і чинять на нього соціальний тиск. Вони являють собою сукупність цінностей та ідеалів¹.

Нормативний компонент соціального контролю. Як зазначалось вже вище, людина у процесі своєї життєдіяльності постійно перебуває в соціальному середовищі, яке впливає на неї через певну сукупність факторів та умов соціального характеру, що отримали назву багаторівневої системи соціальних інститутів. Соціальне середовище – досить динамічна категорія, воно потребує постійного регулятивного впливу, який здійснюється завдяки соціальним нормам².

Соціальні норми об'єктивні, оскільки є відображенням певної соціальної реальності, створеної людьми, та не залежать від суб'єктивних бажань і волі людини. Соціальні норми є важливим засобом орієнтації поведінки людини і соціальної спільноти в певних

¹ Кузнецова Е. М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е. М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 90–92.

² Підчасов Є. В. Соціалізація особистості в контексті правосвідомості та правового виховання / Є. В. Підчасов // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія. – 2015. – Вип. 50. – С. 185.

суспільних умовах, а також засобом контролю суспільства за поведінкою своїх членів. Норма не тільки рекомендує, але й зобов'язує, а тому їм властиві такі основні способи регулювання поведінки: дозвіл (все, що не забороняється, те дозволяється); припис (поведінка в межах прийнятих норм); заборона (встановлення покарання за порушення норм)¹.

За допомогою соціальних норм суспільство і соціальні групи ставлять своїм представникам вимоги, які мають задовольняти їх потреби, спрямовуючи, регулюючи, контролюючи і оцінюючи їхню поведінку. Соціальні норми виробляються у всіх сферах суспільної практики і у всіх видах суспільних відносин з урахуванням соціальної структури суспільства, інтересів груп, систем суспільних відносин і уявлень членів суспільства про належне, допустиме, можливе, схвальне, бажане, прийнятне або про небажане, неприйнятне. Соціальні норми виконують функції інтеграції, упорядкування, підтримки процесів функціонування суспільства як системи взаємодії індивідів і груп. За допомогою соціальних норм вимоги суспільства, соціальних груп у вигляді безособових і загальних імперативів перетворюються на еталони, моделі, стандарти моральної, належної поведінки і в такій формі адресуються особистості. Всі види соціальної поведінки людини, її реалізація себе як особистості, виконання соціальних функцій забезпечуються за рахунок освоєння і здійснення в поведінці соціальних норм, що пропонуються їй як представникові тієї чи іншої соціальної групи. Їх засвоєння і використання є умовою формування людини як представника тієї чи іншої соціальної групи – професійного об'єднання, як носія певного типу свідомості².

Інтерналізовані особистостями норми забезпечують дію моралі на поведінку людини і є регуляторами узгоджених дій в ім'я досягнення загальносуспільних цілей. Завдяки дотримання цих норм люди прагнуть бути визнаними членами відповідних соціальних груп, гідними не тільки поваги інших, але і самоповаги, що у результаті забезпечує стійке відчуття безпеки³.

¹Вербець В.В. Соціологія: курс лекцій: навч. посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – С. 212–213.

²Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.И. Шинкарев. – Саратов, 2006. – С. 48–49.

³Набойченко Виктор Валерьевич. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: классические и модернистские социологические концепции: диссертация ... кандидата социологических наук: 22.00.01. – М., 2003. – С. 18.

Отже, норми, як такі, не матимуть практичної цінності до тих пір, поки їх зміст і значення за допомогою навчання і підготовки та шляхом здійснення контролю не стануть частиною кредо кожного члена суспільства, його обов'язком з підтримання правопорядку¹.

Соціальні (особливо правові) норми відіграють важливу роль у системі контролю, бо передбачають підстави, порядок і межі регулювання поведінки, заохочення і покарання суб'єктів. Соціальні норми є критеріями диференціації правової поведінки, висловлюють соціальні та індивідуальні інтереси, мають ціннісно орієнтаційне значення та дозволяють кваліфікувати юридичні дії суб'єктів. Соціальні норми мають інструментальне значення, тобто регулюють дію соціального контролю, його порядок, межі, застосування позитивних і негативних санкцій і т.п.².

Як стверджує С.С.Сливка, у правовій соціалізації вагомим соціальним контролем виступає природне право, з якого розпочинається розуміння норм поведінки, формування позитивного права. На вимогах природного права побудовані міжнародні конвенції про права людини, дитини та ін. Видається можливим вважати соціальним контролем й позитивне право, зокрема, найбільш визнаними нормами позитивного права в Україні є норми Конституції, норми міжнародного права³.

Методичний компонент соціального контролю. Основою відносин людини і держави є законодавчі норми, невиконання яких передбачає певні санкції аж до кримінального покарання і заборони. Окрім того, соціальний контроль реалізується, крім законодавчо оформлених норм, за допомогою приписів позитивної суспільної поведінки – соціальних норм, цінностей, приписів, що мають оцінну форму санкцій. Соціальні норми – припис того, як треба правильно поводитися в суспільстві, тобто вимоги, побажання та очікування відповідного суспільно схвалюваної поведінки. Реалізація соціальних норм відбувається лише у вигляді схвалення, або, навпаки, осуду негативної поведінки. На мову приписів перекладається все те, що так чи

¹Акопов Л.В. Контроль в управлении государством (конституционно-правовые проблемы): дисс. ... д-ра юрид. наук / Л.В. Акопов. – Ростов н/Д., 2002. – С. 164.

²Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский. – Н. Новгород, 2003. – С. 35–37.

³Сливка С.С. Юридична деонтологія: навч. посібн. / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2008. – С. 12.

інакше цінується суспільством: традиційна релігія, релігійні обряди, реалізація прав і свобод людини, повага традиційної культури, історії, патріотизм і т.п. Соціальні норми виконують у процесі соціального контролю важливі функції, оскільки вони регулюють загальний хід соціалізації, інтегрують індивідів у групи, а групи – в суспільство, контролюють поведінку, що відхиляється, служать зразками, еталонами поведінки, в яких особливу роль відіграють цінності¹.

Застосування санкцій обґрунтовується через категоризацію індивідуальної або групової поведінки за допомогою віднесення її до певного типу дій (схвалювати чи ганьбити). В результаті забезпечується збіг або мінімізація розбіжностей між фактичною і очікуваною поведінкою суспільства. Реалізація соціального контролю може мати два напрями: прямий та зворотний. При прямому контролі здійснюється реалізація інтересів і потреб індивідів через соціальні інститути. При зворотному контролі здійснюється реалізація інтересів і потреб суспільства у відносинах із соціальними інститутами. Прямий соціальний контроль, здійснюваний соціальними формуваннями, спрямований на впровадження в суспільну свідомість бажаних поведінкових зразків і стереотипів. Коли прямий контроль виявляється недостатньо ефективним, з'являється необхідність у зворотному соціальному контролі з боку суспільства. Даний процес спочатку завжди носить стихійний характер і заснований на спільності інтересів членів суспільства. Санкції, що застосовуються до об'єктів прямого контролю, включають в себе два види заходів соціального впливу: заходи нормативного стимулювання (визнання, відміна, нагорода); репресивні заходи (від переконання і заборони до прямого примусу і тиску)².

П. А. Баранова та С. В. Шевченко, А. В. Воронцов надають таку класифікацію санкцій:

1) формальні, які поділяються на: негативні – покарання за злочин законом або порушення адміністративного порядку (ізоляція – встановлення непрохідних перешкод між девіантом й іншими

¹ Петрова Н.В. Социальный контроль деструктивной деятельности новых религиозных организаций (нро) как функция социального управления [Електронний ресурс] / Н.В. Петрова // Electronic scientific journal «Oil and Gas Business». – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://ogbus.ru/authors/Petrova/Petrova_3.pdf

² Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 56.

членами суспільства без будь-яких спроб виправлення чи перевиховання його; відокремлення – обмеження контактів девіанта з іншими людьми, але не повна його ізоляція від суспільства. Такий підхід допускає виправлення девіантів і їх повернення в суспільство, коли вони будуть готові знову виконувати загальноприйняті норми; реабілітація – процес, у ході якого девіанти можуть підготуватися до повернення до нормального життя і правильного виконання своїх соціальних ролей в суспільстві)¹ та позитивні – заохочення діяльності або вчинку людини з боку офіційних організацій: нагородження, свідоцтва про професійні, академічні успіхи і ін.;

2) неформальні, які поділяються на: негативні – засудження людини за вчинок з боку суспільства: образливий тон, лайка або догана, демонстративне ігнорування людини і ін.; позитивні – подяка і схвалення неофіційних осіб – друзів, знайомих, колег: похвала, схвальна усмішка і ін.²

На думку Є.О. Цишковського, соціальний контроль як процес включає в себе три стадії: інформаційну (отримання інформації про умови функціонування об'єкта), аналітичну (аналіз і оцінка відхилень як негативного, так і позитивного характеру) і регульовальну (корекція негативних відхилень, закріплення і заохочення позитивних)³.

Викликає певний інтерес управлінське трактування стадій соціального контролю. На думку І.З. Константинова, цикл контрольного процесу складається з двох етапів: інформаційного та регульовального. На першому – здійснюється пошук і збір інформації про підконтрольні об'єкти. Інформаційний етап включає зіставлення отриманої інформації з масштабами поведінки і виявлення причин протиріч між фактичною діяльністю і моделлю, масштабом поведінки. На другому – визначається спосіб усунення виявлених розбіжностей між фактичним станом і моделлю, формується рішення, спрямоване на усунення протиріч⁴.

¹ Баранов П.А. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ / П.А. Баранов, С.В. Шевченко, А.В. Воронцов. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – С. 309.

² Баранов П.А. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ / П.А. Баранов, С.В. Шевченко, А.В. Воронцов. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – С. 307, 309.

³ Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский. – Н. Новгород. – 2003. – С. 10.

⁴ Константинов И.З. Народный контроль как функция социалистического управления: автореф. дисс. канд. юрид. наук / И.З. Константинов. – Ленинград, 1969. – С. 7.

На думку В.М.Кудрявцева, соціальний контроль проходить п'ять стадій: персоніфікація – надання конкретному суб'єкту прав або покладання на нього обов'язків, тобто активізація правовідносин упродовж певного часу; попередження відхилень від соціальної (правової) норми; виявлення фактів правопорушень і встановлення конкретних суб'єктів, які вчинили неправомірні дії; аналіз зробленого вчинку і його оцінка; застосування санкцій (позитивних і негативних)¹.

Проведений аналіз дозволив зробити висновок про те, що система соціального контролю складається з таких компонентів:

1)соціалізаційного. Соціалізація передбачає засвоєння індивідом суспільних норм і цінностей та сприйняття їх як особистих. Такий соціальний контроль, що діє шляхом соціалізації, передбачає усесторонній вплив на індивіда, починаючи з ранніх етапів його розвитку. Вплив здійснюється через різноманітні організації, освіту, релігію, пропаганду, заохочення тощо. В результаті індивід переймає на себе ті соціальні ролі, які є необхідні та схвалювані суспільством;

2)суб'єкт-об'єктний. До основних об'єктів соціального контролю можна віднести: суспільство, адміністративний апарат, елітарні спільноти, соціальні інститути, економічні інститути. Суб'єкти соціального контролю являють собою відокремлені від суспільства інституалізовані спільноти, що володіють власними потребами. Виділяють два види суб'єктів соціального контролю: основні суб'єкти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю свої власні інтереси; агенти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю інтереси основних суб'єктів соціального контролю;

3)нормативний – сукупність соціальних (традиції, звичаї, релігія, мораль), у тому числі правові норми, які встановлюють соціальні рамки;

4)методичний – сукупність методів та інших способів впливу, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль (позитивні (заохочення) та негативні (покарання) санкції).

¹Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – С. 229–231.

4.1.3. Квантори соціального контролю як умова підтримання цивілізаційного гомеостазису: правовий та громадський контроль

У науковій літературі загальноновизнаною є думка, що соціальний контроль є універсальним механізмом регуляції соціальної системи, тільки володіючи такими необхідними характеристиками, як: незалежність, пріоритетність принципів поваги честі і гідності особистості, масовість, альтернативність, багатоваріантність форм, засобів і методів, а також прогнозованість, гнучкість, компетентність і економічність¹.

А. С. Косінов до ознак соціального контролю відносить:

1) соціальний контроль реалізується через: соціалізацію особистості (внутрішній контроль), через взаємодію особистості з первинною соціальною групою, її культурою (груповий контроль), через взаємодію особистості, соціальної групи із суспільством у цілому;

2) це постійна соціальна взаємодія, за якою особистість впливає на соціальний контроль, а соціальний контроль зазнає вплив з боку особистості;

3) є складовою частиною соціального регулювання поведінки людей та суспільного життя;

4) визначається природою, характером та типом соціальної системи (чи це тоталітарне суспільство, чи це демократичне);

5) основна мета соціального контролю – підтримувати порядок і стабільність у суспільстві².

До кванторів (ознак) соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку видається за доцільне віднести: процес втілення соціального контролю чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і

¹ Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области: автореф. дисс. ... кандидата социологических наук: 22.00.08 / Алевтина Геннадиевна Воробьева; Ин-т соц.-полит. исслед. РАН.– М., 2013. – С. 11.

² Косінов С.А. Контроль як необхідна умова існування демократичної держави / С.А. Косінов // Проблеми законності. – 2013. – Вип. 123. – С. 67.

суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних та неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких впливає на індивіда та суспільство.

У наукових дискурсах також розглядаються класифікації соціального контролю. Найпоширенішою його класифікацією є поділ на внутрішній (форма соціального контролю, при якій індивід самостійно регулює свою поведінку, погоджуючи її із загальноприйнятими нормами) і зовнішній (сукупність інститутів і механізмів, що гарантують дотримання загальноприйнятих норм поведінки і законів). Однак така класифікація викликає певні застереження, оскільки застосовуючи нові поняття («зовнішній» та «внутрішній» контроль), автори все ж відштовхуються від традиційного розуміння контролю як поєднання соціального контролю та самоконтролю. Для прикладку можна навести одне з визначень внутрішнього контролю та поширеного у літературі поняття самоконтролю нічим не відрізняються. Так, самоконтроль – це свідомо здійснюваний суб'єктом процес, дякуючи якому він досягає узгодженості між власною діяльністю (результатом) і відповідним зразком, який втілений у загальноприйнятих нормах¹.

Своєю чергою зовнішній контроль класифікують на:

1) неформальний (внутрішньогруповий), тобто такий, що заснований на схваленні або засудженні з боку групи родичів, друзів, колег, знайомих, а також з боку громадської думки, яке виражається через традиції і звичаї або через засоби масової інформації;

2) формальний (інституціональний), під яким запропоновано розуміти контроль, що заснований на підтримці чинних соціальних інститутів (армія, суд, освіта і т.д.)².

¹ Бутинець Т.А. Система самоконтролю / Т.А. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2010. – № 1(16). – С. 21.

² Баранов П.А. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ / П.А. Баранов, С.В. Шевченко, А.В. Воронцов. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – С. 307.

Л.М.Перевозник також вважає, що контроль може бути як формальний, так і неформальний. Так, порядок та його стан, основні напрями та тенденції розвитку залежать від стану формального контролю, а якість – від неформального¹.

Окремі автори поділяють соціальний контроль на офіційний та неофіційний. А.І.Долгова стверджує, що офіційний контроль здійснюється державою, інститутами громадянського суспільства та окремими особами на основі спеціальних повноважень, якими вони наділяються відповідно до Конституції, законів і підзаконних актів, або таких актів громадських організацій, які зареєстровані в передбаченому законом порядку. Під неофіційним контролем слід розуміти контроль, що здійснюється в різних формах з боку сім'ї, найближчого оточення². Такого ж поділу дотримується і Н.В.Петрова, однак, називаючи такий контроль формалізованим і неформалізованим. Процес формалізованого соціального контролю заснований на законодавчо закріплених нормах. В інших випадках процес соціального контролю проходить неформально, заснованим на силі громадської думки або думки рівних за статусом людей³.

Видається за доцільне класифікувати соціальний контроль за суб'єктами його здійснення на: правовий (державний) та громадський. У літературі правовий контроль розглядають як специфічний різновид юридичного процесу, як правову форму діяльності або як функцію компетентних державних органів⁴. Суб'єктами правового контролю виступають повноважені органи та особи, які мають право на такий контроль. Об'єктом правового контролю виступає індивід чи соціальні інститути. Правовий контроль здійснюється шляхом нормативно-правового регулювання. Правовий контроль може поділятися на: кримінально-правовий, адміністративний, фінансовий, податковий тощо.

¹Перевозник Л.М.. Соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади / Л.М. Перевозник // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 9. – С. 297.

²Криминология. Учебник для юридических вузов / под общей ред. А.И. Долговой. – М.: ИНФРАМ-НОРМА. 1997. – С. 267–268.

³Петрова Н.В. Социальный контроль деструктивной деятельности новых религиозных организаций (нро) как функция социального управления [Електронний ресурс] / Н.В. Петрова // Electronic scientific journal «Oil and Gas Business». – 2006. – № 1. – Режим доступу: http://ogbus.ru/authors/Petrova/Petrova_3.pdf

⁴Социальное управление: Словарь / под ред. В.И. Добренкова, И.М. Сиененкова. – М., 1994. – С. 74.

Правовий контроль є складовою організаційної частини соціального контролю, оскільки: встановлюється не хаотично, а за певною законодавчо встановленою процедурою; забезпечується нормами права, які також мають визначену державою процедуру прийняття; здійснюється суб'єктами, які офіційно наділені такими повноваженнями.

Характеристика правового контролю передбачає розкриття його природи як правової форми діяльності, під якою розуміють однорідну за своїми зовнішніми ознаками діяльність суб'єктів контролю із здійснення їх функцій¹. Правовий контроль відзначається такими ознаками:

1) є виключно компетенцією органів державної влади або спеціально уповноважених ними суб'єктів, яким такі повноваження делеговані;

2) є елементом механізму правового регулювання суспільних відносин, що спрямований на забезпечення стабільності та захист цих суспільних відносин, охорону різноманітних соціальних благ;

3) він є нормативно врегульований (здійснюється у чітких правових межах, керується чинними нормами права) та спрямований на досягнення певного правового результату;

4) об'єктом правового контролю є певні суспільні відносини, на які він безпосередньо спрямований;

5) є системою, що являє собою послідовно здійснювані суб'єктами права дії у встановлених процесуальних формах;

6) має функціональну спрямованість, яка безпосередньо пов'язана із завданнями та цілями, що розв'язуються і стоять перед цим видом юридичної діяльності;

7) має своє офіційне оформлення в документах, що містять визначення характеру контролюючих дій, інформацію про стан справ і юридичні наслідки².

Найбільш проблемним і дискусійним питанням у характеристиці правового контролю є співвідношення понять контроль і нагляд. Ці два поняття досить часто використовуються в юридичній термінології щодо певного виду діяльності державних органів.

¹ Самощенко І.С. О правових формах осуществления функций Советского государства / И.С. Самощенко // Сов. государство и право. – 1956. – № 3. – С. 85.

² Косінов С.А. Контроль у державі як складова соціальної системи / С. Косінов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 68–69.

У повсякденному розумінні значення слів «нагляд» і «контроль» є однаковими: це спостереження з метою нагляду перевірки за ким- (або чим-) небудь, за дотриманням яких-небудь правил. Однак, у юриспруденції ці два поняття слід розмежовувати, адже вони мають абсолютну різний зміст і є різні за своєю природою.

Спробу з'ясувати, які подібності та відмінності вказаних категорій, здійснив Б.К. Мецаєв, вказуючи, що:

1) терміни контроль і нагляд використовуються як взаємозамінні, взаємодоповнювальні; органи, що здійснюють контрольну діяльність, можуть визначатися як наглядові та навпаки, або застосовується формулювання контрольно-наглядові органи і т.д.;

2) контроль і нагляд використовуються як поняття різні за змістом, органи за статусом контрольні, не є наглядовими, таким чином, існує чітка межа між змістом понять «контроль» і «нагляд»¹.

Поряд з поняттям правовий контроль використовується поняття державний контроль, який у літературі розглядають як діяльність державних органів щодо запобігання, виявлення та припинення дій, що суперечать встановленим державою нормам і правилам². Державний контроль вирішує три основні завдання: 1) сприяє зміцненню законності і підтримці стабільності державного устрою, своєчасному розкриттю відхилень від заданих органами влади правил і процедур, внесення в них необхідних коректив; 2) контроль спрямований на підвищення ефективності роботи державних органів за допомогою скорочення їх чисельності, вдосконалення структури, боротьба з бюрократизацією державного апарату; 3) контроль дозволяє більш ефективно використовувати державні кошти, забезпечуючи їх економію і ощадливість³.

До основних принципів державного контролю Б.К. Мецаєв відносить: принцип законності, принцип гласності або принцип публічності (відкритість роботи державних органів і апарату управління, а також інформування громадян про їхню діяльність), нормативності, принцип незалежності. Принципи контрольної

¹ Мецаєв Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадзе Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 113–114.

² Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – С. 138.

³ Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.И. Шинкарев. – Саратов, 2006. – С. 54.

діяльності не слід плутати з її цілями. До основних цілей контролю, з точки зору даного науковця, відносяться: дотримання органами виконавчої влади та їх посадовими особами законодавства, забезпечення доцільного та економного витрачання коштів, підтримка стабільності державного устрою, підвищення ефективності державного регулювання¹.

Основним суб'єктом державного контролю є держава, а його агентами – державні органи влади та посадові особи, які здійснюють публічні повноваження. Об'єктом державного контролю виступає громадянин.

Зазначимо, в рамках держави як суб'єкта встановлення правопорядку правовий та державний контроль є тотожний, а, отже, є складовою організаційної частини контролю. Проте суб'єктами встановлення правового контролю, крім держави, у змозі бути й інші учасники правовідносин, зокрема:

1) у господарських правовідносинах – суб'єктом встановлення правового контролю є власник майна (засновник) суб'єкта господарювання чи його представник, органи або інші суб'єкти відповідно до закону. Зокрема, відповідно до ч.4 ст.57 ГК України статут суб'єкта господарювання повинен містити відомості про його найменування, мету і предмет діяльності, розмір і порядок утворення статутного капіталу та інших фондів, порядок розподілу прибутків і збитків, про органи управління і контролю, їхню компетенцію, про умови реорганізації та ліквідації суб'єкта господарювання, а також інші відомості, пов'язані з особливостями організаційної форми суб'єкта господарювання, передбачені законодавством. У ст.13 Закону України «Про акціонерні товариства» наведено ще ширший перелік способів забезпечення правового контролю у правовідносинах, пов'язаних із відповідним різновидом юридичних осіб. Таким чином, статут та інші види установчих документів є різновидом локальних правових актів, які покликані регулювати суспільні відносини цивільного правового характеру;

2) у трудових правовідносинах – власник або уповноважений ним орган за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства,

¹ Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадзе Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – С. 144–153..

установи, організації. Наприклад, відповідно до ч.1 ст.52 КЗпП України при п'ятиденному робочому тижні тривалість щоденної роботи (зміни) визначається правилами внутрішнього трудового розпорядку або графіками змінності, які затверджує власник або уповноважений ним орган за погодженням з виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником) підприємства, установи, організації з додержанням установленної тривалості робочого тижня (статті 50 і 51), а згідно зі ст. 143 КЗпП України, до працівників підприємств, установ, організацій можуть застосовуватись будь-які заохочення, що містяться в затверджених трудовими колективами правилах внутрішнього трудового розпорядку. Правила внутрішнього трудового розпорядку є різновидом локального правового акту, які затверджуються трудовими колективами за поданням власника або уповноваженого ним органу і виборним органом первинної профспілкової організації (профспілковим представником). Таким чином, вони виступають способом створення та забезпечення правопорядку при забезпеченні трудового правопорядку на відповідному підприємстві, установі, організації.

Продовжуючи розгляд понять юридичної особи як організації, здатної від свого імені набувати майнових і особистих немайнових прав та нести обов'язки і самостійно брати участь у правовідносинах, а власника або уповноваженого ним органу як роботодавця, який у силу положень КЗпП України визначає окремі елементи правил внутрішнього розпорядку, можемо ствердити, що, з одного боку, такі суб'єкти правовідносин покликані забезпечувати інтереси його власника, передбачена законом можливість встановлення правопорядку, який є прикладом самоорганізаційного контролю.

Разом з тим, така можливість надається власникові (його представнику чи уповноваженому ним органу) лише щодо розширення правового регулювання у визначених законом правовідносинах та, крім того, становить собою додатковий характер, адже встановлений правовий порядок не може суперечити визначеному законодавством правовому регулюванню. У цьому контексті такий контроль носить організаційний характер.

Під громадським контролем дослідники пропонують розуміти діяльність суб'єктів громадського контролю зі спостереження за роботою органів державної влади, органів місцевого самоврядування,

державних і муніципальних організацій, а також інших органів і організацій, що здійснюють окремі публічні повноваження¹. Метою такого контролю є реалізація контрольних функцій щодо держави та її інститутів².

Основним суб'єктом громадського контролю виступають громадяни, а агентами є інститути громадського суспільства або окремі громадяни. Об'єктом громадського контролю є державні органи та посадові особи, які наділені владними повноваженнями.

Громадський контроль залежно від етапів і цілей його проведення здійснюється за допомогою таких основних методів: відстеження і виявлення фактів діяльності об'єктів громадського контролю, що порушує права і свободи особистості або не відповідає суспільним інтересам (публічні слухання, фото-, аудіо- і відеореєстрації протиправних дій представників органів влади та управління, моніторинг); попередня перевірка (журналістські та громадські розслідування, громадська експертиза проектів нормативно-правових актів, використання громадянами системи зворотного зв'язку з органами виконавчої та представницької влади), інформаційне та публічне оприлюднення (медіаконтроль, відкриті листи, креативні форми «виклику» представників структур влади та управління до відкритого діалогу) і повторний огляд виконаних дій та досягнутих результатів³.

Громадський контроль містить у собі елементи як самоорганізаційної, так і організаційної частини контролю. Так, самоорганізаційна частина такого виду контролю полягає у тому, що його здійснення полягає лише у певній ініціації проблемного питання, яку може висунути на розгляд будь-хто з громадян. З іншого боку, держава чітко регламентує ті форми звернення громадян до влади, які є, на її думку, правовими. Якщо громадяни дотримуються такої форми – це організаційна частина контролю, якщо ж громадяни здійснюють

¹ Савченко М.С. Правовое обеспечение общественного контроля: проблемы и перспективы развития [Електронний ресурс] / М.С. Савченко, А.С. Грибанова // Научный журнал КубГАУ. – 2015. – № 110 (06). – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-obespechenie-obschestvennogo-kontrolya-problemy-i-perspektivy-razvitiya>

² Арабаджієв Д.Ю. Соціальний контроль, громадський контроль і громадський моніторинг: до питання співвідношення понять / Д.Ю. Арабаджієв // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2013. – Вип. 11. – С. 13–14.

³ Селиванова Е.С. Институционализация общественного контроля в сфере публичной политики в постсоветской России: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Елена Сергеевна Селиванова. – Воронеж, 2014. – С. 13–14.

контроль над державою чи державними органами у формі, яку не схвалює держава (наприклад, громада вирішує покарати того чи іншого держслужбовця не в законному порядку, а на власний розсуд), то тоді – це самоорганізаційна частина громадського контролю.

Слід погодитись, що соціальний контроль у сучасному суспільстві – це дієвий та цілеспрямований вплив соціальних суб'єктів на поведінку членів суспільства з метою оптимізації функціонування всієї соціальної системи в рамках реалізації суб'єктних відносин, які закріплюються на всіх рівнях функціонування соціальної системи, починаючи із законодавчого закріплення та закінчуючи рівнем самосвідомості конкретної людини. Такий контроль повинен складатися з: контрольованих санкцій з боку населення за діяльністю владних структур; із самоконтролю; відповідальності всіх суб'єктів соціальної взаємодії; громадської активності тощо. Отже, контроль в сучасному демократичному суспільстві – це контроль з боку правової держави, так і громадянського суспільства, як з боку влади та держави над її громадянами, так і з боку громадян та громадянського суспільства над діяльністю влади та держави¹.

Значення соціального контролю не просто в стабілізації та впорядкуванні суспільного життя, адже соціальний контроль надає йому свідомість, позитивну спрямованість у глобальному історичному масштабі. В даному розумінні соціальний контроль є тією ідеєю, експансія якої може бути нескінченною, оскільки нескінченна різноманітність форм і видів поведінки, що можуть викликати невдоволення суспільства².

Соціальний контроль виступає елементом соціальної організації суспільства, який повинен забезпечити спільне життя членів суспільства шляхом гармонізації їхніх прагнень та ідей, через встановлення припустимих способів задоволення потреб, які виникають у процесі співжиття цих членів³. «Соціальний контроль покликаний підтримувати й захищати нормальну життєдіяльність людей,

¹Косінов С.А. Контроль як необхідна умова існування демократичної держави / С.А. Косінов // Проблеми законності. – 2013. – Вип. 123. – С. 6–7.

²Шипунова Т.В. Особенности социального контроля девиантности: общее и специфическое (на примере интернет-проекта «пикап») / Т.В. Шипунова // Социологические исследования. – 2014. – № 12. – С. 127–128.

³Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 33.

сприяє розкриттю соціально-духовного потенціалу особистості»¹. Дане явище має провідний вплив на суспільство, який здійснюється в межах соціальних відносин. Мета такого впливу полягає в заміні природних (внутрішніх і зовнішніх) стимулів людської поведінки штучними (соціально зумовленими) стимулами в інтересах суб'єкта соціального контролю². Отже метою соціального контролю є досягнення соціальної стабільності і тотожності між соціальними очікуваннями суспільства й реальним станом суспільних відносин³ та забезпечення правового порядку.

Таким чином, соціальний контроль необхідно розглядати в контексті суперечності «суспільство-людина», при цьому слід шукати баланс між інтересами людини та інтересами суспільства. Тому людина, шукаючи свою соціальну та особистісну ідентичність, повинна запропонувати суспільству такі способи поведінки і діяльності, які були б не девіантні та не потребували контролю з боку певних інститутів суспільства.

Здійснивши аналіз соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку, можна констатувати про такі його парадигмальні основи:

1) систематизувавши наявні поняття соціального контролю, виявлено наявність різних підходів до цього поняття. Видається за доцільне поділити їх на групи: визначення, в яких соціальний контроль розуміється як спосіб регуляції чи саморегуляції суспільних відносин; розуміння соціального контролю як засобу впливу на поведінку людини; трактування соціального контролю відповідно до його завдання – забезпечення рівноваги, стабільності і порядку; розгляд соціального контролю через нормативно-ціннісне регулювання; інтерпретування соціального контролю як системи засобів, що визначають критерії допустимої поведінки та як механізму усунення девіантної поведінки;

¹ Петрова Н.В. Социальный контроль деструктивной деятельности новых религиозных организаций (нро) как функция социального управления [Електронний ресурс] / Н.В. Петрова // Electronic scientific journal «Oil and Gas Business». – 2006. – Режим доступу: http://ogbus.ru/authors/Petrova/Petrova_3.pdf

² Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – С. 144.

³ Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О.Г. Данильян // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 222.

2) взаємозв'язок права та соціального контролю є двостороннім. З одного боку, право виступає інструментом контролю, завдяки якому досягається кінцева мета – правопорядок. З іншого боку, контроль є способом дотримання права;

3) до принципів соціального контролю належать: самостійність інститутів соціального контролю; масовість; гласність соціального контролю; незалежність; невідворотність; обов'язковість соціального контролю для всіх осіб; відповідність або допустимість; гармонізація; динамічність; доступність; систематичність; ефективність;

4) до функцій соціального контролю відносимо такі: стабілізуючу; виховну; захисну; оперативну; регулятивну; превентивну; координаційну; організаційну; реабілітаційну;

5) система соціального контролю складається з таких компонентів: соціалізаційного, суб'єктно-об'єктного, нормативного та методичного;

6) соціальний контроль – це складноорганізована система, яка виникає у суспільних відносинах та діє двосторонньо: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого – суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини над собою;

7) до ознак соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку вважаємо за доцільне віднести: процес втілення соціального контролю чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних і неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких діє на індивіда та суспільство;

8) соціальний контроль за суб'єктами здійснення контролю може бути: правовим (державним) та політичним.

4.2. Інституційна конфігурація соціального та правового порядку

4.2.1. Формат онтологічних складових соціального порядку

Поняття «соціальний порядок» є одним із фундаментальних понять у теорії, соціології та філософії права. Вивченням цього феномена займається і багато інших наук, а тому статус такого поняття є однозначно загальносуспільним. Це пов'язано з тим, що від ефективності соціального порядку залежить багато сфер буття людини та суспільства: економічна, політична, правова тощо.

З аналізу попередніх розділів можна зробити висновок, що встановлення порядку тісно пов'язане із феноменом соціального контролю. Соціальний порядок у суспільстві не виникає спонтанно, йому передують утворення певних соціальних інститутів (сім'ї, роду, общини тощо), які виконують контролюючі функції, тобто функції соціального контролю.

Форми здійснення соціального контролю у суспільстві, а також механізми і способи його реалізації вкрай різноманітні та варіюються в діапазоні від традиційних до інноваційних. Для традиційних форм реалізації соціального контролю притаманне існування соціальних інститутів, які застосовують сувору систему нормування щодо того чи іншого виду людської діяльності. Ці соціальні інститути діляться на формальні (наприклад, держава), і неформальні (наприклад, сім'я). Санкції, що застосовуються цими видами соціальних інститутів, не однакові за способом вираження, але мають у своїй основі один і той же принцип здійснення соціального контролю – закріплення допустимої поведінки за допомогою нормативного регулювання¹.

Натомість інноваційні форми здійснення контролю виникають на основі свідомості людини, її власного, внутрішнього самоконтролю. Таке уявлення про соціальний контроль як контроль,

¹ Конфликт и социальный порядок: сб. ст. / под ред. В.Д. Виноградова, Ю.Н. Пахомова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. – С. 22.

який досягається як завдяки позитивним якостям особи (почуття обов'язку, спільності, відповідальності, толерантності тощо), так і завдяки організаційним властивостям держави свідчить про те, що соціальний контроль був наявний ще у витоках формування соціального порядку, зокрема, і природного порядку у тому числі.

Ватро погодитись, що протягом всієї своєї історії людське суспільство складалося з двох основних начал – порядку і хаосу. Саме в поєднанні деструктивних ентропійних і конструктивних неентропійних процесів, поєднанні вічного хаотичного напруження та відтворювальної креативності і полягає сутність його життя¹. У такий спосіб можна спостерігати прояв на рівні соціуму законів самозбереження (через упорядкування суспільних відносин) та розпаду, дезінтеграції (через розрив унормованих соціальних зв'язків)².

Як і хаос, порядок існував завжди, і першим був порядок природний. Історично першою спробою пояснити існуючий природний порядок була релігія. Згодом її місце зайняли філософія та наука, які були інтелектуальними спробами знайти, пояснити і проаналізувати порядок, який ми завжди бачимо навколо нас. Початковою метою філософії було допомогти пристосуватися до природного порядку, а отже, відповісти на такі запитання: що є благо? що істинне? як нам слід жити? Натомість, наука мала своєю первинною метою контроль над природним порядком. Вона намагалась знайти відповідь на запитання: як слід маніпулювати або використовувати природний порядок, щоб отримати бажане³.

У своєму розвитку людина пройшла шлях від пристосування до навколишнього природного середовища, до розвитку своєї здатності пристосовувати реальну дійсність, зокрема, соціальну, до своїх потреб та інтересів. Згодом ставлення людини до світу стає складним, багатостороннім, багатозначним, адже людина стає здатною усвідомлювати не тільки свої внутрішні потреби, що історично

¹ Спиця Н.В. Особливості взаємодії хаосу і порядку в самоорганізаційних процесах суспільства: проблема категорії міри в контексті дослідження Є.Седова / Н.В. Спиця // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Запорізька держ. інжен. академія. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 43. – С. 152.

² Гришук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. [вид. 2-ге доп. та переробл.] Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 766 с. – с. 14.

³ Слоун Н.П. Основы общественного порядка [Електронний ресурс] / Н.П. Слоун // Практична філософія та правопорядок: зб. наук. ст. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 313–320. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24581#chapter>

сформувалися, а й предметний зміст світу, що її оточує і є результатом минулого процесу формування соціальної дійсності. Крім того, людина навчилася виробляти власну поведінку, у певних ситуаціях передбачати поведінку інших людей, а також мати уявлення про те, яка поведінка повинна бути в інших¹.

Таким чином, первинним був природний порядок і це зауважили ще наші предки, спостерігаючи за об'єктивними законами природи: чергуванням дня і ночі, зміни пір року, припливами та відпливами, процесом народження та смерті тощо. Розглядаючи виникнення порядку через натурфілософський підхід, виділяють дві концепції у його поясненні²:

1) математична концепція була сформульована через переконання, що тільки математика здатна і дозволяє відкрити порядок там, де панував хаос. Математичні дослідження наділялися вищим сенсом і породжували наукову парадигму, в якій хаосу місця немає;

2) органічна концепція заснована на ідеї, що всі істоти походять від істот, собі подібних. Цей тип дослідження був властивий і Аристотелю, оскільки основними факторами, на які він опирався, були приклади з життя тварин; процеси народження організмів з насіння. Згідно з органічним порядком мета будь-якої зміни полягає в тому, щоб реалізувати в кожному організмі ідеал його раціональної суті. Майбутнє визначено, оскільки воно запрограмоване в потенції в зародковому стані, у попередній основі. У XIX ст. біологічна думка взяла верх над математичною і цьому сприяла поява праці Ч. Дарвіна «Походження видів шляхом природного відбору». При розвитку цієї концепції теоретики дійшли до висновку, що навіть держава має природне походження, подібно до живих організмів. Органічний тип розвитку передбачає до здійснення лише те, що закладено. Суспільство, система або індивід наділені програмою природного розвитку, яка передбачає весь спектр його функціональних можливостей.

На думку А. Л. Ступак, сферу соціального порядку складає соціальний світ разом із частиною природного середовища, яке залучене людьми у їхню життєдіяльність. Тобто, основним упорядковувальним

¹ Недюха М. Соціальний порядок як атрибут політичної системи українського суспільства / М. Недюха // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 186–187.

² Никитина Л.И. Концепции современного естествознания: учеб. пособие. В 2-х ч. Ч. 1. / Л.И. Никитина. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2008. – С. 120–122.

агентом є людина, а тому будь-яке припинення людської діяльності щодо підтримки або зміни порядку призводить до розладу суспільного життя. Поряд з цим, в основу природного порядку покладені об'єктивні закони природи, що функціонують незалежно від волі і бажань людей, однак, соціальний порядок, його встановлення і підтримування вимагають активних людських зусиль. Отже, порядок виникає там, де між різними речами або суб'єктами утворюються стійкі, надійні та продуктивні зв'язки, що скріплюють їх у єдину цілісність, яка успішно функціонує¹.

Сукупність цих зв'язків утворює відносно стійку структуру, конфігурація якої позначена функціональною доцільністю, їхньою підпорядкованістю нормативному принципу міри, відносною збалансованості протилежностей. Природний та соціальний порядок відмінні у тому, що в основі природного порядку лежать об'єктивні закони природи, які функціонують незалежно від волі і бажань людей, а в основі соціального порядку, його встановлення і підтримування – активні людські зусилля. Якщо такі зусилля виявляються успішними і плідними, у соціальній системі з'являється можливість набуття такої якості, як цивілізованість і називатися цивілізацією. Цивілізація – це штучна, багатоцільова соціальна система, що прагне перебувати в динамічному стані рівноваги, здатна до самоорганізації і самовдосконалення, робить постійні зусилля щодо блокування небезпек деструкції і хаосу².

Поняття цивілізації використовується при характеристиці загальних культурно-історичних принципів розвитку великих людських спільнот і соціокультурних суперсистем³. Під цивілізацією у широкому значенні розуміють високу стадію розвитку людства, яка прийшла на зміну варварству, а у вузькому – стійку соціокультурну спільність людей і країн, що зберігає свою своєрідність і цілісність на великих проміжках історичного часу⁴. При цьому зазначається,

¹Ступак А.Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин / А.Л. Ступак // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 116.

²Філософія права: навчальний посібник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 58–59.; Налуцшин В.В. Інституційна конфігурація соціального порядку: філософсько-правовий вимір // Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2 (14). С. 197-209

³Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия / сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999.

⁴Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект // Діалог. Історія, політика, економіка / відп. ред. І. Курас. – 2004. – № 5.

що цивілізація створюється людьми, і для створення кращої цивілізації слід виходити з нових цілей і цінностей, аніж ті, які сформували сучасне суспільство. «Система цінностей визначає так званий ейдос майбутньої цивілізації, утворює соціогенетичний код суспільного організму, детермінує якість життя людей»¹.

Для того щоб цивілізація існувала, необхідний соціальний порядок, а головна її вимога до власних підсистем і елементів – це вимога підкорятися чинним нормам і законам, відповідати заданим зразкам. Цивілізаційній системі необхідне регулярне, ритмічно-педантичне відтворення наявного порядку для того, щоб успішно виконувати свою репродуктивну функцію, а тому з цією метою створюється ряд соціальних інститутів, які не допускають безладдя, підтримують соціальний порядок: система державної влади, правові інститути, політичні організації. Окрім соціальних інститутів, у підтримуванні соціального порядку відіграють важливу роль традиційні виховно-регулятивні засоби, а саме: звичаї, традиції, моральні норми, а також засоби сугестивного (навіювального) психолого-педагогічного впливу старших поколінь на молодші².

Отже, розгляд правового порядку не можливий без розкриття суті його буттєвого контексту – соціального простору. Поряд з цим, соціальний порядок є також складовою порядку світобудови, а тому складає собою сукупність соціальних порядків: наукового, політичного, економічного, правового тощо. На думку Д. В. Андреева, соціальний порядок існує там, де суспільство складається з різних груп, каст, класів та інших соціальних утворень, які мають різні та навіть взаємопротилежні інтереси, тобто там, де суспільство неоднорідне³.

Однак підхід, що описує процес формування порядку і згуртованості в суспільстві в межах соціальної теорії, не єдиний. У літературі виділяють три основні підходи підтримання соціального порядку⁴:

¹ Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзюбань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2016. – С. 18.

² Філософія права: навчальний посібник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 58–59.

³ Андреев Д.В. Правовий порядок як різновид соціального простору / Д.В. Андреев // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2013. – № 1062. – Вип. 14. – С. 43.

⁴ Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / уклад.: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін.; за заг. ред. В.М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000; 2002. – С. 288.

1) утилітаристський підхід – підтримання соціального порядку відповідає особистим інтересам всіх індивідів, особливо в складних суспільствах, де високий ступінь поділу праці та взаємозалежності людей;

2) культурний підхід – в якому конститується визначальне місце загальних норм і соціальних цінностей. Людина – істота суспільна, соціальна, оскільки за межами колективу, суспільства вона існувати практично не може. Будучи членом колективу, соціальної групи, суспільства, в процесі своєї життєдіяльності людина змушена взаємодіяти з іншими людьми. Вона засвоює це і підпорядковується певним правилам поведінки та обмеженням, сформованим у цих групах, тобто системі цінностей, а також правовим та моральним нормам, адміністративним приписам і рішенням, звичаям, традиціям і т.п. Дотримання цих зразків діяльності і обмежень у поведінці дозволяє забезпечувати ефективну взаємодію людей в процесі їхньої життєдіяльності, а отже, підтримувати соціальний порядок у суспільстві¹;

3) підхід із позиції примусу, що підкреслює особливості влади й її панування, а також соціальне значення таких інститутів, як: армія, поліція, школа тощо.

У науковій літературі наявні різноманітні підходи до розуміння сутності соціального порядку, зокрема:

1) структурно-функціональний підхід (Т. Парсонс, Р. Мертон, К. Девіс, У. Мур). Теоретики цього підходу соціальний порядок вважають результатом взаємоузгодженого функціонування суспільства, його підсистем заради цілого як своєрідної системної якості (нормативного порядку, злагоди, стабільності, соціальної рівноваги, консолідації тощо). Тобто порядок розглядається як основа стабільності та каркас соціальної будівлі, умова конструктивного реформування та розумного стримування суб'єктивістських амбіцій, подолання соціальної зневіри та недопущення безладдя, своєрідний соціальний баланс між індивідуалізмом, взаємодією людей та індивідуальною активністю, високою мірою особистих взаємосимпатій з одночасною повагою до особистості (розумний егоїзм).

¹ Приживара С.В. Социальная ответственность и социальный порядок [Електронний ресурс] / С.В. Приживара // Практична філософія та правопорядок: зб. наук. ст. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24577#chapter>

Одна з головних переваг цієї теорії полягає в підкресленні зв'язку культури, під якою розуміють сукупність нормативних цінностей, спільних для соціуму або групи, і соціальної структури суспільства, тобто сукупність соціальних відносин, що характеризують суспільство або групу. З точки зору Р.Мертон, соціальний порядок – це необхідна умова існування соціальної системи, завдяки збереженню та підтримки якої суспільство може функціонувати стабільно, стійко і гармонійно¹;

2) конфліктологічний (марксистський) підхід (К.Маркс, Р.Дарендорф, Л.Козер, Е.Райт, Дж.Рекс). Таке трактування соціального порядку полягає у використанні понятійно-термінологічного апарату соціальної нерівності, протистояння, напруги і навіть боротьби. Все це перетворюється у своєрідну рушійну силу соціальних змін, утвердження соціального порядку. Представники конфліктологічного напрямку стверджують, що соціальний порядок не буває нейтральним: він завжди служить класовим інтересам. Згідно з таким підходом соціальний порядок розкривається через класову суть, тобто держава і право розглядаються як засоби захисту та посилення капіталістичних інтересів².

Представники цього дослідницького напрямку стверджують, що природним для суспільства є стан безперервного соціального конфлікту як неминучого функціонування соціальної системи. Р.Дарендорф пов'язує існування конфліктів з нерівномірним розподілом влади. Як стверджують теоретики, кожне суспільство характеризується наявністю соціальної групи, що займає панівну позицію у суспільстві та встановлює свої правила поведінки, формує культурну традицію, що стає домінантною. Якщо всі інші соціальні групи повинні узгоджувати свої дії з її законами, то це зумовлює соціальну нерівність і стає причиною соціальної нестабільності. Правляча еліта, діючи у своїх інтересах, визначає такий порядок, згідно з яким одні соціальні групи отримують переваги, а інші змушені перебувати у невігідному становищі. Незгодні з цим

¹ Клеймёнова Е.Г. Социальный порядок как основа устойчивости социальной системы [Электронный ресурс] / Е.Г. Клеймёнова // Вестник удмуртского университета. Философия. Психология. Педагогика. – 2014. – Вып. 1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-poryadok-kak-osnova-ustoychivosti-sotsialnoy-sistemy-1>

² Мазурик О.В. Парадигми і методологічні підвалини соціологічного вивчення соціального контролю / О.В. Мазурик // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – 2011. – № 941. – С. 43.

представники інших груп починають протестувати, намагаючись відстояти свою точку зору, свої інтереси і цінності, але оскільки домінуюча група ефективно використовує різні методи соціального контролю, то з метою уникнення бунтів у суспільстві і збереження комфортної поведінки його членів ізолюють небажані елементи. Ізольовані індивіди, ще більше відчуючи неприязнь до режиму, який існує, з більшою активністю починають формувати і просувати власну систему норм і цінностей, утворюючи свою субкультуру. Теорія конфлікту добре пояснює безглуздість прагнення до формування єдиної культури, прийнятої всіма членами суспільства, а тому конфлікт розглядається спочатку як властивий соціальній системі атрибут¹;

3) модерністський підхід (П. Бурдьє, Е. Гідденс). Представники такого соціального порядку розглядають його як результат соціального конструювання, впорядкування соціального простору, його легітимізації (розвитку як процесу) та легітимації (закріплення як результату) певним суб'єктом дії – індивідом, групою чи класом²;

4) постструктуралістський підхід – концепція М. Фуко. Теоретик дотримується точки зору, згідно з якою в суспільстві не може існувати єдиного культурного зразка, еталона соціальної поведінки, оскільки всі норми і цінності є соціальними конструктами. Як стверджує М. Фуко, визначення того, що вважати нормою, дати досить важко, оскільки виникає безліч точок зору, кожна з яких відображає наявність у суспільстві різних груп культурних цінностей, внаслідок чого порушується цілісність соціальної системи, протиборчі дискурси вступають у конфлікт. В таких умовах стає неможливим визначення норми і девіації, а існування єдиного соціального порядку ставиться під сумнів. Однак великий внесок у встановленні соціального порядку як соціального феномена належить владі у суспільстві. Влада ставить перед собою завдання наведення загального соціального порядку шляхом тотального контролю над усіма діями членів суспільства, а тому в межах даного підходу «соціальний

¹Клеймёнова Е.Г. Социальный порядок как основа устойчивости социальной системы [Электронный ресурс] / Е.Г. Клеймёнова // Вестник удмуртского университета. Философия. Психология. Педагогика. – 2014. – Вып. 1. – Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-poryadok-kak-osnova-ustoychivosti-sotsialnoy-sistemy-1>

²Недюха М. Соціальний порядок як атрибут політичної системи українського суспільства / М. Недюха // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 186.

порядок» і «соціальний контроль» є глибоко взаємозв'язані і взаємозалежні. Саме влада вибудовує правила та норми в якості соціальних конструктів, порушення яких тягне за собою ізолювання від суспільства з метою виправлення;

5) системний підхід. Представники системного підходу описують суспільство як систему, що включає в себе безліч елементів, які є самостійні та автономні і пов'язані між собою різноманітними соціальними зв'язками. Слід за Р. Дарендорфом, У. Баклі як представник системного підходу у соціології, стверджує початкову наявність конфлікту у соціальній системі, який є рушійною силою функціонування і розвитку соціуму. Безліч різноманітних елементів системи не може існувати у повній згоді і гармонії, між ними неминуче виникають сутички і протиріччя. Згідно з концепцією У. Баклі для підтримування стійкості і рівноваги між нескінченним різноманіттям елементів соціальної системи створена система соціального контролю. З одного боку, вона є однією з багатьох інших соціальних утворень, з іншого боку, вона має особливий статус у порівнянні з іншими системами суспільства, оскільки вона покликана врегулювати відносини між іншими системами, визначити межі їхньої взаємодії, встановити правила їхнього функціонування у суспільстві. Система соціального контролю має особливий статус серед інших соціальних систем, оскільки, з одного боку, вона, як і в інших концепціях, зберігає свій вплив і значимість у суспільстві, наділена великими ресурсами влади й управління, але, з іншого боку, їй властива особлива гнучкість, чутливість до змін умов існування соціальної системи і, відповідно, ефективність у підтримці соціального порядку. Отже, згідно з наведеною теорією, система соціального контролю не повинна бути статичною, а має постійно розвиватися. Тільки завдяки цьому вона здатна адекватно реагувати у суспільстві на виклики соціальних процесів, задавати для них вектор розвитку і потрібний напрям;

6) інтегральна соціологія П. Сорокіна. Виявляючи іншу точку зору на визначення соціального порядку, цей підхід спирається на принципи структурного функціоналізму. Як і в теорії Р. Мертон, тут значна увага приділяється виділенню типів соціальної поведінки: поведінку людей можна умовно класифікувати на три типи: дозволено-належну (характеризується найбільшим ступенем жорсткості

і регламентованості, чіткістю і неухильністю виконання вимог, що пропонуються), рекомендовану (має не такі суворі рамки, але все ж передбачає дотримання встановлених у суспільстві норм і правил) і заборонену. Виділеним типам поведінки відповідають певні соціальні санкції, такі, як належна реакція, нагорода і кара. П. Сорокін вважає, що революція може допомогти у розумінні принципів виникнення і функціонування соціального порядку, оскільки такий стан є додатковим стимулом для розвитку і прогресу соціальної системи¹.

Крім того, О. І. Пешкова здійснила найбільш ґрунтовний аналіз основних напрямів розгляду виникнення соціального порядку і виділила такі основні підходи²:

1) соціально-філософський. У соціальній філософії проблема налагодження порядку у суспільстві найбільш плідно може вирішуватися за допомогою з'ясування сутності соціального через такі поняття, як: діяльність, відносини, інститути, розум, людина як суспільна істота. Діяльність висловлює субстанцію соціального, суспільні відносини розкривають внутрішню структуру соціального, інститути – стійке функціонування соціальних утворень, розум – саморефлексію соціального;

2) структурно-функціональний підхід до порядку. При обґрунтуванні порядку виділяють взаємодію індивідів, які утворюють вихідні соціальні спільноти. Структурування суспільства, згідно з цим підходом, досягається за допомогою інституціоналізованих норм. Водночас, чітко сформульована позиція про системні якості соціального порядку;

3) соціолого-інтеграційний підхід. Розглядає соціальний порядок як порядок соціальних відносин і соціальних дій. Підставою соціального порядку у представників цього підходу виступає взаємодія індивідів між собою, тобто соціальна організація;

4) інституційний підхід. Розкривається даний підхід у застосуванні інституалізації до порядку суспільства, інституціоналізація реалізується в інститутах, які здійснюють надколективний порядок;

¹Клеймёнова Е.Г. Социальный порядок как основа устойчивости социальной системы [Электронный ресурс] / Е.Г. Клеймёнова // Вестник удмуртского университета. Философия. Психология. Педагогика. – 2014. – Вып. 1. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-poryadok-kak-osnova-ustoychivosti-sotsialnoy-sistemy-1>

²Пешкова О.И. Проблема социального порядка в системе социокультурной регуляции современного общества: социально-философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Ольга Ивановна Пешкова; Юж. федер. ун-т]. – Краснодар, 2008. – С. 17–20.

5) ціннісний підхід. Змістовні характеристики ціннісного підходу відкриваються при аналізі методології дослідження: цілісності культури, структури соціокультурного порядку;

6) діяльнісний підхід. Як вважає автор, у сучасному суспільстві найбільш конструктивним можна назвати діяльнісний підхід, де ціннісному аналізу піддається діяльнісна основа порядку. У структурі діяльності містяться стійкі елементи, які цінні для розуміння стійкості і стабільності порядку;

7) синергетичний підхід. При аналізі порядку під кутом зору загальної теорії самоорганізації систем, висуваючи дихотомію «хаос-порядок», дослідники пов'язують подолання хаосу з формуванням механізмів стійкості, структурності, саморозвитку. З позицій синергетики виникнення упорядкованих просторово-часових структур в ускладнених нелінійних системах призводить до спонтанного виникнення різних форм порядку, які відрізняються різним ступенем упорядкованості структур;

8) історико-правовий та історико-політичний підходи. Їхні характеристики, в межах яких розглянуті проблеми порядку суспільства, представлені в роботах фахівців з історії політико-правової думки. Політико-правовий підхід у структурі порядку суспільства визначальну роль відводить державній владі.

Отже, у літературі можна спостерігати багато трактувань та підходів до пояснення виникнення і формування соціального порядку. Незважаючи на таку велику кількість підходів, які іноді не сумісні один з одним, можна виділити ті основи порядку, які притаманні для будь-якої концепції: по-перше, порядок чи-то природний, чи соціальний виникає внаслідок лише систематизованих чи циклічних дій: це спостерігається як у природі, так і у суспільстві; по-друге, порядок – це завжди існування певних правил, які тягнуть за собою обмеження, заборони, контроль у суспільному житті; по-третє, порядок виникає там, де між різними явищами або суб'єктами утворюються стійкі, надійні та продуктивні зв'язки, що скріплюють їх у єдину цілісність, яка успішно функціонує; по-четверте, порядок виник як антипод хаосу, безвладдя чи нестабільності у суспільстві; по-п'яте, соціальний порядок завжди вказує на усвідомлення людиною своєї соціальності та значення людини у формуванні соціальної дійсності; по-шосте, таке усвідомлення передбачає існування взаємності:

поведінка кожного індивіда не випадкова і безладна, а повинна відповідати взаємністю або доповнювати поведінку інших; по-сьоме, порядок зумовлює елемент передбачуваності і повторюваності у суспільному житті: люди діють соціально, тільки якщо вони знають, як правильно у даному випадку вчиняти і чого очікувати один від одного; по-восьме, порядок вказує на стабільність та стійкість.

Як справедливо відзначає В. А. Бачинін, «проблема соціального порядку – одна з провідних у світовій соціально-правовій та соціологічній думці»¹. Враховуючи родову спорідненість соціального та правового порядку, видається за доцільне спершу розглянути поняття порядку соціального. Етимологічно «порядок» означає лад, звичайне й правильне розташування чого-небудь, стан, коли все виконується згідно з певними правилами, вимогами, тобто є антиподом безладдю, хаосу, анархії². «Порядок, – підкреслює А. В. Бачинін, – становить спосіб і форму існування організованих структур, внутрішньо врівноважених цілісностей»³. Традиційно під порядком розуміють урегульованість, злагодженість, стабільність, узгодженість суспільних відносин, як наявність гармонії у взаємодії різних сфер суспільства, рушійних сил його розвитку. Порядок свідчить про високий рівень організації життєдіяльності суспільства, про плановірність, ритмічність, пропорційність і злагодженість соціальних процесів, про його захищеність від випадку, свавілля, агресивності деяких соціальних суб'єктів. Від рівня порядку залежать як духовна атмосфера в цілому, так і особистий спокій і безпека індивіда, який завдяки порядку може вибудовувати життєву стратегію, необхідну для реалізації його інтересів і особистого потенціалу⁴.

Тільки порівняння різних точок зору може сприяти виявленню переваг та недоліків кожного з них, формування цілісного образу поняття «соціальний порядок». Тому необхідно здійснити такий аналіз. У літературі здебільшого поняття соціальний порядок розкривають через певний якісний стан суспільних відносин або ж

¹Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / В.А. Бачинин. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – С. 46.

²Тлумачний словник української мови / за ред. проф. В.С. Калачника. – Х.: Прапор, 2002. – С. 640.

³Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – С. 50.

⁴Кривега Л.Д. Социальный порядок: мировоззренческие измерения [Електронний ресурс] / Л.Д. Кривега // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 84–87. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24570#chapter>

через відповідність цих відносин встановленим соціальним нормам чи правилам. Такі визначення можна віднести до класичних. Так, А. Ф. Крижановський вважає, що «соціальний порядок – це стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності норм у суспільстві, який задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки як у сфері державних, правових зв'язків та відносин, так і поза нею»¹. Такої ж думки і Ю. П. Крисюк, який лише дублює визначення А. Ф. Крижановського, відзначаючи, що: «соціальний порядок – стан відносної стабільності, врівноваженості, збалансованості соціальних відносин, діяльності норм у суспільстві, який задає індивідам, групам, інституціям відповідні моделі (зразки, стандарти) поведінки як у сфері державних, правових зв'язків та відносин, так і поза нею»².

Як вважає В. С. Нерсисянц, соціальний порядок – це певна якість (властивість) системи суспільних відносин, що виникають у такій упорядкованості соціальних зв'язків, яка призводить до узгодженості і ритмічності суспільного життя, безперешкодного здійснення учасниками суспільних відносин своїх прав і обов'язків, захищеності їхніх обґрунтованих інтересів, суспільного і особистого спокою³.

Соціальний порядок – це поняття, в основі якого лежить ідея організованого суспільного життя, упорядкованості соціальної дії чи соціальної системи, яке постійно відтворюється. Це впорядкування взаємодії та взаємозв'язків індивідів, що ґрунтуються на певних загально визначених правилах і забезпечують функціонування суспільства у цілому. Такий стан ґрунтується на взаємопов'язаних соціальних статусах і ролях, зміст якого полягає в тому, що кожна особистість бере на себе певні обов'язки стосовно інших і в той же час вимагає від інших членів соціуму дотримання ними певних правил та виконання ними своїх обов'язків⁴.

¹ Крижановський А. Ф. Процесуальний правопорядок (до постановки проблеми) / А. Ф. Крижановський // Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України: тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнар. наук.-практ. конф. (25–26 січ. 2007 р.) / за заг. ред. В. В. Комарова; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2007. – С. 7.

² Крисюк Ю. П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства : дис... канд. юрид. наук / Ю. П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 10.

³ Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В. С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – С. 475.

⁴ Перевозник Л. М. соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади / Л. М. Перевозник // Наукові записки. Історичні науки – Вип. 9. – С. 299.

Соціальний порядок – це певна якість (властивість) системи суспільних відносин, що складається в такій впорядкованості соціальних зв'язків, яка веде до узгодженості і ритмічності суспільного життя, безперешкодного здійснення учасниками суспільних відносин своїх прав і обов'язків та захищеності їхніх обґрунтованих інтересів, суспільного і особистого спокою¹.

Соціальний порядок – це стан упорядкованості суспільних відносин, заснований на здійсненні соціальних норм усіма суб'єктами суспільного життя².

Як відзначає С.С.Сенчук, соціальний порядок – це стан упорядкованості суспільних відносин, необхідними умовами якого є відповідність соціального регулювання природі людини та соціальна згуртованість суспільства з метою забезпечення благополуччя та добробуту його членів, а також соціальної справедливості, стабільності та розвитку суспільства³.

Є й інші підходи до розуміння соціального порядку. Зокрема, на думку Е.Я.Баталова, соціальний порядок – це каркас суспільства, що встановлюється людьми, серед людей і заради людей. Він знаходить конкретне втілення у системі соціальних інститутів, моральних, правових, естетичних та інших принципів, які втілюють норми, що регулюють відносини між людьми, тобто в кінцевому рахунку – певним чином організованої людської діяльності⁴.

Т.О.Бутирська визначає порядок як сукупність необхідних заходів, що обмежують свободу особистості, існує для охорони цілого і тому природно спрямований на торжество суспільного начала за рахунок особистого⁵.

Соціальний порядок виступає тим бажаним рівнем рівноваги будь-якого суспільства, який забезпечує соціальну стабільність, функціонування і подальший суспільний розвиток та його еволюцію.

¹Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. академика РАН, д.ю.и., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – С. 476.

²Цыганов В.И. Теория государства и права: тезисы лекций / В.И. Цыганов. – Нижний Новгород, 2007. – С. 118.

³Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: лис.... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 128.

⁴Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок (анализ современных американских концепций) / Э.Я. Баталов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – С. 93–94.

⁵Бутирська Т.О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні: монографія / Т.О. Бутирська. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – С. 195.

Порушення порядку – це порушення не лише правових, а й морально-етичних норм, практичних зразків поведінки, які мають моральне підґрунтя», – так вважає Л. М. Перевозник¹.

На думку О. С. Бадюл, соціальний порядок – філософсько-соціологічна категорія, яку використовують на позначення встановлених зразків, постійних структур, процесів та притаманних соціуму змін, що відображаються на поведінці і взаємодії індивідів та на функціонуванні соціальної системи в цілому².

О. М. Кривуля під соціальним порядком пропонує розуміти усталені типи узгоджених взаємодій людей, урегульованих стихійно сформованими або свідомо встановленими правилами³.

Однак вищезазначені визначення не охоплюють основних змістовних ознак соціального порядку і їх навряд чи можна вважати вичерпними.

Аналіз різних точок зору та концепцій наштовхує на думку про плюралізацію соціального порядку, що тягне за собою визнання множинності суспільного життя, яке залежить від багатьох умов: історичних, територіальних, політичних, національних, релігійних тощо.

Проаналізувавши вищенаведені визначення та концепції, пропонуємо виділити основні ознаки соціального порядку:

- 1) соціальний порядок переважно розуміється як природна самоорганізація суспільства;
- 2) соціальна система, у якій ефективно діє соціальний порядок, що набуває властивостей цивілізації;
- 3) соціальний порядок повинен відповідати потребам більшості у суспільстві;
- 4) соціальний порядок має на меті забезпечувати ефективну взаємодію людей у процесі їхньої життєдіяльності;
- 5) соціальний порядок базується на соціальних нормах та цінностях;
- 6) соціальний порядок, закріплюючи норми та цінності, окреслює певні правила, зразки та обмеження, в межах яких повинна діяти людина;

¹Перевозник Л.М. соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади / Л.М. Перевозник // Наукові записки. Історичні науки. – Вип. 9. – С. 299.

²Бадюл О.С. Філософська природа аналізу духовності людини / О.С. Бадюл // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 106.

³Кривуля О.М. Співвідношення морального і правового порядку [Електронний ресурс] / О.М. Кривуля // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей / О.М. Бандурка (голова редкол.). – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 42–51. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24571#chapter>

7) з метою забезпечення соціального порядку використовується громадська думка, заходи недержавного впливу, що мають здебільшого моральний характер;

8) соціальний порядок повинен балансувати між людським індивідуалізмом та забезпеченням суспільного блага;

9) соціальний порядок покликаний долати хаос, конфлікт, безладдя та забезпечувати соціальну рівність, стабільність і стійкість.

Враховуючи, що соціальний контроль є основним засобом для збереження соціального порядку, під соціальним порядком пропонуємо розуміти: філософсько-правову категорію, що відображає стан упорядкованості соціальних відносин, який досягається перш за все через самоорганізаційні процеси суспільства, соціалізацію кожного індивіда, так і через організаційні основи держави. Зокрема, самоорганізаційні процеси забезпечуються діяльністю суспільства через формування соціальних цінностей, утворення соціальних норм, які контролюють не лише індивіда, але і державу, зокрема. Своєю чергою організаційні основи соціального порядку забезпечуються державою, законодавчими органами, діяльністю владних та виконавчих структур. До того ж соціальний порядок залежить і від чеснот, цінностей індивіда, його усвідомлення потреб суспільства та сприйняття соціальних і правових норм як власних.

Отже, за аналогією, коли йдеться про внутрішній контроль (самоконтроль) та зовнішній контроль, можна говорити і про внутрішній та зовнішній порядок. Так, на думку І.А.Філіна, існує зовнішній, «видимий» порядок, який утворюють норми, особливо правові, та «невидимий», внутрішній порядок, який складають цінності, від яких норми похідні. «Видимий» порядок – це форма, яка може змінюватися, тобто певні організаційні структури та установи, можуть змінюватися та коригуватися завжди. Натомість, «невидимий», внутрішній порядок – це сутність будь-якого соціального порядку, яка є змістом духовної культури людей та складає гуманістичний вимір прогресу. Отже, кожний соціальний порядок повинен функціонувати як упорядкована система, рухливість, життєздатність та прогресивність якої залежить від засвоєння кожним громадянином моральних та правових норм¹.

¹ Філіна І.А. Соціальний порядок як умовие соціального прогресса / І.А. Філіна // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2000. – С. 89.

Такої ж думки і В.В.Набойченко, який вважає, що соціальний порядок підтримується як ззовні, так із середини. Ззовні соціальний порядок підтримується законом, що визначає рамки, порушення яких викликає санкції, а з середини він підтримується нормами, які індивід сприйняв як особистісні. Відповідно індивід, який реалізує свої плани і наміри в кооперації з іншими людьми при обов'язковому дотриманні нормативних вимог, що випливають із необхідності дотримання домінуючого законодавства, керується у своїй поведінці не страхом порушити букву закону, а прагненням відповідати його духу. Самовільний вихід за рамки законної діяльності супроводжується, звичайно, включенням юридичних санкцій, які застосовуються відповідно до міри порушення і з урахуванням мотивів, яким керувався порушник під час його вчинення. Функція такого покарання – систематичне виховання уваги до можливих негативних наслідків самодіяльності, в тому числі на прагматичному рівні порушення соціального порядку. Таким чином, суспільство вимагає від індивіда постійно порівнювати свої вчинки і права на них з наслідками цих вчинків для інших людей, а також з їхніми правами. За рахунок цього досягається самоорганізація діяльності не тільки окремих індивідів, а й складових їхніх груп при мінімальному втручанні репресивного апарату¹.

Слід погодитись, що найефективнішим фактором забезпечення соціального порядку є право, яке повинно:

- забезпечувати загальну соціальну стабільність та безпеку за посередництвом регульовальної сили законів;
- захищати громадян, суспільство від різноманітних проявів агресії, насильства, наслідків деструктивних конфліктів;
- гарантувати впорядкованість, передбачуваність соціальних відносин².

Отже, соціальний порядок забезпечується взаємодією організаційних та самоорганізаційних складових:

1) порядок як організація (зовнішній порядок) – забезпечується державою, законодавчими органами, діяльністю владних та виконавчих структур;

¹Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: Классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Набойченко. – М., 2003. – С. 22–23.

²Крисюк Ю.П. Соціальний і правовий порядок як реалізація ідеї права / Ю.П. Крисюк // Право України. – 2004. – № 8. – С. 26.

2) порядок як самоорганізація (внутрішній порядок):

– забезпечується діяльністю суспільства через формування соціальних цінностей, утворення соціальних норм, які контролюють не лише індивіда, але і державу, зокрема;

– забезпечується через конкретного індивіда та залежить від його чеснот, цінностей, усвідомлення ним потреб суспільства та сприйняття соціальних і правових норм як власних.¹

Звернення до категорії «правовий порядок» не випадкове, оскільки вона є фундаментальною та вирішальною у питанні досягнення доброти, стабільності та безпеки у суспільстві. Водночас, щоб розкрити цю багатогранну категорію, необхідно з'ясувати певні теоретичні питання, зокрема: виявлення спільного і відмінного у соціальному та правовому порядку; розкриття змісту поняття правовий порядок; виділення функцій та принципів правового порядку; характеристику ознак правового порядку.

4.2.2. Правовий порядок: його референція та експлікація.

Правовий порядок є серцевиною соціального порядку і характеризує у ньому ті властивості впорядкованості, які є результатом дії (реалізації) права. Правовий порядок є частиною і одночасно правовою формою способу життя, маючи на увазі правове опосередкування (правові аспекти) окремих форм і методів життєдіяльності. Таке розуміння правового порядку дозволяє трактувати правовий порядок як щось правильне, налагоджене, організоване. Переважною є позиція, що термін «правовий порядок» застосовується для характеристики стану організованості, упорядкованості правових відносин, що виникає в результаті їхньої регламентації правовими нормами і реалізації таких норм².

Подібної точки зору дотримуються Ю. А. Ведернікова та В. С. Грекула, які вважають, що «...правовий порядок є важливим структурним елементом соціального порядку, під яким розуміється правильно налагоджений стан усієї сукупності суспільних відносин, урегульованих не лише правовими, а й усіма іншими соціальними

¹Налуцишин В. В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції «правовий порядок». Університетські наукові записки. 2018. № 1 (65). С. 123-135.

²Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – С. 457.

нормами. Якщо зміцнення і підтримання правового порядку пов'язано з реалізацією норм права, то у підтримці соціального порядку важлива роль належить й іншим соціальним нормам – моралі, корпоративним нормам, традиціям та звичаям»¹.

В.Д. Андреев виділяє дві основні теорії осмислення правового порядку як елемента соціального порядку:

1) базується на теоретичних засадах XVII-XVIII ст. та сформована на ґрунті того, що природний стан людини є основою переходу до правового стану взагалі і до публічної влади та публічного права, зокрема. Згідно з цим напрямом, порядок – це регулятор міжлюдських стосунків, який відкриває можливість філософського осмислення людини як громадянина, її прав і обов'язків. Тобто, цей правовий феномен є проекцією родового індивіда, його природних і соціальних якостей та асоціюється з політичним тілом, спільнотою індивідів, що об'єдналися, яка складається з державних і приватних інститутів, норм і законів, що регулюють суспільне життя;

2) сформувалася в середині XIX ст., представниками якої були О. Конт, Г. Спенсер. Задля з'ясування ролі людини в структурі порядку виділялися сутнісні соціальні зв'язки, які детермінують життя суспільства як соціального цілого².

Незважаючи на близьку спорідненість правового та соціального порядку, правовий порядок слід відрізнити від подібного, але не ідентичного йому явища – соціального порядку. Соціальний порядок, як і правовий, характеризується організованістю, впорядкованістю суспільних відносин, але соціальний порядок, на відміну від правового порядку, утворюється під впливом не тільки правових, а й інших соціальних норм: норм моралі, звичаїв, корпоративних норм і т.д. Соціальний порядок є стан урегульованості суспільних відносин, заснований на реалізації всіх соціальних норм і принципів та забезпечується переважно силою суспільного впливу. Поряд з тим, зв'язок соціального порядку та правового порядку двосторонній: одного боку, найважливішою частиною соціального порядку є правовий порядок, а з іншого – стан соціаль-

¹ Теорія держави та права: навч. посіб. для студ. внз. / Ю.А. Ведерніков, В.С. Грекул. – 4-те вид., доп. і перероб. – К.: Центр навчал. літ., 2005. – С. 195.

² Андреев Д.В. Правовий порядок як різновид соціального простору / Д.В. Андреев // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2013. – № 1062. – Вип. 14. – С. 43.

ного порядку обумовлює багато в чому стан правового порядку¹.

Слід погодитись з дослідником правового порядку С.С.Сенчуком, який вважає, що «досягти стабільного правового порядку виключно юридичними засобами – складне, якщо правильніше, – неможливе завдання. Правовий порядок повинен ґрунтуватися на стабільному соціальному порядку, на системі наявних, дієвих, витребуваних суспільством на певному етапі його розвитку суспільних відносин і засобів їх регулювання. Лише за таких умов можливий стабільний правовий порядок у державі, а завданням держави у цьому випадку є гарантування, забезпечення цих соціальних регуляторів силою держави»².

Поряд з тим, хотілося б звернути увагу на відмінності між правовим і суспільним порядком. Такі відмінності полягають у наступному:

По-перше, правовий порядок та соціальний порядок не збігаються за своїм генезисом, еволюцією. Так, соціальний порядок історично виникає разом з виникненням і становленням людського суспільства як його органічна частина і умова існування, а правовий порядок як правове явище зароджується набагато пізніше, а саме тоді, коли виникає право, закони, держава.

По-друге, у правовому порядку та соціальному порядку різна нормативна основа. Так, правовий порядок базується на праві і є в кінцевому рахунку результатом його реалізації, а суспільний порядок є наслідком дотримання не тільки правових, але і всіх інших соціальних норм суспільства.

По-третє, правовий порядок та соціальний порядок по-різному забезпечуються. Так, правовий порядок спирається на особливий апарат примусу, який забезпечується державою, а соціальний порядок – на силу суспільної думки, заходи недержавного впливу, які забезпечуються соціальними інститутами та всім суспільством.

По-четверте, при порушенні правового і соціального порядку виникають різні наслідки, оскільки в першому випадку застосовуються юридичні санкції, а в другому – тільки заходи морального характеру.

¹Теория государства и права / С.С. Алексеев, С.И. Архипов и др. – М.: Норма, 1998. – С. 383.; Налуцишин В.В. Онтологические предпосылки социального порядка: философско-правовое измерение// «Legea si Viata». 2018. № 2. 124 с. (С. 69-72).

²Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 44.

По-п'яте, правовий і соціальний порядок не тотожні за своїм обсягом, змістом, елементним складом, оскільки останній із зазначених вище причин ширший від першого¹.

Необхідно додати до відмінностей між правовим та соціальним порядком, окрім названих вище, наступні:

1) соціальний порядок – це переважно природна самоорганізація суспільства на основі всіх соціальних норм (родове поняття), а правовий порядок – це чітка організованість, впорядкованість, узгодженість, що створена державою на основі правових норм (видове поняття);

2) сфера контролю соціального порядку значно ширша, аніж правового порядку, адже регулює не тільки правовідносини, але і сімейні, релігійні, моральні відносини тощо;

3) правовий порядок, на відміну від соціального порядку, залежить від влади, правової ідеології, правового режиму в тій чи іншій державі та забезпечується особливим апаратом примусу.

Аналізуючи відмінності між соціальним та правовим порядком, В.І. Поклад стверджує, що «правовий порядок, на відміну від природної самоорганізації суспільства, завжди є штучно створеним, свідомо проєктованим. По-друге, якщо соціальний порядок формується більшістю, то правовий порядок створюється меншістю: закони, що накладають заборону на певні форми поведінки і зобов'язують громадян чинити інакше, приймаються законодавцями, які отримали місце за підтримки груп, які лобіюють свої інтереси, або, зовсім відверто: закони – це норми, що визначаються владою як принципи, яким повинні слідувати громадяни. По-третє, соціальний порядок підтримується виключно дією громадської думки, добровільною конформністю більшості, а правовий порядок – силою державного примусу»².

Попри ці відмінності, хотілося б підкреслити, що соціальний порядок та правовий порядок не можуть існувати один без одного. І на це є декілька причин:

1) правовий порядок виник на основі соціального порядку;

2) правовий порядок є підвидом соціального порядку;

¹Григорьева И.В. Теория государства и права: учебное пособие / И.В. Григорьева. – Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2009. – С. 213–214.

²Поклад В.И. О соотношении социального и правового порядка / В.И. Поклад // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 черв. 2008 р.) / М-во освіти і науки України, ОНЮА. – Одеса, 2008. – С. 76.

3) правовий порядок залежить від дотримання соціального порядку;
4) правовий порядок не повинен суперечити соціальному порядку, оскільки такий конфлікт рано чи пізно підірве авторитет правового порядку у суспільстві;

5) мета правового та соціального порядку повинна бути одна і та ж;

6) правовий порядок та соціальний порядок повинні переплітатись, і точкою перетину повинен бути двосторонній соціальний контроль. Так, з одного боку, правовий порядок повинен застосовувати правові засоби впливу на людину, тобто правовий контроль, але, з іншого боку, суспільство також повинно впливати на державу і здійснювати воно повинно це через правову самоорганізацію (через окремих уповноважених на це людей, організації, інститути).

Отже, виникнення і здійснення правового порядку виступає як закономірність суспільного розвитку, адже суспільство має гостру потребу у впорядкуванні найважливіших сфер людського співжиття, що досягається в основному правовими засобами. Будь-яка безладність і безсистемність, стихія і свавілля, тобто хаос, неодмінно шкодять інтересам суспільства і людини. Тому тільки чітка організованість, впорядкованість, узгодженість можуть забезпечити успіх справи¹. Слід погодитись з В.В.Борисовим, який підкреслює, що суспільство потребує впорядкування найважливіших сфер людського співжиття правовими засобами, адже будь-яке безладдя та безсистемність, анархізм та вседозволеність негайно завдають суттєвої шкоди інтересам суспільства й людини².

Категорія «правовий порядок» віддзеркалює «інтелектуальні пошуки соціальних і світоглядних засад цілісності суспільства, інтеграційних цінностей і норм, що дозволяють гармонізувати суспільні відносини для подолання хаосу, виходу з кризи, отримання стабільності і прогностичності суспільних відносин»³.

А.М.Васильєв зазначає, що «правовий порядок» належить до категорій основного понятійного ряду теорії права поряд з категоріями «право», «система права», «норма права», «законність»,

¹Теория государства и права: Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – С. 310–311.

²Борисов В.В. Правовой порядок / В.В. Борисов // Общая теория государства и права / отв. ред. проф. М.Н. Марченко: в 3х т. – Изд. 2е, перераб. и доп. – М.: ИКД «ЗерцалоМ», 2001. – Т. 3. – С. 189.

³Хомишин І.Ю. Правопорядок як загально соціальна категорія / І.Ю. Хомишин // Митна справа. – 2011. – № 6 (78). – Ч. 2, книга 2. – С. 719.

«форма (джерело) права», «реалізація права» та «правовідносини». Правовий порядок, який виступає заключною ланкою основного понятійного ряду, спричиняє послідовне «розгортання» сутності права та ілюструє процес сходження у пізнанні права від абстрактного до конкретного. Категорія «правовий порядок» логічно підсумовує соціальні результати правового регулювання та дає відповідь на питання про стан урегульованості суспільних відносин через право. Таким чином, правовий порядок є загальним юридичним критерієм ефективності правового регулювання, оскільки результати останнього виявляються при зіставленні правових вимог із загальним станом правового порядку¹.

На думку В. В. Борисова, правовий порядок – складна соціально-правова категорія, в якій тісно переплітаються мотиви правового і неправового характеру, державного і загальносоціального змісту, взаємодіють інтереси різних груп, шарів, громадян суспільства; це об'єктивно і суб'єктивно обумовлений стан соціального життя, який характеризується внутрішньою узгодженістю, врегульованістю системи правових відносин, заснованих на нормативних вимогах, принципах права і законності, а також на демократичних, гуманістичних і моральних вимогах, правах і обов'язках, свободі і відповідальності всіх суб'єктів права².

У сучасних умовах об'єктивна необхідність правового порядку полягає у тому, що без них неможливо вирішити поставлені перед суспільством завдання, а саме: успішну реалізацію економічних реформ, становлення ринкових відносин, розвиток виробництва; формування громадянського суспільства та правової держави; ефективне функціонування інститутів демократії, політичної системи; реалізацію прав і свобод людини, зміцнення їхніх гарантій; системну роботу державного апарату, всіх його ланок, органів, структур, посадових осіб; боротьбу зі злочинністю, правовим свавіллям, корупцією, тероризмом; забезпечення правотворчого, правозастосовного та управлінського процесу; досягнення політико-правової культури та підвищення правосвідомості особистості і всього суспільства³.

¹ Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.В. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – С. 179–180.

² Теория государства и права: Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – С. 310–311.

³ Григорьева И.В. Теория государства и права: учебное пособие / И.В. Григорьева. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – С. 204.

Правовий порядок об'єктивно необхідний будь-якому державно-організованому суспільству, адже люди так чи інакше вступають у відносини одне з одним. Це можуть бути відносини координації їх спільної діяльності, які регулюються відповідними правовими нормами. Будь-яка взаємодія потребує чіткої організації, контролю і встановлення певної субординації між його учасниками. Це так звані відносини субординації і контролю¹.

На зміцнення правового порядку і соціального порядку впливають такі фактори: рівень правових знань особистості, соціальних груп, усього суспільства, рівень їхньої правосвідомості, правової та загальної культури, ставлення до цінностей суспільства, моральна свідомість та ін. Питання зміцнення правового порядку повинне вирішуватись в комплексі з вирішенням питання соціального порядку, тому що без соціального порядку не буде і правового порядку, без стабільного, міцного правового порядку неможливо встановити соціальний порядок².

Дослідники неодноразово наголошують на тому, що, незважаючи на розповсюджене використання категорії «правовий порядок» на законодавчому рівні, сучасна наука так і не випрацювала його єдиного, загальновизнаного поняття³.

У літературі знаходимо багато трактувань правового порядку, які можна систематизувати та розглянути цю систему на предмет відповідності змісту правового порядку. Отже, до першої групи визначень можна віднести ті поняття правового порядку, які розкриваються через суспільні відносини:

Правовий порядок – це система суспільних відносин, у яких поведінка суб'єктів є правомірною, відповідною до їхніх повноважень і компетенції, встановлених законом, як стан упорядкування соціальних зв'язків, результат впровадження правових норм у реальні суспільні відносини⁴.

Колектив дослідників під керівництвом В.В.Копейчикова зауважує, що правовий порядок – це «система суспільних відносин,

¹Лебедев В.М. Воспитательная функция советского трудового права / В.М. Лебедев. – М.: Юрид. лит., 1981. – С. 9–10.

²Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М.: Юрист, 2007. – С. 252.

³Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 543.

⁴Жилка І.П. Поняття законності в діяльності митних органів України / І.П. Жилка // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 165.

будь-яких інших дій, що мають правове значення і здійснюються у суспільстві відповідно до вимог норм права»¹.

Точка зору, згідно з якою розуміють під правовим порядком систему суспільних відносин, заслуговує на увагу, однак, не зрозуміло, якою мірою можливе і необхідне зведення поняття «правовий порядок» до системи або сукупності правовідносин? Правовий порядок не є тотожним правовідносинам за своїм смисловим навантаженням, оскільки правові відносини як наукова категорія (і явище) несе в собі відповідь на питання про зміст можливої і належної поведінки його учасників, а правовий порядок свідчить про стан реалізації, міцності і забезпеченості цієї поведінки². Отже, під суспільними відносинами, зазвичай, у літературі розуміють різноманітні форми взаємозв'язку, що у процесі діяльності між окремими людьми, різними соціальними групами, а також всередині них³.

Наступна група визначень об'єднує розуміння правового порядку як урегульованість чи впорядкованість.

Правовий порядок – багатоаспектне, багаторівневе поняття, що являє собою урегульованість суспільних відносин, учасниками яких можуть виступити фізичні особи (громадяни і ін.), різноманітні органи всіх гілок державної влади, органи місцевого самоврядування, посадові особи, об'єднання громадян і т.д.⁴.

О.Б. Лісюткін визначає правовий порядок як основу на праві таку впорядкованість суспільних відносин, яка склалася в результаті здійснення ідей і принципів законності та виражається у правомірній поведінці їх учасників⁵.

Щоб характеризувати дану групу визначень, необхідно зрозуміти суть поняття «впорядкованість» чи «урегульованість».

Всім цілісним системам у природі і суспільстві властива відома внутрішня і зовнішня упорядкованість, без якої неможливе

¹ Теорія держави і права: навч. посібник / А.М. Колодій, В.А. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – С. 253.

² Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – С. 134.

³ Філософія: учебно-методическое пособие для студентов технических вузов по философии / Л.О. Алексеева, Ф.О. Додонova. – Донецк: ДонНТУ, 2007. – С. 86.

⁴ Теория государства и права: учебник / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юрист, 2003. – С. 530.

⁵ Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – С. 522.

їхнє стійке буття. Це – одна з корінних відмінностей будь-якої системи від хаотичного безладу. Система, тим більше суспільна, може існувати, функціонувати і розвиватися тільки в упорядкованому вигляді, що виражає її організованість і життєздатність. Властивістю впорядкованості повинні володіти і система законодавства, і правореалізаційна система, і система державних органів, і контрольно-наглядова діяльність, так і правова система в цілому. Суспільна система може перебувати на різних ступенях досконалості залежно від ряду факторів впорядкованості, однак жодна з них не в змозі нормально існувати, якщо хоча б в мінімальній мірі не налагоджена її внутрішня організація і форми прояву зовні¹. Отже, впорядкованість та урегульованість є обов'язковою ознакою правового порядку, оскільки це ті якісні ознаки, які є протилежні хаотичності, безладдю та неорганізованості. Поряд з тим, напевно чи доцільно давати визначення правового порядку лише через одну ознаку, хоча й найважливішу.

Третя група визначень трактує правовий порядок через порядок, що є порушенням логіки формулювання визначень та не проливає світло на розуміння змісту правопорядку. Так, у літературі трапляється наступне визначення: правовий порядок – це порядок у суспільному житті, який створюється в результаті суворого і неухильного дотримання норм права усіма державними органами, громадськими та господарськими організаціями, посадовими особами та громадянами².

На думку А.Ф.Черданцева, правовий порядок – це порядок суспільних відносин, які виникають у результаті дотримання та виконання законів і заснованих на них інших юридичних актів³.

До четвертої групи понять «правовий порядок» належать визначення, які розуміють під правовим порядком перш за все правовий стан (режим).

Правовий порядок – це якісний стан державно-правового життя, який характеризує передусім рівень стійкості, рівноваги і

¹Фаткуллін Ф.Ф. Теорія державства і права [Електронний ресурс] / Ф.Ф. Факулін. – Казань: Казанський юридический інститут МВД Росії, 2009. – Режим доступу: <https://lawbook.online/prava-gosudarstva-teoriya/problemyi-teorii-gosudarstva-prava-uchebnoe.html>

²Мелехін А.В. Теорія державства і права: учебник / А.В. Малехін. – М.: Маркет ДС корпорейшн, 2007. – С. 433.

³Черданцев А.Ф. Теорія державства і права: учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт-М, 2002. – С. 389.

ступінь гармонізації соціальних зв'язків та відносин у контексті ідеї права¹.

За визначенням О. Ф. Скакун, правовий порядок є станом (режимом) правової упорядкованості (урегульованості й погодженості) системи суспільних відносин, що складається в умовах реалізації законності².

М. В. Кравчук пише: «Правовий порядок – стан (режим) правової впорядкованості – урегульованості і узгодженості системи суспільних відносин, що складаються в умовах реалізації законності»³.

Внаслідок довгого теоретизування над поняттям «правовий порядок» Н. В. Панаріна пропонує його розуміти як фактичний стан упорядкованості, урегульованості та організованості суспільних відносин, який формується і функціонує на основі права, виявляється в правомірній поведінці учасників правового порядку та гарантується й захищається з боку держави⁴.

На думку В. В. Лазарева, правовий порядок – це стан упорядкованості суспільних відносин, заснований на праві і законності як кінцевому результаті реалізації правових вимог і приписів, результаті дотримання, виконання правових норм⁵.

Правовий порядок – це стан упорядкованості суспільних відносин, який досягається в результаті неухильного дотримання правових норм всіма суб'єктами права, – так вважає П. П. Шляхтун⁶.

П. М. Рабінович трактує, правовий порядок як режим (стан) упорядкованості, організованості суспільних відносин, який формується в умовах законності⁷.

Сам термін «режим» визначається як «сукупність правил, заходів, норм для досягнення певної мети». Тому в юридичній літературі

¹ Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: дис... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 11.

² Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник; пер. з рос. – Харків: Консум, 2001. – С. 454–455.

³ Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Атіка, 2003. – С. 198.

⁴ Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 53.

⁵ Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – С. 146.

⁶ Шляхтун П.П. Конституційне право. Словник термінів / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – С. 405.

⁷ Рабинович П.М. Основы общей теории права и государства / П.М. Рабинович. – Харьков: Консум, 2005. – С. 231.

відзначається, що за первісним розумінням «режим» пов'язується з управлінням, регулюванням, а також підкреслюється цілеспрямований характер режимів. Словосполучення «правовий режим» можна сприймати як закріплену в нормах права сукупність правил, що встановлюють порядок виконання певних дій, умови існування якого-небудь правового явища¹.

На думку Д. Д. Коссе, правовий режим загалом можна визначити як порядок регулювання, який виражений у різнонаправленому комплексі правових засобів, що характеризують особливе поєднання взаємопов'язаних дозволів, заборон, а також позитивних зобов'язань, які створюють особливу спрямованість правового регулювання. Правовий режим характеризується особливим комплексним регулятором суспільних відносин, які потребують негайного координування економічних процесів, захисту прав громадян тощо². На нашу думку, характеристика правового порядку як стану (режиму), впорядкованості суспільних відносин є найбільш вдалою, оскільки охоплює одразу декілька ознак правового порядку.

П'ята група визначень характеризує правовий порядок через законність та право.

А. С. Шабуров вважає, що «правовий порядок можна визначити як засновану на праві і законності організацію суспільного життя, що відображає якісний стан суспільних відносин на певному етапі розвитку суспільства»³.

М. С. Кельман і О. Г. Мурашин розглядають правовий порядок як засновану на праві й законності організацію суспільного життя, яка відображає якісний стан суспільних відносин на відповідному етапі розвитку суспільства та дотримання чинних правових норм⁴.

Правовий порядок можна визначити як засновану на праві і законності організацію суспільного життя, яка відображатиме

¹ Пацурківський Ю. П. Теоретичні проблеми розуміння сутності категорії правовий режим / Ю. П. Пацурківський // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. – 2013. – Вип. 6. – С. 107.

² Коссе Д. Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України / Д. Д. Коссе // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 26–27.

³ Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / под ред. В. М. Корельского и В. Д. Первалова. – М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – С. 457.

⁴ Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: підручник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – С. 436.

якісний стан суспільних відносин на певному етапі розвитку суспільства¹.

У літературі часто поняття «правового порядку» вживається з поняттям «законність». Обидві категорії співвідносяться в такий спосіб:

- правовий порядок являє собою мету правового регулювання, саме для його досягнення видаються закони й інші нормативно-правові акти, здійснюється удосконалювання законодавства, вживаються заходи для зміцнення законності;

- не можна домогтися правового порядку іншими способами, крім забезпечення законності та удосконалення правового регулювання;

- зміцнення законності прямо пропорційно призводить до зміцнення правового порядку;

- конкретний зміст правового порядку залежить від змісту законності².

Слід погодитись, що правовий порядок і законність є своєрідною сферою, одним з важливих видів управління життєдіяльністю суспільства, без якого воно не могло б ні існувати, ні функціонувати, ні розвиватися. Саме завдяки правовому порядку створюються необхідні умови для нормального управління суспільним розвитком, а законодавством здійснюється нормативна регламентація і впорядкованість відповідних суспільних відносин, в той час, як законність вимагає дотримання цих нормативів³. Законність – це режим (стан) відповідності суспільних відносин законам і підзаконним нормативно-правовим актам держави, який утворюється в результаті їх неухильного здійснення всіма суб'єктами права, – так вважає П.М.Рабінович. Зміст законності полягає у тому, що певні реальні суспільні відносини повинні бути узгоджені із їх законодавчими моделями, тобто має бути розповсюдження «панування» волі законодавця на всю територію держави, все суспільство. Основні принципи законності у державі такі: єдність (однаковість нормативно-правового

¹ Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. – С. 477.

² Куліш А.М. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України: монографія / А.М. Куліш. – Суми, 2007. – Ч. 1. – С. 82–83.

³ Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимова. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – С. 489.

регулювання на всій території країни, тотожність застосування юридичних норм щодо всіх однойменних суб'єктів права); соціально-демократична доцільність (тотожність закону цілям забезпечення прав людини і прав нації (народу), соціальної демократії і прогресивного розвитку суспільства; необхідність вибору в межах закону найбільш ефективного засобу досягнення мети закону); реальність (забезпеченість законності дієвими, досконалими гарантіями)¹.

Спостерігається доволі часте вживання понять законності та правового порядку як тотожних правових явищ і категорій, особливо у більшості підручників із теорії держави і права радянської доби. Така традиція виникла на теренах СРСР (в епоху утвердження соціалістичної законності та тотальної ідеологізації головних категорій юриспруденції). У працях дореволюційних правознавців такого не спостерігалось, як не спостерігається і у працях зарубіжних дослідників. Така традиція поєднання категорій «законність» і «правовий порядок» практично в єдину смислову конструкцію є результатом того, що, як вважалося, правовий порядок є наслідком законності, а не навпаки – законність виступає результатом правового порядку. Однак таке твердження містить ідеологічне забарвлення, оскільки надійний правовий порядок, тобто ґрунтований на праві устрій суспільної життєдіяльності, виступає передумовою законності у діяльності владних інституцій держави, є загальним правовим «фоном», який спонукає державну владу до дотримання і виконання вимог чинного законодавства. На підтримку такого твердження можна розглядати і нерівноцінність (різномірність) понять «право» і «закон». Із категорії «закон» у співвідношенні з порядком коректно може бути вироблений тільки стан «законного» порядку (законопорядку). Тому, якщо ми хочемо встановити правовий порядок, який ґрунтується на цінностях свободи, рівності і справедливості, ми маємо виводити його саме з права, а не з закону. Тільки право може фондувати такий порядок, який отримує той зміст, якого і потребує порядок, що має ґрунтуватися на цінностях свободи, справедливості та формальної рівності. Як висновок, правовий порядок не завжди є наслідком і результатом законності².

¹Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібн. / П.М. Рабінович. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – С. 139.

²Крижановський А. Законність і правопорядок: «сіамські близнюки» чи самостійні правові категорії? / А. Крижановський // Науковий вісник Львів. держ. унів. внутр. справ. Серія «Юридична»: збірник наукових праць. – Л.: ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 1 (1). – С. 27–28, 32, 34.

Подібної позиції дотримується і І. В. Григор'єва, яка стверджує, що законність і правовий порядок тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Ці правові явища співвідносяться як причина і наслідок, водночас законність є причиною правового порядку. Якщо правовий порядок слабкий, розхитаний, неміцний, то це свідчить про те, що закони не дотримуються, порушуються, ігноруються, тобто відсутня законність як режим загальної поваги, виконання законів і заснованих на них підзаконних актах. Правовий порядок є показником стану законності, він відображає ступінь дотримання законів, вимог усіх юридичних норм, виступає наслідком законності, натомість законність логічно передує правовому порядку¹.

Слід погодитися з Ю. П. Крисюком, який стверджує, що розуміти правовий порядок виключно як реалізацію принципу законності шкідливо, особливо тоді, коли категорія використовується як величина, що дозволяє оцінювати ефективність функціонування державних органів. У практичному значенні правовий порядок розглядається як результат їхньої діяльності. «Якщо термін пов'язується тільки з рівнем і масштабом законності у суспільстві, а законність протиставляється виключно явищам та процесам, в яких вона порушується, категорія високого теоретичного рівня використовується для аналізу лише одного із аспектів деформації права. Правовий порядок, таким чином, протиставляється не безладдю і деструкції права у суспільстві, а лише правопорушенням і злочинам як формам їхнього прояву (тому, що на поверхні соціальних процесів), тобто постає підсумком зусиль держави в «боротьбі зі злочинністю»².

Правовий порядок також часто ототожнюється з поняттям «право», що набуло найбільшої популярності в часи позитивістського тлумачення. Так, О. Л. Малицький стверджує, що право – це порядок суспільних відносин, встановлюваних панівним класом задля своїх класових інтересів, який захищається організованою силою цього класу. Право, як порядок, або інакше, як правовий порядок, виявляється у певних правилах поведінки, захищається організованою силою панівного класу: у правових нормах³.

¹Григор'єва І.В. Теория государства и права: учебное пособие / И.В. Григор'єва. – Тамбов: Изд-во Тамб. гос. техн. ун-та, 2009. – С. 204.

²Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства : дис... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. –С. 57–58.

³Малицький А. Советская конституция / А. Малицкий. – Х.: Путь просвещения, 1924. – С. 27.

Здатність права втілюватися у правовий порядок означає, що характер і тип правового порядку значною мірою залежать від панівного у юриспруденції (юридичній теорії і правовій практиці) праворозуміння. Питання про розуміння права – вихідне, ключове, адже в залежності від його вирішення розуміються і трактуються всі інші явища правового життя суспільства, у т.ч. і правовий порядок. Отже, і наукові інтерпретації правового порядку є своєрідною складовою праворозуміння¹.

Цілком слушним вважається розгляд сутності правового порядку в межах основних типів праворозуміння (природно-правового, позитивістського, соціологічного), оскільки поняття правового порядку, його сутність, особливості формування та співвідношення із правом принципово різняться залежно від трактування права.

Так, Н.В.Панаріна, здійснивши таку спробу, робить наступні висновки:

1) для природно-правових концепцій правового порядку в усій їх різноманітності спільним є розуміння природного правового порядку як явища ідеального, яке існує постійно та є незмінним. При такому трактуванні права, саме право, правовий порядок та держава розглядаються як однопорядкові, в деяких вченнях навіть тотожні явища, що зумовлені природними потребами людини та соціуму в цілому й виступають засобами їх належного існування та розвитку;

2) в межах філософії юридичного позитивізму правовий порядок виступає нормативною, державно-владною, інституціональною моделлю суспільних відносин. Таке розуміння правового порядку фактично звужується до значення права в об'єктивному сенсі за умови розуміння останнього як системи «загальних» та «індивідуальних» норм. Право і правовий порядок розглядаються як явища «належного», а не «реального» світу;

3) соціологічний напрям юриспруденції, основу якого складає уявлення про право як про «властивість самого буття соціуму», поняттям «право» охоплюється не стільки усталена система норм, скільки «реалізоване право», «право в дійсності». Таке трактування призводить до стирання меж між категоріями «право» та «правовий

¹Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – С. 55–56.

порядок» за рахунок розширення нормативного розуміння права та його отождолення із правовим порядком у сучасному значенні¹.

У сучасній юридичній науці класичним можна визнати розуміння правового порядку через призму позитивістської парадигми². Такої ж думки дотримується і А. Ф. Крижановський, який стверджує, що домінує поки що у теорії і практиці тип праворозуміння – позитивістський, легістський, що трактує, сприймає право як продукт держави та її волі, як державно-правове веління (припис). Право зводиться до формальних джерел позитивного права, передусім, до закону (в загальному сенсі), а правовий порядок – до результату законності. Автор констатує, що нерідко і сучасні дослідники розуміють правовий порядок як вираження і прояв влади. Однак правовий порядок державою тільки забезпечується, охороняється, а створює правовий порядок, постійно, безперервно дає йому життя, відтворює, підтримує саме суспільство, від характеристик якого найбільше залежить, яким постає правовий порядок у конкретно-історичних умовах його життєдіяльності³.

У зв'язку з цим В. М. Казаков робить висновок, що у межах трьох основних напрямів праворозуміння поняття правового порядку має відмінні відносно самостійні значення, що робить його будь-яке єдине визначення неможливим, але надає йому фундаментального характеру⁴.

Аналізуючи різні підходи до визначення правового порядку, Н. В. Панаріна виділила деякі проблемні зони, характерні для більшості з них, що вимагають перегляду, зокрема:

1) суперечність у трактуванні правового порядку, що призводить до зменшення наукової та практичної цінності цього поняття. Так, його надто звужене чи розширене розуміння призводить до «розчинення» цього поняття серед інших суміжних категорій («право», «законність», «правовідносини», «правовий режим», «правомірна

¹ Панаріна Н. В. Право як нормативна основа формування правопорядку: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 9.

² Сенчук С. С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. С. Сенчук. – 2015. – С. 4.

³ Крижановський А. Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А. Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – С. 65, 69.

⁴ Казаков В. Н. Правовой порядок в юридической теории и практике: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В. Н. Казаков. – М., 2003. – С. 28.

поведінка», «соціальний порядок», «право реалізація», «державна влада»), його нівелювання;

2) багато визначень правового порядку характеризується однобічністю, «одностороннім підходом в аналізі предмета дослідження», тобто концентруються вони на якій-небудь одній ознаці, залишаючи поза увагою інші істотні властивості загального поняття правового порядку. По-третє, необхідно відмовитись від невиправдано широких визначень правового порядку, які містять додаткові властивості, оскільки вони не відповідають основній вимозі дефініції – стислості. По-четверте, окремі визначення вимагають критичного перегляду відповідно до новітніх підходів, позбавлених ідеологічної забарвленості¹.

Таким чином, у літературі домінує позитивістське визначення правового порядку, однак, для філософії права надзвичайно важко прийняти таке визначення, оскільки воно робить досліджуваний феномен надмірно консервативним, що не враховує зміни типу праворозуміння. Крім того, не завжди позитивні зміни можуть бути реалізовані в межах установлених юридичних норм; якщо орієнтуватися виключно на жорсткі вимоги правового порядку, проблематичною стає соціальна інновація загалом. Тому виникає потреба розмежувати юридичний і філософсько-правовий контексти правового порядку, оскільки зрозуміло, що, крім «абстрактного», формального моменту, зафіксованого вказаною категорією переважно в юридичній науці, правовий порядок є відносно самостійним феноменом соціального життя, вкоріненим у культурі і глибинних основах конкретного соціуму. Філософсько-правовий «вимір» правового порядку є абсолютно необхідним, тому що в дійсності він формується на основі взаємодії економічних, політичних, морально-психологічних, інтелектуальних та інших соціальних процесів. Щоб реалізувати таке дослідження, потрібно інтегрувати методологічний потенціал синергетики у дослідження правового порядку. Якщо у правознавчому аспекті атрибутивних характеристик правового порядку достатньо, то у філософсько-правовому – їх замало, а тому тільки у поєднанні правових та філософських ознак правового порядку виникає можливість достатньо повно охарактеризувати цей багатогранний та складний соціальний феномен².

¹ Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 46–48.

² Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: дис... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 59–61.

Таким чином, під правовим порядком з філософсько-правової точки зору слід розуміти правовий стан організованості правових відносин, що забезпечується державою та суспільством (самоорганізація) та здійснюється через систему нормативно-правового, позаправового (соціальні норми) регулювання та саморегулювання.

Також слід звернути увагу, що сучасні дослідники правового порядку наголошують на тому, що «варто розрізняти реально наявний правовий порядок, тобто фактичний стан суспільних відносин, урегульованих правом, і той ідеал правового порядку, якого прагне цивілізована держава у своїй правотворчій та правозастосовній діяльності, той ідеал, який є метою правового регулювання¹. За цим критерієм можна виділити такі види правового порядку:

1) правовий порядок як мета, до якої прагне правове суспільство. За таких обставин правовий порядок – це законодавчо запрограмований рівень суспільних відносин, який повинен відповідати суспільним вимогам та природно-правовим критеріям;

2) правовий порядок, що реально існує у суспільстві. Саме у такому випадку правовий порядок можна характеризувати як дійсний стан суспільних відносин, що є результатом втілення правових принципів та характеризується певним рівнем здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин.

З логіки дослідження слід перейти до експлікації правового порядку через розкриття його ознак.

Ознаки правового порядку розкривають його властивості, особливості, які визначають подібності або відмінності правового порядку з іншими соціальними та правовими явищами. Сукупність цих ознак дозволяє визначити місце правового порядку в соціальній та правовій системі. Тому на початку слід проаналізувати ознаки правового порядку як виду соціального порядку. Так, Г.Працко виділяє такі родові ознаки правового порядку як різновиду соціального порядку:

1) правовий порядок як різновид соціального може мати місце там, де є зведення індивідуальних дій до загальноприйнятих норм, які здатні закріплювати місце індивідів у соціальній структурі;

¹ Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А.С. Пиголкина. – М.: Городец, 2003. – С. 446.

2) правовий порядок є особливий вид соціальної стратифікації, яка постійно потребує регламентації та інституалізації;

3) правовий порядок виступає способом життєдіяльності індивідів, завдяки якому вони можуть реалізувати життєво важливі потреби, мету і сенс соціального існування¹.

Говорячи про ознаки правового порядку в контексті соціального порядку, слід звернути увагу на їхню системність. На думку І.П. Рущенко, системність є іманентною рисою порядку. При цьому як низька, так і надвисока системність є проявом відхилення нормального соціального порядку. Так, низька системність характеризується соціальним життям, яке є до певної міри дезорганізованим, супроводжується глибокими конфліктами, наприклад, релігійними, класовими, громадянськими, сепаратистськими війнами, виявляється у значних обсягах порушень та відхилень, причому останні можуть конкурувати з соціальним порядком у намаганнях утвердити себе як норму. Натомість, надвисока системність, що притаманна тоталітарним системам, супроводжується намаганнями викоринити будь-які дисидентські прояви, плюралізм думок і ідеологій, і в решті-решт дійти відомого ідеалу: один Бог, один фюрер, одна партія, єдиний і неподільний народ. Очевидно, що нормальний соціальний порядок повинен на шкалі системності знайти «золоту середину», коли соціальний порядок певним чином збалансовано з відхиленнями, і це дає можливість, з одного боку, біль-менш комфортно існувати основній частині громадян, а з іншого – мати шанс на розвиток і соціальні зміни².

Хоча у літературі немає єдності стосовно системи ознак правового порядку, виділяють такі з них, щодо яких є відносна самостійність дослідників, зокрема: правовий порядок розглядають як стан упорядкованості, організованості життя; порядок, передбачений нормами права, що виникає в результаті фактичної реалізації правових норм, втілення їх в життя, є підсумком правового регулювання.

Крім того, дослідники виділяють інші ознаки правового порядку. Так, на думку М.Ялі, порядку притаманні наступні

¹Працко Г.С. Порядок и человек: опыт социально-философского анализа / Г.С. Працко // Философия права. – 2002. – № 1. – С. 61–66.

²Рущенко І.П. Соціальний порядок і соціальні відхилення / І.П. Рущенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Вип. 15. – Харків: Видавничий центр Харківського держуніверситету ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 139.

характеристики: наявність стійких зв'язків, які надають йому стаціонарний характер, себто забезпечують його стійкість при взаємодії із навколишнім середовищем; ці стійкі зв'язки мають динамічний характер, незважаючи на їхню структурну стійкість, тобто, повторюються при збереженні якісної визначеності системи у ситуаціях, що змінюються; будь-який порядок, незалежно від масштабів упорядкованого об'єкта, має просторові обмеження¹. Думається, що М. Ялі надає невичерпний перелік ознак правового порядку, зокрема, зосередивши свою увагу лише на трьох, до того ж не ключових ознаках: стійкість, простір, динамічність.

До головних ознак сучасного правового порядку А. Ф. Крижановський відносить те, що ця категорія:

1) має ґрунтуватися на розумінні суспільною правосвідомістю ідеї права як міри свободи, справедливості і формальної рівності. При цьому держава повинна мати чітко визначене місце і роль, таким чином, щоб її діяльність, з одного боку, була «додатковою» до суспільної самоорганізації, достатньою, але не надлишковою, а з іншого – потрібною суспільству й ефективною;

2) має ґрунтуватися саме на плюралістичності правових джерел (нормативно-правові акти, прецеденти, правові цінності і традиції, доктрина), передусім на тих, визнаних цивілізованим світом стандартах прав і свобод людини, які отримують витoki із природного права. Натомість, закон повинен визнаватися джерелом правового порядку за умови, що він є правовим законом;

3) це легітимний порядок у правовій сфері (недержавний порядок з соціальною природою), тобто фактичний (реально наявний) стан упорядкованості правової життєдіяльності суспільства, який підтримується переважною частиною суспільства, спричиняється його відповідністю інтересам і потребам;

4) це легальний порядок у правовій сфері, який завдяки суспільній свідомості та інституціям громадянського суспільства (передусім, незалежних і неупереджених засобів масової інформації) відновлюється і розвивається як стан відкритого, прозорого правового буття;

5) це морально обґрунтований і релігійно вивірений, сприятливий до економічного розвитку правовий порядок;

¹ Ялі М. Поняття та підходи до тлумачення світового порядку / М. Ялі // Дослідження світової політики: зб. наук. пр. – К.: ICEMB НАН України, 2009. – Вип. 48. – С. 162.

б) це громадянський правовий порядок, оскільки його образ, стандарти і підтримка виходять від громадянського суспільства, транслюються на державу, і здійснюються під контролем громадянського суспільства¹.

Слід звернути увагу, що, попри, здавалося б, вичерпний перелік ознак правового порядку, А.Ф.Крижановський виділяє ці ознаки через розуміння правового порядку як інституції держави, а тому автор не розкриває філософсько-правового підходу до оцінки цих ознак. Такої ж концепції дотримується і ряд інших науковців. Зокрема, до особливих рис правового порядку Д.В. Андреев відносить: високий ступінь належного; граничний ступінь організації, яка передбачає обов'язковість виконання ролевих стандартів поведінки, регламентацію та ієрархічність; наявність програмного управління, яке унеможливорює відхилення від нормативної поведінки; здатність реалізовувати через систему інститутів, які є легітимними – суд, правоохоронні органи².

П.С.Назаров у своєму дисертаційному дослідженні, присвяченому правовому порядку, пропонує наступні властивості: це внутрішньо злагоджена система правових відносин; це порядок у суспільних відносинах, що регулюються правом; це порядок, за якого державою гарантується здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків учасників правовідносин; це впорядкований за допомогою права, його застосування і інших форм реалізації підзаконний порядок у суспільному житті, його нормальний стан, основний зміст якого складає правомірна поведінка, практичне втілення вимог законності; державний характер правового порядку, який полягає в тому, що правовий порядок виникає і розвивається одночасно і разом з державою і правом, виходить із держави, підкоряючись загальним для них соціальним закономірностям; за порушення правового порядку передбачена законом юридична відповідальність; чітка формальна визначеність і формалізованість всіх сторін правового порядку; правовий порядок виступає як один

¹Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – С. 201–204.

²Андреев Д.В. Правовий порядок як різновид соціального простору / Д.В. Андреев // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2013. – № 1062. – Вип. 14. – С. 44.

із засобів організації життєдіяльності суспільства та упорядковує найважливіші сфери життя суспільства¹.

Ю.Е.Аврутін, В.Я.Кикоть, І.І.Сидорук виділяють чотири істотні ознаки правового порядку: закріплена правовими нормами правова структура суспільства, яка охоплює державу, її органи, підприємства, установи, недержавні утворення, суспільні об'єднання, громадян; правові відносини і зв'язки, які виникають у різних сферах життєдіяльності суспільства, послідовність їх виникнення, розвитку і припинення; учасники (суб'єкти) правового порядку, характер організаційно-правових відносин і зв'язків між ними; методи впливу на відносини і поведінку людей, процедури і процеси правової регламентації відносин².

О.Ф.Скакун серед ознак виділяє наступні: правовий порядок концентрується у правових нормах у процесі правотворчості; встановлюється у результаті реалізації правових норм, тобто здійснення законності в правореалізаційній діяльності; ґрунтується на верховенстві права й авторитеті закону у сфері правових відносин; створює необхідні умови для використання суб'єктивних прав; передбачає юридичну відповідальність для кожного, хто вчинив правопорушення; є необхідною передумовою своєчасного і повного виконання всіма суб'єктами юридичних обов'язків; забезпечує сувору суспільну дисципліну; передбачає чітку та ефективну роботу всіх державних і приватних юридичних органів та служб, передусім, правосуддя; формує умови для організованості громадянського суспільства і режим сприяння для індивідуальної свободи; досягається всіма заходами державного впливу, включно з примусом³.

Ж.Б.Доржиев до особливостей правового порядку відносить: запланований в нормах права; виникає у результаті реалізації даних норм; забезпечується державою; створює умови для організованості суспільних відносин, робить життя людини визначенішим, стійкішим, стабільнішим у правовому просторі⁴.

¹ Назаров П.С. Правопорядок в условиях формирования правового государства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П.С. Назаров. – Саратов, 2005. – С. 180–196.

² Аврутин Ю.Е. Правопорядок: организационно-правовое обеспечение в Российской Федерации. Теоретическое административно-правовое исследование / Ю.Е. Аврутин, В.Я. Кикоть, И.И. Сыдорук. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 56.

³ Скакун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О.Ф. Скакун. – Харьков: Эспада, 2005. – С. 725.

⁴ Доржиев Ж.Б. Теория государства и права: учебно-методическое пособие. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. – С. 210.

Л. А. Морозова характеризує правовий порядок як: об'єктивну необхідність, оскільки будь-яке суспільство потребує впорядкування найважливіших сфер життя (економічних, правових, соціальних тощо); державно-правове явище, що формується за допомогою правових засобів при вирішальній участі держави; явище, тісно пов'язане з правовою ідеологією і психологією, оскільки правовий порядок є реалізацією правових ідей, уявлень, принципів, що втілюються в законах і в юридичній практиці; феномен, що охоплює найбільш значущі соціальні відносини, які регулюються нормами права; явище, ядром якого є людина, її інтереси і життєві потреби, які отримують юридичне оформлення в правах, свободах, обов'язках і законних інтересах; юридичний результат, тобто завершальний етап всіх правових форм і процесів, до яких прагнуть і державна влада, і всі суб'єкти права; форма організації суспільного життя як динамічна категорія, на яку впливають різні фактори, в тому числі негативного характеру – злочинність, факти беззаконня і ін.¹

Хотілося б звернути увагу, що, попри численні ознаки правового порядку, усі науковці єдині у розумінні правового порядку як форми організації суспільного життя (Л. А. Морозова), організаційно-правових відносин (Ю. Е. Аврутін, В. Я. Кикоть, І. І. Сидорук), організації життєдіяльності суспільства (П. С. Назаров) чи-то організованості суспільних відносин (Ж. Б. Доржиєв), громадянського суспільства (О. Ф. Скакун), що підкреслює важливість саме організаційного аспекту у забезпеченні правового порядку.

Правовому порядку притаманні ознаки як стану організованості суспільних відносин, що забезпечується державою та суспільством, зокрема:

- 1) легітимність правового порядку, що означає перш за все не підтримку його правлячою владою, а схвалення більшістю членів суспільства;
- 2) підконтрольність з боку громадянського суспільства;
- 3) володіння різними засобами державного впливу;
- 4) системність – правовий порядок являє собою складноорганізовану систему, до елементів якої відносять: норми права, які закріплюють соціальні цінності; суб'єкти або учасники пра-

¹ Теория государства и права в вопросах и ответах / Л. А. Морозова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2007. – С. 249–250.

вового порядку; акти реалізації та застосування правових норм; правовідносини; правова свідомість і правова культура;

5) державно-вольовий характер – правовий порядок відображає волю конкретної держави і конкретних громадян цієї держави, враховуючи всі особливості цієї держави;

6) правовий порядок містить формальні орієнтири у правових нормах та цінностях, в межах яких людина реалізує свої права та обов'язки.

Зважаючи на домінуючу у науковій літературі характеристику правового порядку як державно-правового явища, розкриємо ознаки правового порядку з філософсько-правової точки зору:

1) стан правового порядку залежить від стану соціального порядку;

2) правовий порядок відображає соціальний компроміс і виражає потреби, цілі та інтереси суспільства;

3) динамічність та стійкість правового порядку. Правовий порядок повинен бути стійким до конфліктів, різних заворушень, однак повинен враховувати і зміну інтересів всього суспільства. Це повинно впливати з балансування між організованістю суспільства і індивідуальною свободою кожного члена суспільства;

4) свідомо-вольовий характер – правовий порядок може бути дотриманий лише за допомогою волі та свідомості людей;

5) правовий порядок є вираженням міри справедливості, свободи та рівності;

6) спрямованість на соціальний прогрес;

7) загальнолюдський та конкретно-історичний характер;

8) правовий порядок формує у людей повагу до права.

4.2.3. Артикуляція функцій та принципів правового порядку

У фаховій літературі функції правового порядку визначаються як напрями його впливу на процес формування стабільного упорядкування суспільних відносин правом. У процесі дослідження функцій правового порядку характеризуються внутрішні зв'язки між елементами структури правового порядку, виявляються напрями його взаємодії з дійсністю, його місце серед елементів правової системи суспільства¹. Завдяки розгляду функцій правового порядку

¹Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 544.

виділяються зв'язки, в яких реалізується його відношення до навколишньої дійсності, з'ясовується та роль, яку він виконує у правовій системі суспільства.

У літературі виділяють три основні функції правового порядку:

1) взаємодія з зовнішнім середовищем, впорядкування, зміцнення і стабілізація систем, складовим елементом яких є правовий порядок. Така взаємодія є двосторонньою, оскільки, у навколишньому соціальному середовищі особливо сильний вплив на правовий порядок спричиняють економічні, політичні, культурні та інші чинники. І навпаки, правовий порядок відчуває на собі вирішальний вплив середовища і в свою чергу активно впливає на неї;

2) зміцнення внутрішніх зв'язків і відносин шляхом взаємодії цілого і його складових частин задля зведення різних рівнів упорядкованості в єдину систему. Внутрішні аспекти функції різноманітні: правові відносини, процеси зв'язку в часі і просторі, кореляційні взаємодії прав і обов'язків суб'єктів; субординація та ієрархічна підпорядкованість, властивості і стани суб'єктів, програма їхньої поведінки і функціонування;

3) самозбереження і вдосконалення правового порядку. Стійкість системи забезпечується її власними функціями¹.

Л. А. Морозова також поділяє всі функції правового порядку на три великі групи:

— до першої групи відносять функції, що характеризують взаємодію правового порядку із зовнішнім середовищем. Правовий порядок водночас залежить від економічних, політичних, соціальних, міжнародних чинників, але і сам впливає на них, впорядковуючи ці системи, забезпечуючи їх нормальне функціонування;

— до другої групи функцій науковець відносить функції, що стосуються налагодження внутрішніх зв'язків і відносин. Вони спрямовані на створення умов функціонування правового порядку як єдиного цілого, впорядкування ієрархічної підпорядкованості суб'єктів, забезпечення дії правового порядку у часі і в просторі і т.д.;

— до третьої групи функцій належать функції збереження і вдосконалення правового порядку. Це управління правовим порядком, вдосконалення законодавства та правоохоронної діяльності, тобто

¹ Теория государства и права: Курс лекций. — 2-е изд., перераб. и доп. / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. — М.: Юрист, 2001. — С. 316–317.

діяльність, що спрямована на «себе» і дозволяє зберегти якісну визначеність системи власними силами¹.

А. Ф. Крижановський до функцій правового порядку відносить наступні:

1) стабілізаційна функція виявляється у тому, що усталений правовий порядок є потужним фактором врівноваження, передбачуваного розвитку (стабілізації) суспільно-правового життя. Це проявляється у тому, що легітимний правовий порядок є потужним фактором упорядкованості економічних, політичних, ідеологічних відносин тощо. Окрім того, зазвичай, люди не порушують ті норми, моделі і стандарти поведінки, які глибоко вкоренилися і стали домінуючими у повсякденному житті;

2) правокорекційна функція виявляється у тому, що правовий порядок (через «накопичені» ним правові відносини) сприймає і соціально легітимізує ті правові приписи, які відповідають досягненням суспільних цінностей і орієнтирів, і навпаки, правовий порядок не сприймає приписи, які вступають у протиріччя з його цінностями й орієнтирами;

3) ціннісно-орієнтаційна функція проявляється у тому, що правовий порядок містить певні поведінково-комунікаційні приклади, на які орієнтуються члени суспільства при виборі варіанту своєї поведінки у відповідних життєвих ситуаціях;

4) виховна функція правового порядку. Її зміст полягає у тому, що надійний правовий порядок формує у людей повагу до права як фактора упорядкованого цивілізованого їх життя, потребу у підтриманні правового порядку власними зусиллями через власні правові переконання;

5) обмежувальна функція правового порядку. Вона пов'язана з охоронною функцією права і виявляється у тому, що наявний у суспільстві правовий порядок фактичними правозначущими діями учасників правових відносин робить усталеними певні моделі та стандарти правових відносин між людьми, які сприймаються як соціально засвоєні рамки правозначущої поведінки, порушення яких вважається протиправним;

6) потребова функція правового порядку. Її суть зводиться до того, що правовий порядок задовольняє одну з найважливіших

¹ Теория государства и права в вопросах и ответах / Л.А. Морозова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2007. – С. 250–251.

потреб людини – потребу щодо впорядкованого, організованого, передбачуваного суспільно-правового буття¹.

Отже, функції правового порядку – це основи напрями впливу правового порядку на правові відносини з метою їх стабілізації, упорядкування, врегулювання та врівноваження суспільних відносин.

До основних функцій правового порядку з філософсько-правової точки зору слід віднести:

1) ідеологічну – правовий порядок є проектом більш глибокого явища – правової ідеології, яка є панівною у даній державі;

2) аксіологічну – сучасний правовий порядок повинен бути втіленням не лише позитивного права, але і природного, а тому повинен ґрунтуватись на таких основних цінностях права, як: справедливість, свобода та рівність;

3) регулятивну – правовий порядок створює умови для розвитку бажаних правовідносин, які повинні бути стабільними та міцними;

4) інформаційну – правовий порядок містить інформацію, що закріплена в правових нормах у якості забороненої або бажаної моделі поведінки;

5) прогностичну – полягає у тому, що кожна людина, будучи частиною суспільства, знає, як діяти і які наслідки від цих дій, а також, що очікувати від дій інших людей;

6) стимулювальну – правовий порядок заохочує діяти людей в рамках, які окреслюються нормами права;

7) орієнтаційну – правовий порядок заохочує людину діяти так, щоб була досягнута мета порядку;

8) захисну – правовий порядок захищає членів суспільства від дій інших людей, у яких на меті: підірвати порядок шляхом недотримання норм права.

Принципи правового порядку слід розглядати як загальні вимоги, відправні начала, основні ідеї, які характеризують зміст правового порядку, його сукупність та соціальну спрямованість. При дослідженні принципів правового порядку, відображаються ті суттєві характеристики, що відповідають за його ефективне функціонування і призначення у суспільстві.

¹ Крижановський А. Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – С. 224–225.

Принципи правового порядку регламентують два основоположні моменти: по-перше, це вихідні та первинні реальності життя, згідно з якими формується правовий порядок; по-друге, це основи, фундамент, на яких він функціонує. З одного боку, він є основою для його функціонування, з іншого – принципи випереджають правовий порядок і викликають його до життя¹.

До принципів правового порядку відносять:

1) визначеність. Правовий порядок базується на визначених правових приписах, які містять чіткі формальні орієнтири, реалізація яких і забезпечує визначеність суспільних відносин;

2) системність. Правовий порядок – це система відносин, яка заснована на єдиній сутності права, панівній у суспільстві формі власності, системі економічних відносин і забезпечується єдиною державною владою;

3) організованість. Правовий порядок виникає не стихійно, а на рівні організованої діяльності держави, її органів;

4) державна гарантованість. Однією з основних функцій держави є охорона чинного правового порядку, а тому він забезпечується державою, охороняється від порушень;

5) стійкість. Правовий порядок, що виникає на основі права і забезпечується державою, повинен бути стабільний і стійкий;

6) єдність. Правовий порядок повинен бути єдиний на всій території держави, а тому має бути заснований на єдиних політичних і правових принципах, забезпечуватися єдністю державної волі і законності².

І. І. Сидорук виділяє загальні й організаційні принципи формування і функціонування механізму забезпечення правового порядку у сучасних умовах. А саме, до загальних принципів науковець відносить: узгодження права і моральності; рівність всіх перед законом; скорочення кола суб'єктів, наділених правом обмежувати права та свободи фізичних і юридичних осіб; вибудовування розумної ієрархії правоохоронюваних цінностей; відповідальність влади за розроблення й реалізацію соціальної політики; наявність обмежувачів репресивної влади держави. До організаційних принципів вченим

¹ Борисов В.В. Проблемы правового порядка развитого социалистического общества: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Борисов. – Саратов, 1979. – С. 91.

² Теория государства и права: конспект лекции / Д.А. Шевчук. – М.: Эксмо, 2009. – С. 268.

віднесені: диференціація і чітка юридична фіксація функцій і повноважень суб'єктів забезпечення правового порядку; гнучке поєднання територіальних і галузевих, лінійних і функціональних засад у побудові структурних елементів органу забезпечення правового порядку; розумна прагматичність цілевстановлення і цілеспрямованість у досягненні поставлених цілей; персональна відповідальність посадових осіб за ухвалювані рішення; прогнозування змін середовища функціонування і мобільність реагування на них; належне інформаційне забезпечення ухвалюваних рішень, захищеність інформації від несанкціонованого доступу¹.

Н. В. Панаріна впевнена, що правовому порядку як цілісному, відносно самостійному юридичному утворенню, приманні деякі власні принципи, що розкривають його особливості та специфічні властивості. До власних принципів правового порядку науковець відносить:

1) принцип конституційності, зміст якого в тому, що, по-перше, правовий порядок точно відповідає юридичній конституції; по-друге, правовий порядок і Основний Закон, на базі якого він функціонує, відповідають фактичній, реально чинній конституції суспільства; по-третє, правовий порядок перебуває у сфері здійснення державної влади і зумовлений її цілями та інтересами, будується відповідно до її принципів, оформлених конституцією;

2) принцип законності – реалізація вимог законності є необхідною умовою виникнення та функціонування правового порядку у суспільстві, що визначає його якісні характеристики та пронизує всі елементи його структури. Законність вимагає суворої і неухильної реалізації правомірної поведінки від усіх учасників суспільних відносин;

3) принцип визначеності правового порядку – полягає у тому, що він переважно базується на формально-визначених правових приписах, реалізація яких забезпечує визначеність, передбачуваність суспільних відносин;

4) принцип нормативності – обумовлює упорядкованість правового порядку, без якої неможлива організація державно-правового життя та нормальне функціонування суспільства;

¹Сыдорук И.И. Государственно-правовой механизм обеспечения правопорядка в Российской Федерации (теоретическое административно-правовое исследование): автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / И.И. Сыдорук. – М., 2002. – С. 44–45.

5) принцип цілісності і структурності (структурованості, системно-структурної організації) правового порядку – виявляється в тому, що правовий порядок виступає як єдиний, цілісний механізм з цілеспрямованою взаємодією різноманітних структурних елементів, без чого неможливо забезпечити узгоджений правовий режим суспільних відносин, відтворити динамічну картину правового життя;

6) принцип субординації та підпорядкованості (ієрархічної субординації та підпорядкування) – полягає в тому, що правовий порядок як структурне утворення включає сформовані й відносно самостійні елементи, які водночас перебувають у суворій підпорядкованості, ієрархічній субординації;

7) принцип підконтрольності – означає всезагальний контроль з боку держави та громадянського суспільства за всіма явищами та процесами, що складають зміст і структуру правового порядку;

8) принцип поєднання стабільності та динамічності правового порядку – є результатом реалізації загальноправового принципу поєднання стабільності та динамічності, що перебувають у діалектичній єдності. Принцип стабільності, передусім, характеризується двома факторами: стабільністю законодавства та стабільністю правової політики. Динамічність правового порядку обумовлюється постійними та своєчасними змінами, що відтворюються у законодавстві та правовій політиці;

9) принцип гарантованості (забезпеченості) правового порядку реалізується за допомогою не тільки державно-правових засобів, а й низкою інших чинників: стабільна політична ситуація в країні, розвинута система економічних відносин та соціального забезпечення, суспільна підтримка наявного правового порядку, розуміння його корисності та розумності, оптимальності та ефективності, відповідності вимогам суспільства тощо;

10) принципи простоти, доцільності та корисності правового порядку. Принцип простоти – це така реалізація правового порядку, що об'єктивно потребує чіткості і ясності правового регулювання, визначеності зв'язків між його учасниками, зрозумілості їхніх правових статусів. Принцип доцільності означає досягнення максимальної ефективності правового регулювання шляхом ухвалення соціально обумовлених правових приписів, їх послідовної реалізації та забезпечення дії оптимальних правових засобів. Принцип

корисності передбачає необхідність правового порядку для суспільства в цілому та окремих його членів з урахуванням їхніх індивідуальних особливостей¹.

Принципи правового порядку слід розглядати як загальні вимоги, відправні начала, основні ідеї, які характеризують зміст правового порядку, його сукупність та соціальну спрямованість. При дослідженні принципів правового порядку, відображаються ті суттєві характеристики, що відповідають за його ефективне функціонування і призначення у суспільстві.

З філософсько-правової точки зору можна виділити такі принципи правового порядку:

1) організаційності – правовий порядок є результатом чіткої, впорядкованої організації суспільства;

2) гуманізму – сучасний правовий порядок повинен визнавати людину та природні права найвищими соціальними цінностями;

3) соціальної справедливості – сучасний правовий порядок повинен відійти від соціалістичних ідей, згідно з якими порядок має відповідати інтересам домінантних соціальних груп. Відповідно, правовий порядок повинен враховувати інтереси різних соціальних класів та прошарків і при цьому забезпечувати суспільне благо для всіх;

Табл. 1

Диференційована характеристика соціального та правового порядку

Соціальний порядок та його зміст	Правовий порядок та його зміст
Упорядкування соціальних відносин	Організованість правових відносин
Переважаючі самоорганізаційні процеси суспільства	Переважаючі організаційні процеси держави
Домінування позаправового регулювання	Домінування нормативно-правового регулювання
Залежність від соціалізації індивіда	Залежність від правової соціалізації індивіда

4) демократизму, який означає, що не лише держава повинна контролювати суспільство, але і суспільство повинно брати участь

¹ Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 95–102.

у вирішенні суспільних питань: зміна законодавства, формування влади, контроль влади, створення суспільних інститутів тощо;

5) свободи – правовий порядок повинен надавати людині можливість вибору, а не формувати свою стратегію виключно на забороні;

6) рівності – означає, що держава однаковою мірою повинна вимагати від кожного члена суспільства дотримуватись умов правового порядку, а також однаковою мірою засуджувати неправомірну поведінку;

7) взаємної відповідальності держави перед суспільством і окремою особою, і навпаки, особи перед державою;

8) соціального контролю, який має двосторонній характер.

4.3. Амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку: соціальний контроль – правовий порядок.

Досягнення соціального порядку уможливлується за допомогою соціального контролю за умови, що він має двосторонній характер. Вище було доведено, що соціальний контроль як складноорганізована система, яка виникає у суспільних відносинах, діє двосторонньо: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізовуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини.

Феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою встановлення соціального порядку, вирішальну роль у підтриманні якого відіграє розуміння соціального контролю не тільки як соціальної організації, але й як механізму, що визначає здатність суспільства до саморегуляції¹. Соціальний порядок є обов'язковою умовою існування суспільства, адже доки існує порядок – існує і суспільство. Так само, як суспільство залежить від порядку, так і порядок залежить від суспільства. Якщо суспільство готове до змін, є взаємоузгодженим, єдиним цілим, то і порядок стає більш гнучким до внутрішніх змін у суспільстві.

¹ Кондов К.В. Соціальний контроль, як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 106.

Проблема соціального порядку має надзвичайно важливе значення для розуміння процесів організації та самоорганізації суспільства. Окрім того, сучасне суспільство все більше вимагає переосмислення значення застарілих засобів соціального контролю і розгляд нових способів осмислення та роз'яснення принципів самоорганізації й організації. Тому слід розглянути організаційні та самоорганізаційні аспекти соціального контролю з філософсько-правових позицій.

Організація соціального контролю означає контроль з боку держави правовими засобами. В академічному тлумачному словнику української мови під «організацією» розуміють об'єднання людей, суспільних груп, держав на базі спільності інтересів, мети, програми дій і т. ін.¹.

Виділяють соціальні, біологічні, фізичні й технічні організації. Соціальні організації – це складні динамічні відкриті цілеспрямовані керовані системи, створені людиною, у функціонуванні яких вона відіграє активну роль. Також під поняттям «соціальна організація» можна розуміти штучне об'єднання інституційного характеру, призначене для виконання певної функції. Соціальна організація має свій соціальний статус і це проявляється у наступному: організація виступає як цільовий об'єкт, цільова спільність, в якій досягнення загальної мети визнається за можливе тільки через досягнення індивідуальної мети, і навпаки, досягнення індивідуальної мети стає можливим тільки через висунення та досягнення загальної мети².

Закономірно, що люди у суспільстві взаємодіють, а тому суспільство функціонує лише на підставі організації та порядку. Таку організацію та порядок забезпечує соціальна система, яка отримала назву «держава». Саме на державу покладений обов'язок реалізувати потребу людей у тій або іншій системі цінностей, потребу в універсальних, у межах суспільства ідеалах, у деякому каркасі, який здатний тримати спільне соціальне життя, яке інакше розпадеться³. Отже, держава посідає визначальне місце в організації суспільства як форма організації суспільного життя. Без держави немає організації

¹ Словник української мови: в 11 т. / І.К. Білодід, А.А. Бурячок та ін. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1974. – С. 739.

² Монастирський Г.Л. Теорія організації: підруч. / Г.Л. Монастирський. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – С. 87, 89.

³ Ступак А.Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин / А.Л. Ступак // Держава і право. – 2011. – Вип. 51. – С. 116–117.

і суспільства в цілому, а тому держава є фундаментальною, базовою структурою в організації суспільства й у всій соціальній системі. Навколо держави формуються інші організаційні структури. Місце держави як визначального елемента упорядкування суспільства визначається її призначенням у суспільстві, оскільки вона (держава) виступає як: організація громадянського суспільства; носій влади у суспільстві; форма політичного панування, що виражається у прийнятті владних рішень, які стосуються всього суспільства й обов'язкові для виконання всім населенням; представник усього населення на даній географічній території; виразник загального інтересу; інструмент реалізації загальної волі в суспільстві; творець загальних цілей у суспільстві; основний стабілізатор суспільного життя; головний суб'єкт суверенітету¹.

Не даремно Г.Кельзен уособлював державу із порядком. Так, він стверджував, що держава як організація – це правовий порядок, який повинен бути централізованим. Для того щоб бути державою, правовий порядок повинен запровадити органи, що, функціонуючи відповідно до ідеї розподілу праці, виробляли б і застосовували норми². Як вважає Н.В. Панаріна, прирівнюючи правовий порядок до держави, автор додає правопорядку рис інституціональності. Тому у межах філософії позитивізму правовий порядок не є «реалізованим правом», характеристикою правового буття, а виступає нормативною, державно-владною, інституціональною моделлю суспільних відносин³.

Державно-правова форма належить до формального типу організації взаємодії елементів соціальних систем та може забезпечити ефективність соціальних процесів лише за умови, що він: є об'єктивним відображенням осмислених суспільством соціальних потреб; формує адекватні форми і способи, засоби, механізми їх задоволення, у тому числі й організаційно-правові; враховує властиві даному типові суспільства закономірності та тенденції розвитку і спирається на них⁴.

¹ Політологія: підручник [Електронний ресурс] / І.С. Дзюбко, К.М. Левківський, В.П. Андрущенко та ін. – К.: Вища школа, 1998. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-13.html>

² Кельзен Г. Чисте Правознавство: з додатком: Проблеми справедливості / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – С. 310–311.

³ Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 23–24.

⁴ Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: дис. ... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 47–4.

Отже, організації правопорядку притаманні наступні риси:

- 1) штучно створена людиною соціальна система;
- 2) функціонування системи, яке забезпечується людиною, а саме відповідними на це органами та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями;
- 3) обов'язок організації порядку, що покладений на державу;
- 4) організаційно-правові способи забезпечення правового порядку як відповідні засоби, форми, механізми, які закріплені державою задля охорони інтересів всього суспільства;
- 5) державний контроль, який здійснює держава, що є головним інструментом досягнення правового порядку через організаційні аспекти.

Хоча державні функції організації суспільства є важливими, основою соціального і правового порядку є процеси самоорганізації. Так, для утвердження соціального порядку як нормативного, мають бути забезпечені засоби самоорганізації шляхом раціоналізації дії на суб'єктному рівні – фізичних і юридичних осіб – щодо можливості легітимно вести свою справу, сприяти чи хоча б не заважати кожному суб'єктові соціальної дії, що дозволяє унормувати соціальні процеси, надати їм цілеспрямованого характеру¹.

Самоорганізація є спонтанно виникаючими соціальними узгодженостями – соціальними спільнотами, об'єднаннями, асоціаціями, приналежність до яких обмежує параметри свободи індивіда. Поряд з тим, таке обмеження частково навіть не усвідомлюється, оскільки сприймається добровільно і природно. Такі процеси у соціальній системі забезпечують самозбереження порядку до наступної точки біфуркації². Будучи членом певної соціальної спільноти, індивід обмежує параметри своєї свободи, але обмеження не порушує права та можливостей особи у її розумінні, адже є добровільним. До прикладу, будучи особою, яка є членом певної релігійної громади, мусульманином чи християнином, особа свідомо відмовляється від м'яса чи відвідування музичних заходів, тим самим обмежуючи свою свободу.

Механізм самоорганізації соціального та правового порядку поєднує традиції його духовно-культурної основи, потенційність,

¹Недюха М. Соціальний порядок як атрибут політичної системи українського суспільства / М. Недюха // Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 186–187.

²Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: дис. ... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 49.

системоутворюючі зв'язки (перш за все ідеал справедливості, пріоритет загальнонаціональних інтересів, колективізм, тісний зв'язок права з релігією, взаємодопомога, пошана до держави). Характер правового порядку у перехідний період як самоорганізованої системи впливає як сукупне ціле, він підпорядковує необхідні явища і процеси правової дійсності та створює із них ті елементи, яких йому бракує¹. При цьому ефективність правового порядку якраз найбільше і проявляється у перехідний період. Правовий порядок у період змін, зокрема, влади чи спрямування розвитку суспільства, забезпечують дотримання напрацьованих роками стандартів співіснування суспільства.

Особливе значення для самоорганізації правопорядку має його структура. Структура – це сукупність стійких зв'язків об'єкта, що забезпечує відтворення при змінних умовах. Поняття структури прирівнюється до системи, яка розуміється як елементи плюс зв'язки між ними та визначається такими характеристиками, як цілісність чи єдність². Структура правопорядку – це єдність і одночасно поділ системи соціальних відносин, урегульованих правом відповідно до їх галузевого змісту. Будучи реалізованою системою права, правопорядок включає конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та інші види суспільних відносин, урегульовані нормами відповідних галузей права. У структурному відношенні правопорядок відображає реалізовані елементи системи права, саме тому вони такі: суб'єкти права, правові відносини, норми права, правова свідомість і правова культура.

1. Суб'єкти права – держава, її органи, державні, громадські і комерційні організації, які мають права, обов'язки, повноваження, відповідальність, суворо визначені конституцією, законами, іншими правовими актами – статична частина (організаційна частина правопорядку). Суб'єктами соціальної самоорганізації можуть виступати індивіди і групи, які наділені специфічними соціальними якостями, серед яких виділяють, перш за все, чітке усвідомлення своїх соціальних інтересів і готовність до активних дій щодо їх забезпечення,

¹ Казаков В. Н. Правовой порядок в юридической теории и практике: автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В.Н. Казаков. – М., 2003. – С. 12.

² Управління людськими ресурсами: філософські засади [Електронний ресурс]: навч. посібник / В.Г. Воронкова та ін.; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. – К.: Професіонал, 2006. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/10561127/menedzhment/samoorganizatsiya_samoregulyatsiya_konteksti_strukturnogo_analiz

в тому числі у складі громадських організацій. Однак ефективність і результативність такої діяльності залежить не тільки від наявності зазначених внутрішніх чинників, а й від підтримки зовнішніми факторами (правова база, адекватна для цього соціальна інфраструктура, розвиненість комунікації між владою і населенням, готовність самої влади до соціального діалогу і т.п.)¹.

2. Правові відносини і зв'язки між реалізованими елементами системи права (конституційні, фінансові, адміністративні, земельні, сімейні та ін.) – динамічний зв'язок². На думку В.І.Гоймана, правовий порядок – це заснований на праві реальний стан суспільних відносин, що характеризує ступінь задоволення учасниками цих відносин різноманітних інтересів і потреб за допомогою засобів права, а також характер виконання ними правових зобов'язань, що ґрунтуються на законі або укладених угодах³.

3. Норми права. Нормативно-правове регулювання, за допомогою якого досягається правовий порядок, що передбачає контроль за поведінкою соціальних спільнот та окремих осіб з метою забезпечення їхнього оптимального функціонування і соціального розвитку та становить систему санкціонованого державою впливу на суспільні відносини з метою їх упорядкування та реалізації правового порядку. Метою нормативно-правового регулювання є досягнення того рівня суспільних відносин, які відповідали б тим принципами співжиття, що визнані в цьому культурно-історичному середовищі. Людина у систему нормативно-правового регулювання повинна входити як активний суб'єкт, який реалізує власні потреби та інтереси, використовуючи для цього правові можливості. Поряд з тим, людина є об'єктом нормативно-правового регулювання, оскільки відчуває детермінуючий вплив системи правових норм, однак вона не є пасивною ланкою у процесі нормативно-правової регуляції, а виконує у ньому активну роль, є суб'єктом взаємодії з правовою системою, реалізуючи власні потреби та інтереси⁴.

¹Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2226.

²Скаун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скаун. – Х.: Консум, 2001. – С. 454.

³Гойман В.И. Действие права (Методологический анализ) / В.И. Гойман. – М.: Академия МВДРФ, 1992. – С. 48.

⁴Гавриловська К. П. Суб'єктивна легітимація правових норм як психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості / К.П. Гавриловська // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 8. – С. 175.

Варто відзначити, що у вітчизняному законодавстві є закріплені конкретні правові норми, які забезпечують здійснення суспільством соціального контролю за навіть вже прийнятими правовими нормами. Наприклад, у відповідності до ст. 56 Закону України «Про Конституційний Суд» суб'єктом права на конституційну скаргу є особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України¹.

Правовий порядок стає ефективним, зміцнюється лише за умови, якщо закони і підзаконні акти створюються та реалізуються на основі принципів права, з урахуванням органічного внутрішнього зв'язку з регульованими суспільними відносинами, що історично склалися у правосвідомості народу. Адже виступаючи в якості правової реальності, режим правопорядку являє собою єдину динамічну систему створення, засвоєння і використання правових цінностей, які мають вплив на психіку, свідомість і волю людей, на характер їхньої поведінки. Правовий порядок не тільки контролює відповідність людської поведінки і дій відповідно до нормативних зразків, але і безпосередньо бере участь у регулюванні міжособистісних відносин та суспільних відносин взагалі, в підвищенні правової культури суспільства².

У випадку, коли закони і підзаконні акти починають створюватися не на основі принципів права, то прийнята нормативно-правова база теж створює певний порядок, проте він не наділений ознаками правового порядку. До прикладу, прийняті 16 січня 2014 року так звані «диктаторські закони» були покликані забезпечити порядок у сфері проведення акцій протесту. Але враховуючи, що такий порядок забезпечувався обмеженням прав громадян, наданням нечуваних повноважень органам державної влади щодо покарання учасників акцій протесту, проведенням кримінальних переслідувань опозиції та громадянського суспільства, можна ствердити, що він не зміг би забезпечити правового порядку. Водночас, потрібно розуміти, що у випадку тривалої дії у часі цих законів на території України, було б неможливим уникнути підміни понять «нормативний порядок» та

¹ Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136- VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/page2>

² Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимова. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – С. 351.

«правовий порядок», адже вперта імплементація у сфери суспільного життя принесла би певні результати і у внутрішньому ставленні суспільства до прийнятих законів. З огляду на зазначене, такою важливою є попередня експертиза нормативних актів, що приймаються на предмет їхньої відповідності наявному у державі правопорядку.

Норми стають можливими і необхідними не відразу, а лише тоді, коли вони відповідають соціальним очікуванням у суспільстві, заснованим на дихотомії уявлень про добро і зло. Саме тоді правовий розвиток входить у вищу стадію правового порядку, коли нормативний порядок більше не розглядається тільки як система сформульованих правил. У ньому починає виділятися істота розумного і свідомого розуміння методів соціального регулювання¹.

Правові приписи впливають на свідомість і волю, але регулюють не самі ці психічні процеси, а їхні результати – об'єктивно скоєні вчинки. Об'єктивна неможливість однозначно регламентувати психічні процеси породжує феномен самоорганізації суб'єктів в умовах тієї чи іншої правової ситуації. Можна сказати, що узгодженість і впорядкованість суспільних відносин, тобто правовий порядок виникає через: по-перше, дії на свідомість індивідів вимог правових приписів; по-друге, самоорганізації людей в їх повсякденному житті.

Слід погодитись, що вивчення проблем самоорганізації є вкрай важливим для підвищення ефективності механізму правопорядку. Ігнорування зазначеної проблематики негативно позначається на його якості².

У цьому контексті потрібно відзначити, що будь-яка правова норма не у змозі забезпечити безальтернативне невчинення особою забороненої дії, адже, як і моральне правило, норма лише розмежовує добро і зло. За вчинення цього умовного «зла» держава попереджає про можливість застосування до особи наявного механізму державного впливу, але від цього особа всеодно не позбавляється вибору щодо вчинення певної дії. Таким чином, можна однозначно ствердити, що правовий порядок залежить від здатності особи до самоконтролю та самоорганізації.

¹Варданянц Г.К. Социологическая теория права: монография / Г.К. Варданянц. – М.: Академический Проект, 2007. – С. 111.

²Грунина А.В. Синергетические основы правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Грунина. – Владимир, 2006. – С. 75–76.

На перший погляд, норми права є найменш «сприятливим» середовищем для використання положень синергетики, оскільки є відносно стабільним цілим і виникають в результаті цілеспрямованої діяльності вповноважених суб'єктів, тобто є вираженням суто організаційної складової правового порядку, однак все ж вони «пронизані» самоорганізаційними процесами. Це проявляється у тому, що законодавство не являє собою просту сукупність нормативно-правових актів, прийнятих на основі суб'єктивного розсуду законодавця, і вона не складається тільки лише для впорядкованості, стабільності самого законодавства, а є формою практичної реалізації системи права, що формується для потреб соціального керування. Це означає, що законодавство повинно відповідати не просто структурі системи права, але й системі суспільних відносин, тобто спостерігається взаємопроникнення системи законодавства й системи соціальної самоорганізації. Соціальна самоорганізація виражається у «віддзеркалюванні» її динаміки у розвитку системи законодавства, тобто у підпорядкуванні процесу становлення системи законодавства її критеріям, що у підсумку й визначає ступінь «ефективності» правового регулювання. Що стосується норм природного права, то тут безсумнівно наявна самоорганізація. Так, правовий звичай є найбільш яскравим прикладом прояву самоорганізації. Самоорганізація тут спостерігається в найбільшій концентрації, оскільки правило поведінки виникає не в результаті діяльності владно-розпорядничих органів, а складається природно в процесі нормальної течії суспільних відносин¹.

Цікавим є наступний момент. Відповідно до ст. 673 ЦК України у разі відсутності у договорі купівлі-продажу умов щодо якості товару продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, придатний для мети, з якою такий товар зазвичай використовується. Аналогічно звичай ділового обороту знайшли своє втілення і у ГК України. Зокрема, згідно з ч. 3 ст. 268 ГК України у разі відсутності у договорі умов щодо якості товарів остання визначається відповідно до мети договору або до звичайного рівня якості для предмета договору чи загальних критеріїв якості. Таким чином, державою підкреслено високий рівень самозабезпечення суспільства правилами

¹Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 89–91, 93.

поведінки, які здатні регулювати широкі сфери суспільних відносин. При цьому звернення до таких правил поведінки здійснюється при вичерпанні нормативно-правової бази. Отже, не потрібно недооцінювати значення самоорганізації і у цьому разі.

4. Правова свідомість і правова культура¹. Сьогодні не викликає заперечень, що соціальною необхідністю правопорядку є високий рівень загальної правової культури громадян і їх правосвідомості.

Як стверджує І.С.Кривцова, порядок, що самоорганізується, перебуває під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правопорядку, в можливостях якої – забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів і «алгоритм» саморуху правопорядку в цілому². Правопорядок полягає якраз у тому, що правосвідомість, добровільно наповнюючись змістом закону, здійснює закон в житті, або, що те ж саме, наповнює вимогу закону внутрішнім і зовнішнім життям – волею та справами. В основі кожного правопорядку та держави лежить духовне визнання людей – повага та довіра їх один до одного³.

Елементом, що поєднує правовий порядок і правосвідомість, є ідеал правової особистості, який становлять дві сторони. Перша – особистість дисциплінована правом і стійким правовим порядком. Друга – особистість, наділена всіма правами і вільно ними користується⁴.

Правосвідомість реалізується як власне у праві, так і в особливому феномені правової дійсності – у правовій культурі особистості та суспільства. Правова культура знаходить вияв у досягнутому рівневі розвитку регулятивних якостей права, накопичених правових цінностей, а також тих особливостей права та юридичної техніки, котрі належать духовній культурі та характеризують правовий прогрес. Культура була і є завжди важливою умовою нормального

¹ Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 128.

² Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – С. 8.

³ Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. – М.: Парог, 1993. – С. 202.

⁴ Андрусак Т.Г. Правопорядок і правосвідомість: питання взаємозв'язку та взаємовпливу / Т.Г. Андрусак // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 черв. 2008 р.) – Одеса, 2008. – С. 16.

людського існування та співжиття, відродження громадянського суспільства, а, отже, й встановлення ефективного соціального та правового порядку. Динаміка культури та її процесів є одним з основних чинників, що визначає рівень і характер соціального порядку та правового порядку, оскільки культура проявляє себе як особливий спосіб і специфічний механізм соціального регулювання¹.

У підтримці соціального порядку та правового порядку першочисну роль виконують довготривалі соціальні структури, такі як: традиції, мораль, звичаї, які, з одного боку, є продуктом еволюції культури, а з іншого – частиною соціального порядку і підтвердили свою позитивність із розвитком суспільства. Відповідно соціальний порядок розглядається: як результат спонтанного розвитку в межах еволюції культури; як такий, що не потребує раціоналізації. Отже, не потрібно змінювати соціум, варто дотримуватися органічної логіки його розвитку, створювати умови для зростання².

Правова культура, під якою розуміють досягнутий рівень розвитку правового життя, також характеризує якісний стан правових явищ, у тому числі й правового порядку, який, у свою чергу, визначає рівень правової культури конкретного суспільства. Перебуваючи у взаємозв'язку з правовою культурою, правовий порядок набуває змістовного поєднання з правосвідомістю різних верств населення, яка знаходить свій вияв у правовідносинах та правомірній поведінці суб'єктів³.

Отже, значення правової культури для формування і підтримання правового порядку визначається тим, що ідейно-правові компоненти правового буття, як складові правової культури, вирізняються своїми особливостями впливу на суспільні процеси і стани. Також значення правової культури для всіх сторін правового життя, а особливо, для правового порядку, пов'язане з тим, що в соціологічному плані правовий порядок у своїй основі має наявну правову, економічну, політичну й іншу базу, яка знаходить своє втілення у системі суспільних відносин і сукупної суспільної діяльності,

¹Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: дис. ... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – С. 119, 69, 71.

²Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сенчук. – 2015. – С. 161.

³Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – С. 52–53.

а в культурологічному плані правовий порядок у своїй основі спирається на культуру даного народу. Звідси випливає, що культура, яка склалася у суспільстві, є істотним чинником у становленні всіх форм правового порядку. Проте, як вважає А.Ф.Крижановський, якщо у становленні офіційного, узаконеного і закріпленого в юридичній формі правового порядку культурний чинник є фоновим, другорядним, а на перший план висуваються чинники соціального порядку, то у становленні громадянського правового порядку саме культурний чинник є першорядним, а чинники соціального порядку є фоновими. Так, на становлення офіційного правового порядку вирішальним чином впливає суспільна культура в її економічній і політичній формі¹.

Отже, самоорганізація правового порядку характеризується наступними ознаками:

1) є базовим елементом організації правопорядку, на основі якого здійснюється державна організація правового порядку;

2) є чітке усвідомлення суб'єктом своїх соціальних інтересів, що реалізуються добровільно та природньо;

3) є залежність якості самоорганізації правового порядку і її форм від якості правового регулювання суспільних відносин;

4) є залежність від рівня культури та правосвідомості у суспільстві.

Поряд з тим, соціальна самоорганізація потребує постійної державної уваги і корекції (організаційної складової): необхідні стимулювання і підтримка (в тому числі ресурсна) одних спонтанних процесів і стримування, і попередження інших. Якщо ж зовнішній вплив не відповідає внутрішній природі саморозвитку суспільства, то самоорганізація може виступати як бездіяльність або активне опозиційне діяння, спрямоване на перешкоджання непередуманим і несвоєчасним рішенням та іншим соціальним впливам, або на висування альтернативних форм і способів рішення проблем².

Звідси випливає, що сфера правового порядку є специфічною, оскільки неможливо констатувати виключно або організаційний

¹Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – С. 343–344.

²Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2228.

компонент, або самоорганізаційний компонент правового порядку. Задля ефективного досягнення мети правового порядку повинен застосовуватись двосторонній контроль. Так, з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю над державою, здійснюючи як вплив на державу, так і на себе (самоорганізуючись), у тому числі у формі самоконтролю кожної людини самої себе.

Крім того, слід погодитись, що удосконалення правопорядку розглядається як шлях удосконалення правової структури, що включає не лише правового суб'єкта, а й правові цінності. А досягнення досконалого стану права можливе лише при правильному пізнанні цінностей, їх взаємному відношенні, порядку та ієрархії¹. Таким чином, утвердження дієвого правового порядку можливе лише при узгодженні нормативних (правових) та ціннісних складових правової реальності, що можливе за умов громадянського суспільства та правової держави.

Зокрема, на думку С. І. Максимова, правове суспільство розглядається як таке, в якому реалізується принцип верховенства права. Перевага поняття «правове суспільство» над поняттям «верховенство права», на його думку, полягає в тому, що воно охоплює як неінституційні структури, пов'язані з цінностями, так і інституційні структури, пов'язані з нормами. При цьому будь-яка норма виражає і захищає певні цінності, що становлять глибинні підстави права. «Цінності забезпечують мотиваційну сторону людської діяльності, а норми встановлюють межі цієї діяльності. Тому запозичення нормативної системи без відповідної ціннісної основи небезпечно з огляду на те, що право може «повиснути в повітрі» і не виконуватиметься, оскільки залишиться не зрозумілим і не визнаним. Право – це не просто набір норм. Для свого існування і дії воно потребує постійного зусилля з боку своїх носіїв, які утверджують безумовність правових установок»².

Таким чином, одним із ключових проблем філософсько-правового дослідження соціального контролю як засобу забезпечення

¹Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен / К. Горобець // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/283849938_Verhovenstvo_prava_ak_cinnisno-normativnij_fenomen

²Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С. І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 20.

правового порядку є визначення основних соціальних та правових цінностей, які забезпечують його ефективність і є основою, підґрунтям громадянського суспільства та правової держави.

ВИСНОВКИ

1. Зародження філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю пов'язане із уявленнями філософів про те, що від його ефективності залежать порядок і стабільність у суспільстві. При цьому унікальність соціального контролю полягає у його здатності організовувати соціальну систему та набувати трансформованої конкретної історичної форми. Доведено, що за всю історію розвитку суспільства були численні спроби створити систему соціального (громадського і правового (державного)) контролю, яка охоплювала різноманітні засоби, що робили можливим правовий порядок. В історичній ретроспективі кожне суспільство виробляло свою систему засобів соціального контролю, яка включала як переконання, заборони, так і заохочення, які дозволяли формувати поведінку людей відповідно до вимог соціальних норм.

Соціальний контроль, як одна із важливих функцій управління суспільством, метою якого є підтримання встановленого соціального і правового порядку, базується на системі цінностей, які складають підґрунтя (основу) соціальної організації. Тому аналіз соціального контролю у його взаємозв'язку з правопорядком видається за можливе здійснювати через призму домінантних у суспільстві базових цінностей, які втілені у соціальних принципах і нормах.

2. У країнах Стародавнього Сходу (Єгипет, Месопотамія, Індія) основою соціального контролю були контрольні-регулювальні функції та деспотичні повноваження правителя й адміністративно-командного апарату. Соціальний контроль здійснювався через детально розроблену систему релігійного світогляду на основі соціальної стратифікації. Ефективним засобом соціального контролю було покарання, яке вважалося невідворотним. Соціальний контроль того часу: мав односторонній характер, виключно як інструмент держави; мав жорсткий деспотичний характер; був розвинений апарат здійснення соціального контролю.

Соціальний порядок уособлювався із законом, який закріплював суспільну нерівність. При цьому закони встановлювалися правителями або владними верхівками, які вважалися уособленням богів. Соціальний та правовий порядок ґрунтувався на етатистських цінностях, тобто проблеми управління державою, общиною та

клановою сім'єю були первинними та вели до жорсткої регламентації всього життя людини. Поряд з цим, ціннісною основою порядку була справедливість, яка закріплювалась: релігійно-моральними нормами (маат) у Єгипті; написами вавилонських царів; у законі Карми, що розглядався як універсальний закон справедливості в Індії.

Встановлено, що взаємозв'язок соціального контролю та порядку у філософії права Стародавнього Китаю розглядався у таких основних школах:

- Конфуціанство – управління суспільством повинно бути організоване на засадах саморегуляції, оскільки для того, щоб упорядкувати і гармонізувати людське життя, слід виходити з розуміння небесної волі. Ключовим методом соціального управління визнавалось самоврядування, яке було побудоване на формальних правилах і стандартах соціального контролю. Під соціальним порядком розуміли мир та гармонію між людьми і природою. Основою порядку було визнано моральні чесноти, норми і принципи, перед якими всі рівні;

- Моїзмом була запропонована договірна теорія порядку. Причиною хаосу визнавалась відсутність управління, а мудрий правитель вважався гарантом порядку, зразком доброчесності та справедливості. Панування порядку було можливим на основі стандарту моральності, який тлумачився як людинолюбство і належне ставлення до людей;

- Легізм (порядок розумівся як результат панування законів держави. Закон був втіленням контролю, який легісти намагалися поширити на всі випадки життя і який можна було заповнити будь-яким потрібним змістом. Причиною відсутності соціального порядку вважалась відсутність або неналежна якість законів. Соціальний контроль розумівся як функція держави з наведення порядку, який досягався через верховенство закону і забезпечувався через систему примусу та жорстокі покарання);

- Даосизм (основою порядку було визнано Дао, тобто природний, закономірний порядок речей, який уособлював вищу чесноту і природну справедливість, перед якою всі рівні. Ціннісною основою соціального порядку і контролю у даосизмі були справедливість та рівність. Вважалось, що для панування порядку в суспільстві людина повинна бути доброчесною та постійно здійснювати самоконтроль).

3. Описано історичні аспекти формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції, із двома ідеологічними періодами: міфологічним та раціональним. Філософія цього періоду трактувала порядок через моральність як благо, при чому право сприймалося як таке, що протистоїть хаосу. Визнавалось, що в основі соціального порядку лежить природний порядок, який має божественне походження і існує незалежно від людини. Правовий і соціальний порядок тлумачився через призму природного порядку як упорядкована й структурно організована цілісність

Зауважено, що філософія права Стародавнього Риму особливо акцентувала на ідеї порядку. Якщо культура Стародавньої Греції базувалась великою мірою на демократії і філософії як основі особистої свободи, то Римська культура ґрунтувалась на ідеї закону як фундаменті соціального порядку. При цьому закон розумівся доволі широко, включаючи природно-правове його тлумачення, зокрема Цицероном (вічний, незмінний правильний розум, який відповідає природі і охоплює весь Всесвіт), Ульпіаном (ідея соціальної рівності, відмова від рабства), стоїками (універсальний космічний принцип, який відображає порядок світу, порядок природи, божественний закон, закон розуму, який є справедливим). На такій методологічній основі базувалась Цицернова оцінка держави як правопорядку (загального блага), який ґрунтується на праві, забезпечує свободу і який можна досягти завдяки принципу справедливості. Соціальний контроль Стародавнього Риму був таким способом саморегуляції соціальної системи, який ґрунтувався на законі (природному і позитивному) як нормативному регуляторі.

4. Підсумовано, що у Середньовіччі соціальний контроль та правовий порядок розглядались крізь призму релігійної свідомості. Середньовічна культура зробила великий крок у зверненні від матеріального до духовного, орієнтуючись на трансцендентний, божественний світ на засадах християнства.

Нормативною основою соціального контролю були: релігійні (християнські) норми (канонічне право), а переважним суб'єктом його здійснення була церква (інтердикти, енцикліки, індульгенції); корпоративні (групові) норми, які були нормативною підставою соціального контролю в межах соціальних груп; правові норми

здебільшого відображали зміст феодальних правових звичаїв, які були основним джерелом права. Відбувалась поступова їхня систематизація («Звичаї Барселони» (Іспанія), «Звичаї Феод» (Італія), «Саксонське зеркало» (Німеччина), «Кутюми Бовезі» (Франція)). Відбувалась також рецепція римського права, зокрема через діяльність глосаторів.

Зауважено, що філософська концепція розуміння порядку була запропонована через призму християнства в межах теологічного світогляду Августином, за яким всі соціальні, державні та правові установи є наслідком гріховної природи людини, а відносини управління та панування людини над людиною є природним порядком людського життя, що виник внаслідок гріхопадіння. Нормативною основою соціального контролю філософ визнавав закон (вічний, природний, позитивний та божественний). Позитивне право повинно бути справедливим і встановлювати порядок, піклуючись про все суспільство і його загальне благо. Особистісною основою соціального контролю та правопорядку філософ уважав страх Божий.

Особистісною основою соціального порядку, за Томою Аквінським, визнавалась свобода, яка виражається у поведінці відповідно до розумної, божественної необхідності. Нормативною основою соціального контролю та правового порядку є закон, відповідно до якого людина повинна діяти або утримуватися від дій. Закон установлюється з метою загального блага (порядку) та повинен відповідати такими ознакам: розумність веління; відповідність загальному благу; компетентність законодавчого органу та доведення його до відома (оприлюднення).

У Середньовіччі розуміння соціального контролю та правопорядку, як заснованих на божественних засадах, було переважаючим, однак не єдиним. Зокрема, М. Падуанський та У. Оккам дійшли висновку про їхню земну природу, яка походить від народу, а божественне природне право розглядалось не як основа правового порядку, а як філософська наука.

5. Констатовано, що епоха Відродження внесла у розвиток взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку цінності антропоцентризму та гуманізму, які ґрунтувались на принципі індивідуалізму (людської гідності, розкриття сутності людини та її центрального місця у суспільстві й світі на основі єдиносутності

з Богом). Поступова секуляризація (звільнення від церковного впливу) призвела до того, що поступово проблеми соціального контролю та правового порядку перестали розглядатися виключно крізь призму теології та релігійних норм. Хоча людина розглядалась як така, що наділена Богом свободою волі, є творцем самої себе і може творити разом із Богом, оскільки в ній присутня його частина (Д. Піко делла Мірандола).

Соціальний та правовий порядок розглядався як результат внутрішньої гармонії і наближення людини до Бога (Д. Аліг'єрі). Нормативною основою соціального контролю визнавалися, перш за все, моральні норми, які спонукали до служіння суспільству і принесення користі. Правопорядок розумівся як упорядковане співтовариство, яке спирається на соціальні норми, яких дотримуються, що проявлялось у моральній поведінці (М. Монтень). Великий акцент робився на утвердженні гідності людини як основи правового порядку (Д. Манетті). Гідність людини розглядалась через принципи рівності (відмови від станових привілеїв), справедливості та свободи, яка забезпечувалась виданням і дотриманням законів на основі природного права. Основним методом соціального контролю визнавався не примус, а переконання, яке здійснювалось під впливом світської освіти і виховання та утверджувало людську гідність (Ф. Петрарка).

Конкретизовано, що у філософії правового порядку Н. Макіавеллі провідна ідея відрізнялась від панівної гуманістичної тенденції. Визначальна роль цим філософом відводилась необмеженій волі єдиновладного правителя, який створює закони і домагається їхнього виконання. Серед засобів соціального контролю філософ віддавав перевагу насильству та примусу, які повинні застосовувати держава для захисту громадян від агресивності з боку інших. Завдяки примусу держава створює внутрішній правопорядок, який Макіавеллі обґрунтовував, не користуючись поняттям вищої волі чи вищого розуму.

6. В епоху Реформації почала визнаватись цінність земного життя, практичної діяльності людей та свобода людини. Прагматична філософія того часу утверджувала уявлення про те, що світ функціонує за певними законами. До цього додалися ідеї протестантизму, згідно яких християнський спосіб життя можливо забезпечити

пізнавши ці закони і використовувати їх у житті. Соціальний порядок також забезпечувався через високу оцінку індивідуальних чеснот людини та особисту віру без посередництва церкви.

Для того, щоб досягти дієвого соціального порядку, на думку М. Лютера та Ж. Кальвіна, закони держави мають ґрунтуватися на праві природному. Серед нормативних засобів соціального контролю перевага надавалась світському праву перед канонічним. Примус у вигляді світської влади необхідний для охорони миру, покарання гріха, захисту від зла (М. Лютер). Визнавалась необхідною співпраця церковної і світської влади для досягнення правового порядку, а протест проти влади, встановленої Богом, визнавався неприпустимим (Ж. Кальвін). Соціальний порядок розглядався через призму мирного співіснування різних соціальних груп і станів, для досягнення якого кращим засобом вважалась абсолютна монархія (Ж. Боден).

Однак, Т. Кампанелла прагнув до зміни соціального порядку, який принижував людину, а основною причиною його порушень визнавалась соціальна нерівність. Пропонувалось встановити соціальний контроль за державною діяльністю керівника, що належить здійснювати народом на основі республіканської форми правління та демократичного державного режиму (Томас Мюнцер).

7. Основою розуміння соціального порядку у Новий час стали природно-правові погляди та суспільний договір, який підтримувався різними науковцями і часто трактувався ними неоднаково. Однак схожість ідеї суспільного договору у всіх теоріях полягала у тому, що встановлення порядку пов'язано з дією механізму соціального контролю. Дія механізму соціального контролю проявлялась у тому, що теорія суспільного договору передбачає невід'ємною умовою відмову громадян від частини своєї свободи на користь суспільства. Такий механізм дії соціального контролю забезпечував установлення і підтримання правового порядку.

Основу розкриття соціального контролю та правового порядку спричиняло природне право та ідеї рівності, свободи, справедливості (Вольтер, Г. В. Лейбніц, Дж. Локк, Б. Спіноза). Починаючи з цього періоду, соціальний контроль починає тлумачитись подвійно: як контроль держави за дотриманням вимог правових норм та як контроль за діями держави з боку громадянського суспільства (Т. Гоббс, І. Г. Фіхте, Ж.-Ж. Руссо). Крім того стверджувалось, що соціальний

контроль і примус з боку влади має бути лише зовнішнім, тобто стосуватися тільки дій підданих, а не їхнього внутрішнього настрою, і обмежуватися тим, що є необхідним для підтримання правового порядку (Б. Спіноза).

Узагальнено, що розкриття проблеми правового порядку було обумовлене специфікою природно-правових поглядів, коли під природним правом розумівся розумний і справедливий порядок, який виявляється і досягається людським розумом у божественно встановленій гармонії світобудови (Г.В.Лейбніц, Г.Гроцій, Т.Гоббс, Б.Спіноза, Ш.Л.Монтеск'є). Соціальний порядок розглядався як результат суспільного договору на основі природного права. Під правовим порядком розумівся також мир та цивілізований розвиток (Г.Гроцій, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо).

Соціальний порядок формувався на ґрунті ідеї ідеальної держави (Ф.Бекона), підкорення державній владі (Б.Спіноза), ідеєю держави як запоруки порядку і спокою (С.фон Пуфендорф). Була сформульована теорія поділу влади як основа правопорядку у суспільстві (Дж.Локк, Ш.Л.Монтеск'є, Ж.-Ж.Руссо). Підкреслювалось значення позитивних законів в утвердженні соціального контролю та правового порядку, що гарантувало відповідність особистих і суспільних інтересів (К.А.Гельвецій, Дж.Локк, Ж.-Ж.Руссо).

У цілому філософія Нового часу закріпила основоположні ідеї, які стали підґрунтям концепції соціального контролю та правового порядку, зокрема: основою соціального контролю та правового порядку визнавався соціальний договір; правовий порядок розкривався через природне право і мав моральну основу; поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову як умова забезпечення правопорядку; метою правового порядку визнавався мир; соціальний контроль повинен був здійснюватися двосторонньо (як з боку держави, так і з боку громадянського суспільства); примус, як метод соціального контролю, повинен бути правомірним.

8. Доведено, що ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії знайшло свій вияв у творчості Г.Гегеля, І.Канта, Л.Фейєрбаха, І.Фіхте, Ф.Шеллінга та ін. Вони внесли в ідею порядку нові принципи, такі як: принцип гласності, народного представництва, народного суверенітету, відповідальності держави, поділу влади, верховенства

народу тощо. Утверджувалась думка про те, що держава та порядок є взаємозалежними, а метою порядку є мир.

Свобода стала ключовою цінністю правопорядку та соціального контролю у Німецькій класичній філософії. Соціальний контроль розглядався як такий, що повинен здійснюватися в межах права, а також застосовуватися лише щодо зовнішньої, а не внутрішньої сфери людини.

Зокрема, у філософії Канта були вироблені ціннісно-раціональні підстави для концепції розумного соціального порядку через категорію належного у суспільному житті, виявлені інтегруючі сили порядку, пов'язані з моральною природою людини, розкрита моральна основа політичного порядку. Правопорядок, на його думку, встановлюється для забезпечення свободи і повинен спиратися на загальнообов'язкові закони. Вагомою ціннісною основою порядку Кант уважав свободу, яка полягала у самообмеженні власної сваволі та повазі до свободи інших.

Ідея суспільного договору була підтримана Фіхте, який вважав, що досягти соціального порядку можна лише за його (договору) допомогою. Метою суспільного договору він убачав у визначенні меж свободи та встановленні примусової влади. Правовий порядок, за Фіхте, полягає у безпеці індивіда і суспільства та у дотриманні меж власності кожного члена суспільства відповідно до чинного закону. Ціннісною основою порядку у нього також виступає свобода, яка потребує зобов'язання обмежити свою свободу визнанням свободи інших.

Згідно з філософією Гегеля, природа правопорядку є ідеальною, оскільки впроваджується з абсолютної ідеї в діяльність людей. Духовна субстанція, на його думку, породила інституціональні основи порядку, що виражаються в законах та соціальних інститутах. Основною цінністю, на якій ґрунтується соціальний контроль, є свобода як усвідомлена необхідність. Соціальний контроль, за Гегелем, має двосторонній характер. Громадянське суспільство розглядається як таке, що формує соціальні форми прояву порядку, а держава виражає розумність і владну волю правового порядку.

Декларована Шеллінгом тотожність необхідності і свободи складає основу гармонії між об'єктивним і суб'єктивним у діяльності людини та суспільства, є основою згоди між свободою і

розумністю. Можна сказати, що у цій тотожності слід шукати філософське обґрунтування Шеллінгом соціального порядку і контролю. У філософії Фейербаха ціннісною основою соціального контролю і порядку можна вважати визнання рівного права кожної людини на прагнення до щастя.

9. Аналіз концептуальних підходів до формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст. дав можливість виділити такі основні підходи:

а) соціальний контроль розглядався як такий, що гармонізує суспільство і забезпечує підпорядкування індивідів суспільним нормам та цінностям (О.Конт, Дж.Мілль, Г.Спенсер, Г.Тард, Е.Росс, Р.Парк). Запропоновано поділ соціального контролю на види; значна увага зосереджувалась на внутрішньому контролі (самоконтролі), що забезпечує ефективний соціальний та правовий порядок; доведено, що розвиток, еволюція, прогрес та порядок є взаємопов'язаними;

б) соціальний контроль розглядався як такий, що досягається насильницьким шляхом, жорсткими методами апаратом примусу, а його метою є засвоєння та утримання влади. Соціальний контроль та правовий порядок повинні опиратися на політичну владу. При цьому соціальний та правовий порядок залежить від виробничих відносин та досягається через внутрішню емоційну відданість. Не були враховані соціокультурні традиції у забезпеченні порядку (Ф.Енгельс, К.Маркс, М.Вебер);

в) формоутворювальним чинником у концепції суспільного контролю та соціального (правового) порядку визнавалась людина як особистість, оскільки порядок формує основу індивідуальності. Контроль розглядався не лише як зовнішній (соціальний), але як внутрішній самоконтроль, що досягається завдяки духовним та соціокультурним чинникам (Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Г.Кельзен, Л.Дюгі, У.Самнер).

У цілому представники філософії права XIX-XX ст.ст. розглядали соціальний контроль та правовий порядок у взаємозв'язку. Основна мета соціального контролю полягала у створенні та збереженні соціального порядку, який можливий лише тоді, коли поведінка людини стане типовою та схвалюваною для суспільства. При цьому основний акцент робився на індивідуальній свободі як

цінності, завдяки якій людина здатна здійснити вільний вибір на користь суспільних норм та цінностей. Вважалося, що лише вільна особа здатна до вдосконалення, соціалізації, інтеграції тощо. Поряд з цим мала місце трансформація філософсько-правових поглядів з раціональних до ірраціональних, що спричинило розгляд впливу таких факторів, як солідарність, совість, відповідальність на забезпечення правового порядку.

10. Соціальний контроль вимагає не лише традиційного арсеналу методів, але й пошуку нової методології дослідження та нового ключового методу. У цілому методологію дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку охарактеризовано такими ознаками: забезпечує отримання всебічного правового знання про інститут соціального контролю та правопорядок; визначає місце та значення соціального контролю та правопорядку у філософії права; координує дослідження соціального контролю та правопорядку у векторі поставленої мети та завдань; оновлює правову науку шляхом удосконалення застарілих термінів і понять та введення нових; забезпечує унікальним набором методів, які дозволяють якнайширше розкрити суть соціального контролю та правопорядку; дозволяє узагальнити та систематизувати всі відомі раніше правові знання, що стосуються соціального контролю та правопорядку.

3-поміж загальнонаукових методів дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку використані: аналіз, синтез, абстрагування, ідеалізацію, узагальнення, індукцію, дедукцію, аналогію, системний метод. У дослідженні реалізовані також спеціальні класичні та некласичні методи дослідження. Зокрема застосовано класичний соціологічний підхід, згідно з яким право є явищем динамічного життя, яке покликане забезпечити правопорядок. Серед некласичних підходів свою результативність засвідчили аксіологічний підхід, антропологічний, синергетичний (обрано як системоутворювальний у дослідженні) та ін.

11. Зауважено, що синергетика увібрала в себе універсальні закономірності, які були притаманні різним науковим підходам. Ці фундаментальні ідеї та міждисциплінарні евристичні можливості стали фундаментом для опису складних систем. Використання синергетичного методу у праві не суперечить класичним методам і

підходам аналізу правових явищ і систем, проте є істотним доповненням, яке значно розширює методологічний апарат філософії права. Також використання синергетичних розробок у праві має конкретно-спеціалізований характер, де основою стають нові пізнавальні концептуалізації, що виникли у зв'язку із синтезом синергетичних знань та правової науки.

Сучасна синергетика у праві здійснює декілька напрямів дослідження: пояснення різних правових явищ через синергетичний метод; пошук механізмів самоорганізації правових систем; наповнення філософсько-правової науки новим змістом, який проявляється через основні синергетичні поняття.

У дослідженні трансформовано поняття синергетики – дисипативність або незамкненість, відкритість системи до правового порядку. Зроблено висновок, що замкнута система приречена на загибель, оскільки хаос в ній зростає, а порядок зменшується. Дисипативність – це те, що дає змогу системі еволюціонувати, забезпечуючи й самоорганізацію.

Правопорядок є відкритою системою, що проявляється через такі ознаки: правопорядок не завжди може повертатися у первісний стан після дії зовнішніх факторів; неможливість спрогнозувати, який зовнішній вплив матиме вирішальне значення для зміни правопорядку (наприклад, це може бути смерть політичного лідера чи економічна криза тощо); відсутність певної стратегії повернення до правопорядку, за якої всеодно він самоорганізовується; наявність системи порядку, яка сприяє змінам соціокультурних умов; подоланість хаосу перетворює правопорядок та ускладнює структуру, адаптувавшись до нових змін. Також принцип відкритості втілюється через можливість використовувати різноманітні підходи, методи, стратегії до досягнення порядку.

Зауважено, що правопорядок як система може бути за різних умов як динамічно стабільна, так і еволюційна. Правопорядок є динамічно стабільним в періоди політичної, правової стабільності у суспільстві, коли зміст правопорядку суттєво та фактично не змінюється. Правопорядок може виступати як еволюційна система, коли існують суспільні кризи, революційні зміни, політична нестабільність тощо.

Правопорядок є нестійкою системою. Такий стан нестійкості прийнято називати точками біфуркації. Зазвичай для суспільства

біфуркація триває певний соціально значущий проміжок часу, тому доцільніше замість поняття точки біфуркації вживати поняття фази (зони). Такі суспільні явища, як революції, після яких відбувалось падіння старого режиму і запанувало нове врядування в країні, лише підкреслює тривалість біфуркації. Тобто суспільний та політичний устрій змінювалися – система-країна переходила з одного періоду стійкого функціонування в інший, пройшовши фазу суспільно-політичних потрясінь – фазу (зону) біфуркації.

У зв'язку з особливостями функціонування соціально-політичних систем диференційовано види біфуркацій. Так, фази (зони) біфуркації можна розрізняти за ступенем прогнозування їх виникнення: як передбачувані, або заплановані, та непередбачувані. Передбачувані, або заплановані біфуркації, є періодичними, прогнозованими (вибори, референдуми). Натомість виникнення непередбачуваних біфуркацій майже неможливо спрогнозувати, оскільки це – революції, терористичні акти, політичні перевороти, екологічні лиха, імпічменти (в т. ч. і міських голів), інші соціальні явища тощо.

Зроблено висновок, що синергетика пройшла шлях від точних наук до вивчення суспільства як системи, що постійно самоорганізовується. Застосування соціосинергетичного підходу формує єдину цілісну правову картину й утворює єдиний методологічний та світоглядний фундамент про права і встановлює закономірності розвитку правових явищ, у тому числі і правопорядку.

Соціосинергетика, як і синергетика загалом, в умовах динамічного функціонування соціальних процесів, що відбуваються в суспільстві, відіграє роль нового світоглядного орієнтира у філософії права. Соціосинергетика як методологічний напрям у філософії права покликана встановити новий погляд людини на світ і на процеси, що відбуваються у ньому. Враховуючи універсальність синергетики щодо аналізу соціальних систем, правопорядок та соціальний контроль розглядаються як загальні закономірності еволюції.

Соціосинергетика – це напрям синергетики, який в результаті застосування синергетичних прийомів до аналізу соціальних процесів, пропонує новий підхід до пізнання соціальних криз, нестабільності і хаосу, до створення засобів контролю суспільними процесами. Соціосинергетика дає відповідь, як з хаосу під впливом

соціокультурних сил народжується порядок. До особливостей соціо-синергетики у праві віднесені: розгляд права як еволюційного процесу; розкриття стабільності і динамізму правових явищ; формування нового типу праворозуміння – інтегративного; розгляд правових явищ як саморегульованих процесів; забезпечення права новим методологічним інструментарієм; розширення меж сприйняття права, адже розглядається не лише правове буття, але й все, що поза ним; вивчення нових принципів побудови правових явищ; відстеження розвитку правових явищ.

12. Констатовано, що синергетичний потенціал у праві акцентований на одному із найважливіших механізмів синергетичного методу – самоорганізації. Поєднання філософсько-правового знання про соціальний контроль, правопорядок та методологічний засіб самоорганізації дозволить найбільш вичерпно розкрити ці поняття, яким притаманні універсальні ознаки складноорганізованих систем. Доцільним видається розгляд вказаних феноменів через призму моделювання та еволюціонування. Застосовуючи соціально-правове моделювання, запропонована модель взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку. Метод еволюціонування дав можливість прослідкувати поступовий розвиток сутності цих явищ при збереженні її якості в процесі змін та перетворення.

Підсумовано, що соціальний контроль як основний засіб забезпечення правового порядку має організаційну та самоорганізаційну складову, що проявляється у таких аспектах:

1) соціальний контроль як результат організаційних правовідносин – правовий (державний) контроль. Правовий контроль – це засіб організації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом зовнішнього впливу державної влади на суспільство через позитивне право;

2) соціальний контроль як засіб самоорганізації соціальної системи, що забезпечує соціальний (правовий) порядок шляхом впливу наявних самовстановлених соціальних норм. Складовою будь-якої самоорганізаційної частини контролю є самоконтроль, який досягається завдяки соціалізації та самосвідомості людини. Самоконтроль виникає як внаслідок дії правового чи державного контролю на людину, так і соціального й означає сприйняття людиною соціальних та правових норм як власних.

Таким чином, зовнішній вплив держави на суспільство є організаційним, однак з моменту, коли він перетворюється на особисті знання людини, з моменту їхнього сприйняття суспільством (стає частиною правосвідомості) такий вплив стає самоорганізаційним. Самоорганізація – не стихійний процес, у ній обов'язкові керівництво, контроль, план і організаційні структури, що впливають із внутрішньої логіки самого процесу самоорганізації. Зовнішній вплив лише ініціює самоорганізацію, а внутрішні її закони, сили та можливості допомагають зрозуміти суть самоорганізації.

Зауважено, що самоорганізація відіграє провідну роль у нормальному функціонуванні та розвитку правопорядку, що проявляється у таких ознаках:

1) принциповою відмінністю правової системи як різновиду соціальних систем від природних є доповнення наявної в ній самоорганізації організаційною діяльністю;

2) самоорганізація правового порядку відбувається на трьох рівнях: самоорганізація на особистісному рівні; самоорганізація інституційного рівня громадянського суспільства; організаційний рівень, що забезпечується державою через позитивне право;

3) суб'єктом самоорганізації правового порядку є людина, яка усвідомлює соціальні інтереси і готова активно діяти задля їх забезпечення, має підвищену правову відповідальність та володіє високим рівнем правосвідомості;

4) самоорганізація правопорядку є результатом соціальної взаємодії людей (громадянського суспільства, зокрема), тому суспільна злагода, спільні цілі є необхідною умовою підвищення рівня самоорганізації;

5) ефективним засобом забезпечення правового порядку є соціальний контроль. Самоорганізація правового порядку може досягатися через такі види соціального контролю: правовий (державний) контроль як складова організаційних відносин; соціальний контроль як складова самоорганізаційних відносин, вагоме місце в якому займає самоконтроль.

13. У філософській, соціологічній та юридичній літературі поняття соціального контролю тлумачиться неоднозначно. Систематизувавши наявні поняття соціального контролю, виявлено наявність різних підходів до цього поняття. Видається за доцільне

поділити їх на групи, зокрема: визначення, в яких соціальний контроль розуміється як спосіб регуляції чи саморегуляції суспільних відносин; розуміння соціального контролю як засобу впливу на поведінку людини; розгляд соціального контролю як засобу забезпечення соціальної рівноваги; трактування соціального контролю через нормативно-ціннісне регулювання; інтерпретування соціального контролю як системи засобів, що визначають критерії допустимої поведінки та як механізму усунення девіантної поведінки.

14. У системі соціального контролю стрижневим компонентом є його принципи. До принципів соціального контролю віднесені: самостійність інститутів соціального контролю; масовість – поширеність форм соціального контролю на все суспільство; гласність соціального контролю – способи суспільного контролю повинні застосовуватись відкрито; незалежність – суб'єкти соціального контролю повинні бути незалежними; невідворотність – соціальний контроль застосовується до кожного, хто порушив соціальні норми; обов'язковість соціального контролю для всіх осіб; відповідність або допустимість міри впливу соціального контролю мірі порушення норм і стандартів суспільства; гармонізація – забезпечення контролю тією мірою, в якій він необхідний (самостійність індивідів там, де їхні дії не суперечать правам інших членів суспільства і не підривають засад самої суспільної системи); динамічність – способи соціального контролю повинні змінюватись залежно від особистості та пристосовуватися до умов різних соціальних середовищ; систематичність – соціальний контроль повинен здійснюватися регулярно; ефективність – повинна досягатися головна мета соціального контролю – правопорядок.

Зроблено узагальнення про те, що основні напрями впливу соціального контролю на суспільні відносини дозволили розглянути функції соціального контролю, до яких належать: стабілізуюча – завдяки соціальному контролю у суспільстві досягається рівновага, гармонія та основне – правопорядок; виховна – через соціалізацію соціальний контроль формує з індивіда такого члена суспільства, який сприймає суспільні цінності та норми як особисті; захисна – соціальний контроль здійснює захист кожного члена суспільства від правопорушень, а також захищає встановлені суспільством норми та цінності; оперативна – способи соціального контролю починають

діяти, як тільки стало відомо про будь-яке порушення соціальних стандартів; регулятивна – соціальний контроль є способом регуляції поведінки людини; превентивна – соціальний контроль складається з комплексу заходів, які діють для попередження девіантної поведінки; координаційна – соціальний контроль є механізмом координування взаємодії індивідів і діяльності суспільства; організаційна – соціальний контроль сприяє самоорганізації людей в одне ціле та гостро реагує на десоціалізацію особистості; реабілітаційна – соціальний контроль діє на правопорушників з метою повернення їх у суспільство для усвідомлення правопорушником себе як члена суспільства.

Зауважено, що система соціального контролю складається з таких компонентів:

1) соціалізаційний. Соціалізація передбачає засвоєння індивідом суспільних норм і цінностей та сприйняття їх як особистих. Такий соціальний контроль, що діє шляхом соціалізації, передбачає всесторонній вплив на індивіда, починаючи з ранніх етапів його розвитку. Вплив здійснюється через різноманітні організації, освіту, релігію, пропаганду, заохочення тощо. В результаті індивід переймає на себе ті соціальні ролі, які є необхідні та схвалювані суспільством;

2) суб'єкт-об'єктний. До основних об'єктів соціального контролю можна віднести: суспільство, адміністративний апарат, елітарні спільноти, соціальні інститути, економічні інститути. Суб'єкти соціального контролю являють собою відокремлені від суспільства інституалізовані спільноти, що наділені власними потребами. Виділяють два види суб'єктів соціального контролю: основні суб'єкти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю власні інтереси; агенти соціального контролю – реалізують у процесі соціального контролю інтереси основних суб'єктів соціального контролю;

3) нормативний – сукупність соціальних складових (традиції, звичаї, релігія, мораль), у тому числі правові норми, які встановлюють соціальні рамки;

4) методичний – сукупність методів та інших способів впливу, за допомогою яких здійснюється соціальний контроль (позитивні (заохочення) та негативні (покарання) санкції).

15. Узагальнено амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку: соціальний контроль – правовий порядок. До кванторів (ознак)

соціального контролю як засобу забезпечення правопорядку видається за доцільне віднести: процес втілення соціального контролю що чітко пов'язаний з правопорядком (стан правопорядку залежить від дієвості соціального контролю); соціальний контроль здійснює вплив на управління суспільством; соціальний контроль є результатом еволюції та соціального розвитку суспільства; забезпечує суспільні потреби, стабільність існування держави і суспільства загалом; через соціальний контроль здійснюється виховання членів суспільства; впливає на індивідів та суспільство за допомогою формальних та неформальних санкцій; закріплюється на всіх рівнях функціонування соціальної системи; формує в індивіда позитивні установки, долає агресивність та соціальні конфлікти; сприяє засвоєнню, прийняттю індивідом норм, цінностей та моделей правової поведінки; консолідує та регламентує діяльність усіх членів суспільства; має відповідний інструментарій методів, за допомогою яких впливає на індивіда та суспільство.

Видається за доцільне класифікувати соціальний контроль за суб'єктами його здійснення на: правовий та громадський. Правовий контроль є складовою організаційної частини соціального контролю, оскільки: встановлюється не хаотично, а за певною законодавчо встановленою процедурою; забезпечується нормами права, які також мають визначену державою процедуру прийняття; здійснюється суб'єктами, які офіційно наділені такими повноваженнями.

Громадський контроль містить у собі елементи як самоорганізаційної, так і організаційної частини контролю. Самоорганізаційна частина громадського контролю полягає в ініціації проблемного питання, яку може винести на розгляд будь-хто з громадян чи їх об'єднань. З іншого боку, держава чітко регламентує форми звернення громадян до влади і визначає, які з них є правовими (організаційна частина контролю).

16. Конституйовано, що встановлення соціального (правового) порядку тісно пов'язане із феноменом соціального контролю. Соціальний порядок у суспільстві не виникає спонтанно, йому передують утворення певних соціальних інститутів (сім'ї, роду, общини тощо), які виконують контрольні функції, тобто функції соціального контролю. Інноваційні форми здійснення контролю виникають на основі свідомості людини, її власного, внутрішнього самоконтролю.

Таке уявлення про соціальний контроль як контроль, який досягається як завдяки позитивним якостям особи (почуття обов'язку, спільності, відповідальності, толерантності тощо), так і завдяки організаційним властивостям держави свідчить про те, що соціальний контроль був наявний ще у витоках формування соціального порядку, зокрема, і природного порядку у тому числі.

Отже, з філософсько-правової точки зору можна виділити наступні принципи формування правового порядку як виду соціального порядку:

1) організаційності – правовий порядок є результатом чіткої, впорядкованої організації суспільства;

2) гуманізму – сучасний правовий порядок повинен визнавати людину та природні права найвищими соціальними цінностями;

3) соціальної справедливості – сучасний правовий порядок повинен відійти від соціалістичних ідей, згідно з якими порядок має відповідати інтересам домінантних соціальних груп. Відповідно, правовий порядок повинен ураховувати інтереси різних соціальних класів та прошарків і при цьому забезпечувати суспільне благо для всіх;

4) демократизму, який означає, що не лише держава повинна контролювати суспільство, але і суспільство повинно брати участь у вирішенні суспільних питань: зміна законодавства, формування влади, контроль влади, створення суспільних інститутів тощо;

5) свободи – правовий порядок повинен надавати людині можливість вибору, а не формувати свою стратегію виключно на забороні;

6) рівності – означає, що держава однаковою мірою повинна вимагати від кожного члена суспільства дотримуватись умов правового порядку, а також однаковою мірою засуджувати неправомірну поведінку;

7) взаємної відповідальності держави перед суспільством і окремою особою, і навпаки, особи перед державою;

8) правовий порядок є результатом соціального контролю, який має двосторонній характер: з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю держави (самоорганізаційна складова).

17. Позиціоновано, що правовий порядок є серцевиною соціального порядку і характеризує у ньому ті властивості впорядкованості,

які є результатом дії (реалізації) права. Правовий порядок є частиною і одночасно правовою формою способу життя, маючи на увазі правове опосередкування (правові аспекти) окремих форм і методів життєдіяльності.

Вказано на відмінності між соціальним та правовим порядком:

1) соціальний порядок – це переважно природна самоорганізація суспільства на основі всіх соціальних норм (родове поняття), а правовий порядок – це чітка організованість, впорядкованість, узгодженість, що створена державою на основі правових норм (видове поняття);

2) сфера контролю соціального порядку значно ширша, аніж правового порядку, адже регулює не тільки правовідносини, але і сімейні, релігійні, моральні відносини тощо;

3) правовий порядок, на відміну від соціального порядку, залежить від влади, правової ідеології, правового режиму в тій чи іншій державі та забезпечується особливим апаратом примусу.

Соціальний порядок та правовий порядок мають багато точок перетину, зокрема: – правовий порядок виник на основі соціального порядку та є його різновидом; – правовий порядок залежить від дотримання соціального порядку; – правовий порядок не повинен суперечити соціальному порядку, оскільки такий конфлікт рано чи пізно підірве авторитет правового порядку у суспільстві; – правовий порядок та соціальний порядок повинні взаємодіяти на основі двостороннього соціального контролю. Серед інструментів правового порядку застосовуються правові засоби впливу (правовий контроль). З іншого боку, суспільство також чинить вплив на державу через правову самоорганізацію (інститути громадянського суспільства).

Узагальнено розуміння правового порядку з філософсько-правової точки зору, як стан організованості правових відносин, який забезпечується державою та суспільством (самоорганізація) та здійснюється через систему нормативно-правового, позаправового (соціальні норми) регулювання та саморегулювання.

Через призму критеріїв ідеал-реальність можна виділити такі види правового порядку:

1) правовий порядок як мета (ідеал), до якої прагне правове, громадянське суспільство. За таких обставин правовий порядок –

це законодавчо запрограмований рівень суспільних відносин, який повинен відповідати суспільним вимогам та природно-правовим критеріям;

2) правовий порядок, що реально існує у суспільстві. Саме у такому випадку правовий порядок можна характеризувати як дійсний стан суспільних відносин, що є результатом втілення правових принципів та характеризується певним рівнем здійснення суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків усіма суб'єктами суспільних відносин.

Здійснено експлікацію правового порядку через розкриття ознак, які розкривають його властивості, особливості та визначають подібності або відмінності правового порядку з іншими соціальними та правовими явищами. Сукупність цих ознак дозволяє встановити місце правового порядку в соціальній та правовій системі.

Хоча у науковій літературі немає єдності щодо системи ознак правового порядку, виділено такі з них, зокрема: правовий порядок розглядають як стан упорядкованості, організованості життя; порядок, передбачений нормами права, що є результатом їх реалізації та застосування. Існує єдність також у розумінні правового порядку як форми організації суспільного життя (Л. А. Морозова), організаційно-правових відносин (Ю. Е. Аврутін, І. І. Сидорук, В. Я. Кикоть), організації життєдіяльності суспільства (П. С. Назаров), організованості суспільних відносин (Ж. Б. Доржиєв), громадянського суспільства (О. Ф. Скакун), що підкреслює важливість саме організаційного аспекту у забезпеченні правового порядку.

Виділені такі ознаки правового порядку: легітимність правового порядку, що означає перш за все не підтримку його правлячою владою, а схвалення більшістю членів суспільства; підконтрольність з боку громадянського суспільства; володіння різними засобами державного впливу; системність – правовий порядок являє собою складноорганізовану систему, до елементів якої відносять: норми права, які закріплюють соціальні цінності; суб'єкти або учасники правового порядку; акти реалізації та застосування правових норм; правовідносини; правова свідомість і правова культура; державно-вольовий характер – правовий порядок відображає волю конкретної держави і конкретних громадян цієї держави, враховуючи всі особливості цієї держави; правовий порядок містить формальні орієнтири

у правових нормах та цінностях, в межах яких людина реалізує свої права та обов'язки.

Зважаючи на домінантну у науковій літературі характеристику правового порядку як державно-правового явища, виявлені ознаки правового порядку з філософсько-правової точки зору: стан правового порядку залежить від стану соціального порядку; правовий порядок відображає соціальний компроміс і виражає потреби, цілі та інтереси суспільства; динамічність та стійкість правового порядку; свідомо-вольовий характер – правовий порядок може бути дотриманий лише за допомогою волі та свідомості людей; правовий порядок є вираженням міри справедливості, свободи та рівності; спрямованість на соціальний прогрес; загальнолюдський та конкретно-історичний характер; правовий порядок формує у людей повагу до права.

18. Функції правового порядку розглядаються як основні напрями впливу правового порядку на правові відносини з метою їх стабілізації, упорядкування, врегулювання та врівноваження суспільних відносин. Завдяки розгляду функцій правового порядку виділяються зв'язки, в яких реалізується його ставлення до навколишньої дійсності, з'ясовується та роль, яку він виконує у правовій системі суспільства. До основних функцій правового порядку з філософсько-правових позицій віднесені: ідеологічна, аксіологічна, регулятивна, інформаційна, прогностична, стимулювальна, орієнтаційна, захисна.

Принципи правового порядку сформовані як загальні вимоги, відправні начала, основні ідеї, які характеризують зміст правового порядку, його сукупність та соціальну спрямованість. При дослідженні принципів правового порядку відображаються ті суттєві характеристики, що відповідають за його ефективне функціонування і призначення у суспільстві. На філософсько-правовому рівні структуровані такі принципи правового порядку: організаційності – правовий порядок є результатом чіткої, впорядкованої організації суспільства; гуманізму; соціальної справедливості; демократизму; свободи; рівності; взаємної відповідальності держави і особи; двостороннього соціального контролю.

19. Феномен соціального контролю тісно пов'язаний з проблемою встановлення соціального порядку, вирішальну роль у підтриманні

якого має розуміння соціального контролю як результату регулювання та саморегулювання. Соціальний порядок є обов'язковою умовою існування суспільства, адже доки існує порядок – існує і суспільство. Ця бінарність набуває такої формули: $СП = С \times П \leftrightarrow П \times С$, де СП – соціальний порядок, С – суспільство, П – порядок. Якщо суспільство готове до змін, є взаємоузгодженим, єдиним цілим, то і порядок стає більш гнучким до внутрішніх змін у суспільстві.

Організація соціального контролю акумулює контроль з боку держави правовими засобами. Кельзенівська модель уособлює правовий порядок, який повинен бути централізованим. Організації правопорядку властиві ознаки: штучно створена людиною соціальна система; функціонування системи, яке забезпечується людиною, а саме відповідними на це органами та посадовими особами, які наділені владними повноваженнями; обов'язок організації порядку, що покладений на державу; організаційно-правові способи забезпечення правового порядку як відповідні засоби, форми, механізми, які закріплені державою задля охорони інтересів всього суспільства; державний (правовий) контроль, який здійснює держава, що є головним інструментом досягнення правового порядку через організаційні аспекти.

Хоча державні функції організації суспільства є важливими, основою соціального і правового порядку є процеси самоорганізації. Особливе значення для самоорганізації правопорядку має його структура. Структура правопорядку включає такі елементи: суб'єкти права, правові відносини, норми права, правова свідомість і правова культура.

Самоорганізація правового порядку характеризується наступними ознаками: є базовим елементом організації правопорядку, на основі якого здійснюється державна організація правового порядку; чітке усвідомлення суб'єктом своїх соціальних інтересів, що реалізуються добровільно та природньо; залежність якості самоорганізації правового порядку і її форм від якості правового регулювання суспільних відносин; залежність від рівня культури та правосвідомості у суспільстві.

Сфера правового порядку є специфічною і перспективною щодо вивчення, оскільки неможливо вичерпно схарактеризувати орга-

нізаційний або самоорганізаційний компонент правового порядку. Задля ефективного досягнення мети правового порядку повинен застосовуватись двосторонній контроль, оскільки, з одного боку, суспільство є об'єктом державного контролю (організаційна складова контролю), а з іншого, суспільство є суб'єктом контролю державою. Утвердження дієвого правового порядку можливе лише при узгодженні нормативних (правових) та ціннісних складових правової реальності, що уможлиблюється умовами життєдіяльності громадянського суспільства та правової держави. Саме цей зміст може умовно бути поглиблений у перспективному розвитку окресленої проблематики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврутин Ю.Е. Правопорядок: организационно-правовое обеспечение в Российской Федерации. Теоретическое административно-правовое исследование / Ю.Е. Аврутин, В.Я. Кикоть, И.И. Сыдорук. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003.
2. Акопов Л.В. Контроль в управлении государством (конституционно-правовые проблемы): дисс. ... д-ра юрид. наук / Л.В. Акопов. – Ростов н/Д., 2002. – 395 с.
3. Андреева Г.М. Психология социального познания / Г.М. Андреева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2000. – 288 с.
4. Андреев Д.В. Правовий порядок як різновид соціального простору / Д.В. Андреев // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право. – 2013. – № 1062. – Вип. 14. – С. 42–44.
5. Андриенко Е.В. Социальная психология: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 264 с.
6. Андріїв В.М. Соціальна сутність права як регулятора суспільних відносин / В.М. Андріїв // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 10 (142). – С. 44–47.
7. Андрусяк Т.Г. Правопорядок і правосвідомість: питання взаємозв'язку та взаємовпливу / Т.Г. Андрусяк // Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 черв. 2008 р.) – Одеса, 2008. – С. 16–18.
8. Андрущенко В.П. Вступ до філософії. Великі філософи: навчальний посібник / В.П. Андрущенко. – Х.: СПДФЛ Чиженко С.Ю., ТОВ «РИФ», 2005. – 512 с.
9. Аннерс Э. История европейского права / Э. Аннерс; пер. со швед. – М.: Наука, 1994. – 397 с.
10. Анохина В.В. Пропедевтика. Исторические типы классической философии: учебно-методический комплекс для студентов факультета философии и социальных наук специальности [Электронный ресурс]. – Мн.: БГУ, 2005. – 231 с. – Режим доступа: <http://scibook.net/filosofii-istoriya/propedevtika-istoricheskie-tipy-klassicheskoy.html>

11. Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. – Т. I. Античный мир и Восточные цивилизации / Руководитель науч. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 1999. – 750 с.
12. Арабаджиев Д.Ю. Соціальний контроль, громадський контроль і громадський моніторинг: до питання співвідношення понять / Д.Ю. Арабаджиев // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. – 2013. – Вип. 11. – С. 10–15.
13. Аршинов В.И. Синергетика как феномен постнеклассической науки / В.И. Аршинов. М.: ИФРАН, 1999. – 203 с.
14. Аршинов В.И. Синергетическое знание: между сетью и принципами / В.И. Аршинов, В.Э. Войцехович // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 107–120.
15. Асмус В.Ф. Диалектика необходимости и свободы в философии истории Гегеля / В.Ф. Асмус // Вопросы философии. – 1995. – № 1. – С. 52–69.
16. Ауэвэрт Л. Введение в правовую психологию / Л. Ауэвэрт. – Таллинн: Ээсти раамат, 1982. – 164 с.
17. Бабосов Е.М. Общая социология: учеб. пособие для студентов вузов / Е.М. Бабосов. – 2-е изд., стер. – Мн.: Тетра Системс, 2004. – 640 с.
18. Бадюл О.С. Філософська природа аналізу духовності людини / О.С. Бадюл // Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 105–110.
19. Бакиров В.С. Социальный контроль как фактор общественных отношений: автореф. дисс... канд. социол. наук 22.00.08 / В.С. Бакиров. – Харьков, 1976. – 21 с.
20. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини в праві: Монографія / О.О. Бандура. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2000.
21. Баразгова Е.С. Американская социология (традиция и современность): Курс лекций / Е.С. Баразгова. – Екатеринбург: «Деловая книга»; Бишкек: «Одиссей», 1997. – 176 с.
22. Баранов П.А. Обществознание: Экономика: экспресс-репетитор для подготовки к ЕГЭ / П.А. Баранов, С.В. Шевченко, А.В. Воронцов. – М.: АСТ: Астрель; Владимир: ВКТ, 2009. – 478 с.
23. Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок

(анализ современных американских концепций) / Э.Я. Баталов. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005.

24. Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / В.А. Бачинин. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2001. – 308 с.

25. Бачинин В.А. Философия права и преступления / В.А. Бачинин. – Х.: Фолио, 1999. – 559 с.

26. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Л.Д. Бевзенко. – К.: ИС НАНУ, 2002. – 436 с.

27. Беззуб'як М. Синергетика і суспільні науки – діалог класиків / М. Беззуб'як // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. – 2006. – № 17. – С. 13–16.

28. Бессонов Б.Н. История философии: учебник / Б.Н. Бессонов. – М.: Высшее образование, 2009. – 278 с.

29. Бех В.П. Социальный организм: философско-методологический анализ / В.П. Бех. – Запорожье: «Тандем-У», 1998. – 186 с.

30. Бойко-Бойчук Л.В. Синергетичний підхід у політичних дослідженнях (на прикладі аналізу політико-владної взаємодії у територіальних громадах в Україні): дис... канд. політ. наук / Л.В. Бойко-Бойчук; НАН України. Ін-т політ. етнонац. дослідж. ім. І.Ф. Кураса. – К., 2006. – 220 с.

31. Большой толковый социологический словарь: русско-английский, англо-русский: пер. с англ. / сост.: Дэвид Джери, Джулия Джери; под общ. рук. Н.Н. Марчук. – Т. 2. П–Я. – М.: Вече; АСТ, 2001. – 756 с.

32. Бондар О.І. Синергетичний підхід як підґрунтя лінгвістичної екології / О.І. Бондар // Записки з українського мовознавства. – 2013. – Вип. 20. – С. 4–15.

33. Бондаренко І.С. Основні напрями правової соціалізації особистості / І.С. Бондаренко // Трипільська цивілізація. – 2012. – № 8. – С. 49–52.

34. Борисов В.В. Правовой порядок / В.В. Борисов // Общая теория государства и права / отв. ред. проф. М.Н. Марченко: в 3х т. – Изд. 2е, перераб. и доп. – М.: ИКД «ЗерцалоМ», 2001. – Т. 3. – 528 с.

35. Борисов В.В. Проблемы правового порядка развитого социалистического общества: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / В.В. Борисов. – Саратов, 1979. – 418 с.

36. Боршук Є.М. Системний підхід і синергетика / Є.М. Боршук // Науковий вісник НЛТУН України. – 2011. – Вип. 21.1. – С. 344–347.
37. Бостан Л.М. Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посібник / Л.М. Бостан, С.К. Бостан. – 2-е вид. перероб. й доп. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 730 с.
38. Браже Р.А. Синергетика и творчество: учебное пособие / Р.А. Браже. – 2-е изд., испр. и доп. – Ульяновск: УлГТУ, 2002. – 204 с.
39. Бранский В.П. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории / В.П. Бранский // Общественные науки и современность. – 1999. – № 6. – С. 117–127.
40. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Вопр. философии. – 2000. – № 4. – С. 112–129.
41. Бранский В.П. Теоретические основания социальной синергетики / В.П. Бранский // Петербургская социология. – 1997. – № 1. – С. 148–179.
42. Братасюк В.М. Інтелектуальний консенсус епохи і розвиток правового мислення / В.М. Братасюк // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 116–121.
43. Буданов В.Г. Методологические принципы синергетики / В.Г. Буданов // Філософія освіти. – 2006. – № 1 (3). – С. 143–172.
44. Буданов В.Г. Методология синергетики в постнеклассической науке и в образовании / В.Г. Буданов. – Изд. 3-е испр. – М.: Изд-во ЛКИ, 2008. – 240 с.
45. Букреев В.И. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: учеб. пособие / В.И. Букреев, И.Н. Римская. – М.: Юрайт, 1998. – 336 с.
46. Бутинець Т.А. Система самоконтролю / Т.А. Бутинець // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. – 2010. – № 1(16). – С. 21–30.
47. Бутирська Т.О. Державне будівництво: стан, суперечності, перспективи розвитку в Україні: монографія / Т.О. Бутирська. – К.: Вид-во НАДУ, 2007. – 484 с.
48. Вагурин В.А. Синергетика эволюции современного общества / В.А. Вагурин; послесл. М.П. Семесенко, Н.Н. Скорохода. – Изд. 3-е, стереотипное. – М.: КомКнига, 2007. – 216 с.

49. Варданыц Г.К. Социологическая теория права: монография / Г.К. Варданыц. – М.: Академический Проект, 2007. – 439 с.
50. Варламова Н. Методологія юридичної науки: спокуса пост-модерном / Н. Варламова // Право України – 2014. – № 1. – С. 69–77
51. Васильев А.М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А.В. Васильев. – М.: Юрид. лит., 1976. – 264 с.
52. Васильев Л.С. История религий Востока (религиозно-культурные традиции и общество) [Электронный ресурс] / Л.С. Васильев. – М.: Книжный дом «Университет», 1983. – 368 с. – Режим доступа: <http://religion.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000012/>
53. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: синергетика и теория социальной самоорганизации / В.В. Василькова. – СПб., 1999. – 480 с.
54. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер; пер. с нем. / сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давидова; предисл. П.П. Гайденко. – М.: Пресс, 1990. – 808 с.
55. Вебер М. Основные социологические понятия // Теоретическая социология: Антология: в 2 ч. / М. Вебер; пер. с англ., фр., нем., ит. / сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 70–147.
56. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / М. Вебер; пер. з нім. Олександр Погорілий. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
57. Веклич В. Методи дослідження прав і свобод людини та громадянина / В. Веклич // Віче. – 2009. – № 22. – С. 4–6.
58. Венгеров А.Б. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / А.Б. Венгеров. – 8-е изд., стер. – М.: Изд-во «Омега-Л», 2011. – 607 с.
59. Вербець В.В. Соціологія: курс лекцій: навч. посібник / В.В. Вербець, О.А. Субот, Т.А. Христюк. – К.: Кондор, 2009. – 550 с.
60. Виттих В.А. Механизмы социальной самоорганизации / В.А. Виттих // Проблемы управления и моделирования в сложных системах: Труды XIII международной конф. (15–17 июня 2011 г., г. Самара, Россия). – Самара: СамНИЦ РАН, 2011. – С. 10–17.
61. Вітвіцький С.С. Співвідношення термінів «контроль» та «нагляд»: проблеми теорії, аналіз законодавства / С.С. Вітвіцький // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 12. – Т. 1. – С. 93–96.

62. Воробьева А.Г. Социальный контроль как фактор повышения эффективности деятельности полиции: на примере Московской области: автореф. дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.08 / Алевина Геннадиевна Воробьева; Ин-т соц.-полит. исслед. РАН.– М., 2013. – 26 с.

63. Гавриловська К.П. Суб'єктивна легітимація правових норм як психологічний механізм нормативно-правової регуляції поведінки особистості / К.П. Гавриловська // Проблеми сучасної психології. – 2010. – Вип. 8. – С. 173–183.

64. Гегель Г. В. Ф. Сочинения: в 8-ми т / Г.В.Ф. Гегель. – Т. 7. – М.-Л., 1934.

65. Геня Б.О. Аксиологічний підхід як основа деонтологічних досліджень / Б.О. Геня // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6–1 (1). – С. 9–11.

66. Гергилов Р.Е. Право как социальный контроль: концепция Георга Гурвича / Р.Е. Гергилов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. 8. – № 3. – С. 71–78.

67. Гилинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» [Электронный ресурс] / Я. Гилинский. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с. – Режим доступа: <http://yport.inf.ua/ponyatie-sotsialnogo-kontrolya.html>

68. Гилинский Я.И. Социальный контроль над девиантностью в современной России: теория, история, перспективы / Я.И. Гилинский // Социальный контроль над девиантностью. – СПб.: СПб. филиал Института социологии РАН, Балтийский институт экологии, политики и права, 1998. – С. 4–18.

69. Глазырин В.А. Право и социальная система в концепции Т. Парсонса / В.А. Глазырин // Российский юридический журнал. – 2001. – № 1. – С. 134–138.

70. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Гоббс; пер. з англ. Р. Димерець; наук. ред. Т. Польська. – К.: Дух і Літера, 2000. – 600 с.

71. Гойман В.И. Действие права (Методологический анализ) / В.И. Гойман. – М.: Академия МВД РФ, 1992. – 180 с.

72. Головін А.П. Адміністративно-правове регулювання

діяльності міліції громадської безпеки: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / А.П. Головін. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2004. – 20 с.

73. Горбунова М.Ю. Общая Социология: конспект лекций / М.Ю. Горбунова. – М.: Эксмо, 2008. – 160 с.

74. Горецька Х.В. Правова соціалізація: філософсько-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук, спец.: 12.00.12 – філософія права / Х.В. Горецька. – Львів: Львівський держ. ун-т внутрішніх справ, 2014. – 198 с.

75. Горобець К. Верховенство права як ціннісно-нормативний феномен / К. Горобець // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.researchgate.net/publication/283849938_Verhovenstvo_prava_ak_cinnisno-normativnij_fenomen

76. Гофман А.Б. Классическое и современное: Этюды по истории и теории социологии / А.Б. Гофман; Рос. акад. наук, Ин-т социологии, Центр социол. – М.: Наука, 2003. – 783 с.

77. Григорьева И.В. Теория государства и права: учебное пособие / И.В. Григорьева. – Тамбов: Изд-во ТГТУ, 2009. – 304 с.

78. Гридасов Е.В. Концептуализация социального контроля и муниципальной власти в социологической науке / Е.В. Гридасов // Вестник Поволжской академии государственной службы. – 2008. – № 2 (15). – С. 21–26.

79. Грищук В. К. Антропологічні основи відповідальності людини / В. К. Грищук // Університетські наукові записки. 2014. № 2. С. 5-17.

80. Грищук В.К. Встановлення кримінальної відповідальності колективних суб'єктів у зарубіжних державах: до історії проблеми/ В.К. Грищук, О.Ф. Пасека // Право України. 2011. № 9. С. 50–61.

81. Грищук В. Право як засіб реформування української державно-правової системи / В. Грищук. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія : Юридичні науки. – 2016. – Вип. 1.

82. Грищук В.К. Філософсько-правове розуміння відповідальності людини: монографія. [вид. 2-ге доп. та переробл.] Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 766 с.

83. Грищук О.В. Детермінанти позитивної правової відповідальності людини: філософсько-правовий вимір / О.В. Грищук, Х.Б. Соломчак. – Хмельницький, 2016. – 347 с.

84. Грищук О.В. Застосування природного права при здійсненні судового угляду: філософсько-правові аспекти: монографія / О.В. Грищук, Д.І. Попов. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2014. – 320 с.

85. Грищук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми: монографія / О.В. Грищук. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.

86. Грищук О.В. Формування та розвиток ідеї відповідальності людини в праві: монографія / О.В. Грищук, М.Р. Романинець – Л.: Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 268 с.

87. Грищук О.В. Формування та розвиток ідеї гуманізму в праві: монографія / О.В. Грищук, А.І. Гелеш. – Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2013. – 288 с.

88. Грунина А.В. Синергетические основы правового регулирования: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В.А. Грунина. – Владимир, 2006. – 171 с.

89. Гусев Д.А. История философии / Д.А. Гусев и др. – М.: Филол. о-во «СЛОВО»; Изд-во Эксмо, 2004. – 448 с.

90. Гусев Д.А. Краткая история философии: Нескучная книга / Д.А. Гусев. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. – 224 с.

91. Данильян О.Г. Місце і значення соціального контролю у сфері правового виховання. Проблеми правового виховання в сучасній Україні (круглий стіл) / О.Г. Данильян // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 220–225.

92. Данте Алигьери. Божественная комедія / Данте Алигьери. – М.: Наука, 1967. – 628 с.

93. Датук В.Д. Концепція системно-синергетичного підходу в управлінні проектами / В.Д. Датук, Ю.С. Лемешко, Т. А. Лемешко // Вісник Національного транспортного університету. – 2012. – № 26 (2). – С. 128–133.

94. Дащо Т.Ю. Загальна характеристика поняття «громадянське суспільство» / Т.Ю. Дащо // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – Львів, 2006. – Вип. 2. – 340 с.

95. Дебердеева Т.Х. Синергетический подход в познании социально-исторических явлений: дис....канд. философских наук / Т.Х. Дебердеева. – М., 2003. – 154 с.

96. Делокаров К.Х. Эволюция базовых смыслов современной цивилизации в контексте постклассической науки / К.Х. Делокаров // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика. – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – С. 16–36.

97. Демиденко Е.Е. Історія вчень про державу та право: підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / Е.Е. Демиденко. – Х.: Консум, 2007. – 432 с.

98. Демидов А.И. О методологической ситуации в правоведении / А.И. Демидов // Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 14–22.

99. Денисенко Н.А. Политология: учеб. пособие [Электронный ресурс] / Н.А. Денисенко. – Новосибирск: Изд-во НГТУ, 2005. – 110 с. – Режим доступа: <http://bookzooka.com/book/3-politologiya-ucheb-posobiedenisenko-na.html>

100. Дзьобань О.П. Правове виховання як засіб право-вої соціалізації: філософсько-правові аспекти / О.П. Дзьобань, Є.М. Мануйлов // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2009. – № 100. – С. 407–416.

101. Доржиев Ж.Б. Теория государства и права: учебно-методическое пособие. – Улан-Удэ: Изд-во ВСГТУ, 2005. – 345 с.

102. Древнекитайская философия: в 2-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1973. – 384 с.

103. Древний Восток: учеб. пособие для вузов / Российская академия наук; Государственный университет гуманитарных наук; Научно-образовательный центр по истории; Н.В. Александрова, И.А. Ладынин, А.А. Немировский, В.М. Яковлев; рук. проекта А.О. Чубарьян. – М.: Астрель: АСТ, 2008. – 654 [2] с.

104. Дюрانت В. Цезарь и Христос / В. Дюрانت; пер. с английского В.В. Федорина. – М.: Крон-Пресс, 1995. – 736 с.

105. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э. Дюркгейм; пер. с фр. и послесловие Л.Б. Гофмана. – М.: Наука, 1991. – 576 с.

106. Дьоміна О.С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / О.С. Дьоміна; Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2007. – 33 с.

107. Егоров В.С. Философский реализм / В.С. Егоров. – М., 1994. – 287 с.
108. Економічна кібернетика: навч. посібник / О.Д. Шарапов, В.Д. Дербенцев, Д.С. Семьонов. – К.: КНЕУ, 2004. – 231 с. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://buklib.net/books/29104/>
109. Ельчанинов М.С. Социальная синергетика и катастрофы России в эпоху модерна / М.С. Ельчанинов. – М.: КомКнига, 2005. – 240 с.
110. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход: монография / Е.А. Ерохина. – Томск: Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с.
111. Ерохина Н.А. Синергетика как методологическая основа исторического исследования (Историографический анализ): дис. ... канд. ист. наук. / Н.А. Ерохина. – Екатеринбург, 2004. – 292 с.
112. Жилка І.П. Поняття законності в діяльності митних органів України / І.П. Жилка // Форум права. – 2009. – № 1. – С. 162–167.
113. Жоль К.К. Философия и социология права: учеб. пособие для вузов / К.К. Жоль. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2005. – 415 с.
114. Загальна теорія держави і права: навч. посіб. / А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за ред. В.В. Копейчикова. – Стер. вид. – К.: Юрінком Інтер, 2000. – 320 с.
115. Зайцева О.І. Еволюція концепції самоорганізації економічних систем / О.І. Зайцева // Вісник Хмельницького національного університету. – 2010. – № 4. – Т. 2. – С. 192–194.
116. Западная философия от истоков до наших дней: в 2-х т. / Дж. Реале, Д. Антисери. – Т. 2. Средневековье. – СПб.: ТОО ТК «Петрополис», 1995. – 368 с.
117. Застосування синергетичних підходів до оптимізації системи органів публічної влади: наук. розробка / С.М. Серьогін, І.В. Письменний; за заг. ред. Т.О. Савостенко. – К.: НАДУ, 2008. – 52 с.
118. Зборовский Г.Е. История социологии: классический этап: учебник для вузов / Г.Е. Зборовский. – Екатеринбург, 2001. – 360 с.
119. Зимогляд В.Я. Феномен «самоорганізації» в проблемному полі місцевого самоврядування / В.Я. Зимогляд // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Соціологія. – 2016. – № 3. – С. 247–251.

120. Зінчина О. Б. Курс лекцій з соціології / О. Б. Зінчина; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х.: ХНАМГ, 2012. – 149 с.

121. Золкин А.Л. Философия права: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Юриспруденция», «Философия права» / А.Л. Золкин. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2012. – 383 с.

122. Зубарева О.І. Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / О.І. Зубарева; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2015. – 221 с.

123. Зуєв В.М. Класична і некласична методологія в реаліях сучасного філософського дискурсу / В.М. Зуєв // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць. – 2013. – № 1(37). – С. 24–31.

124. Ильин В.В. История философии: учебное пособие [Электронный ресурс]. – СПб.: Петербургский государственный университет путей сообщения, 2001. – 422 с. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/1847365/>

125. Ильин В.В. Социология как фундаментальная наука / В.В. Ильин // Социс. – 1994. – № 3. – С. 29–35.

126. Ильин И.А. О сущности правосознания / И.А. Ильин. – М.: Парог, 1993. – 234 с.

127. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М., 1993.

128. Ильин С.К. Синергетические принципы правовых исследований / С.К. Ильин // Студенческий научный форум: IV Международная студенческая электронная научная конференция (15 февраля – 31 марта 2012) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.rae.ru/forum2012/22/2370>

129. Инкижекова М.С. Этнокультурная система в современном социокультурном пространстве: синергетический аспект / М.С. Инкижекова // Известия Уральского государственного университета. – 2010. – № 2 (77). – С. 147–150.

130. Ирхин Ю.В. Политическая мудрость древнего Востока: взгляд из XXI века на политические идеи Древнего Египта, Вавилона, Индии и Китая / Ю.В. Ирхин // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 2000. – № 2. – С. 5–20. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://grachev62.narod.ru/>

journal_articles/irhin_2000.html

131. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов: в 2-х ч. / под общ. ред. д.ю.н., проф. О.А. Жидкова и д.ю.н., проф. Н.А. Крашенинниковой. – 2-е изд., стер. – Ч. 1. – М.: Норма, 2004. – 624 с.

132. История Древнего Востока / Под ред. В.И. Кузищина. – 3-е изд. – М.: Высш. шк., 2003. – 462 с.

133. История политических и правовых учений / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА-М), 2000. – 352 с.

134. История политических и правовых учений: учеб, пособие для студентов вузов, обучающихся по специальности «Юриспруденция»/Н.Д. Амаглобели и др.; подред. Н.В. Михайловой, А.А. Опалевой, А.Ю. Олимпиева. – М.: ЮНИТИ–ДАНА, 2012. – 367 с.

135. История политических и правовых учений: учеб. пособие / С.Ф. Сокол, В.С. Козлов. – Мн.: БИП-С Плюс, 2009. – 527 с.

136. История политических и правовых учений: учебник / М.Н. Марченко, И.Ф. Мачин. – М.: Высшее образование, 2005. – 495 с.

137. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 944 с.

138. История политических и правовых учений: учебник для вузов / под общ. ред. члена-корреспондента РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – Изд. 2-е, стереотип. – М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА • М, 1998. – 736 с.

139. История социологии: В 3-х кн.: учебник / под ред. проф. В.И. Добренькова. – Кн. 1: История социологии (XIX – первая половина XX вв.). – М.: ИНФРА-М, 2004. – 592 с.

140. История социологии: учебник и практикум для академического бакалаврата / А.В. Воронцов, М.Б. Глотов, И.А. Громов; под общ. ред. М.Б. Глотов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2016. – 366 с.

141. История социологии: учебное пособие / Т.В. Батурина, С.В. Ивлев – Кемерово, 2002. – 190 с.

142. История теоретической социологии: в 4-х т. / Отв. ред. и сост. Ю.Н. Давыдов. – Т. 3. – М.: Канон, 1997. – 448 с.

143. История философии в кратком изложении; пер. с чеш. И.И. Богута. – М.: Мысль, 1991. – 590 с.

144. История философии права / Г.Ф. Шершеневич. – М.: Университетская типография, 1906. – 593 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://adhdportal.com/book_3220.html

145. История философии права: пособие к лекциям / Н.М. Коркунов. – 6-е изд. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1915. – 508 с.

146. История философии: от философии Древнего Востока до философии XXI века / под ред. В.В. Васильева, А.А. Кротова и Д.В. Бугая. – Изд. 3-е, перераб. – М.: ЛЕНАНД, 2014. – 880 с.

147. История философии: учебник для высших учебных заведений / В.П. Кохановский, В.П. Яковлев. – Ростов-на-Дону: «Феникс», 2001. – 576 с.

148. Іваненко О.В. Теоретико-правовий аналіз доктринальних типів праворозуміння: сучасний погляд / О.В. Іваненко // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Серія: Юридичні науки. – Випуск 3. – Том 1. – 2015. – С. 11–15.

149. Ігнатенко В.В. Поняття «громадський порядок» як категорія публічно-правових відносин за часів Стародавнього світу / В.В. Ігнатенко // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 308–313.

150. Історія держави і права зарубіжних країн: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Я.М. Мапмескулов, Д.А. Тихоненков, В.В. Россіхін, С.І. Власенко; за ред. Л.М. Мапмескулова. – Х.: Право, 2011. – 520 с.

151. Каган М.С. Философская теория ценности / М.С. Каган. – СПб.: Петрополис, 1997. – 205 с.

152. Казаков В.Н. Правовой порядок в юридической теории и практике: автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / В.Н. Казаков. – М., 2003. – 55 с.

153. Кальной И.И. Философия права: учебник / И.И. Кальной. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006.

154. Кальной И.И. Философия для аспирантов: учебник / И.И. Кальной, Ю.А. Сандулов; под ред. И.И. Кального. – 3-е изд., стер. – СПб.: Изд-во «Лань», 2003. – 512 с.

155. Кант И. Сочинение в шести томах / И. Кант. – М., 1963–1966. – Т. 2.

156. Капицын В.М. Права человека и механизмы их защиты: учебное пособие / В.М. Капицын. – М.: ИКФ «ЭКМОС», 2003. – 288 с.
157. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неокласичних інтерпретаціях: монографія / А. Карась. – К.; Львів, 2003. – 520 с. – С. 229.
158. Карери Д. порядок и беспорядок в структуре материи / Д. Карери. – М., 1985. – 228 с.
159. Карпинская Р.С. Философия природы: коэволюционная стратегия / Р.С. Карпинская, И.К. Лисеев, А.П. Огурцов. – М.: б.и., 1995. – 350 с.
160. Карчева Г.Т. Системно-синергетичний підхід до розвитку банківських систем в умовах фінансової нестабільності / Г.Т. Карчева // Проблеми економіки. – 2015. – № 3. – С. 201–207.
161. Качаев Д.А. Политическая философия древнего Китая об идеальном правителе государства / Д.А. Качаев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ksu.edu.kz/files/nauka/kacheev_politicheskaya_filosofiya.pdf
162. Кельзен Г. Чисте Правознавство: з дод.: Проблеми справедливості / Г. Кельзен; пер. з нім. О. Мокровольського. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с.
163. Кельман М.С. Загальна теорія держави і права: підручник / М.С. Кельман, О.Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с. .
164. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимова. – 2-е изд. – М.: Аванта+, 2001. – 560 с.
165. Кирилюк Є.М. Методологія синергетики в дослідженні процесів трансформації економічних систем / Є.М. Кирилюк, А.М. Прощаликіна // Механізм регулювання економіки. – 2012. – № 1. – С. 87–94.
166. Клеймёнова Е.Г. Социальный порядок как основа устойчивости социальной системы [Електронний ресурс] / Е.Г. Клеймёнова // Вестник удмуртского университета. Философия. Психология. Педагогика. – 2014. – Вып. 1. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnyy-poryadok-kak-osnova-ustoychivosti-sotsialnoy-sistemy-1>
167. Князева Е.Н. Загадка человека: человеческая особенность коэволюционных процессов / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов //

Синергетическая парадигма. Когнитивно-коммуникативные стратегии современного научного познания. – М.: Прогресс-Традиция, 2004. – С. 379–399.

168. Князева Е.Н. Синергетический вызов культуре / Е.Н. Князева // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – С. 243–261.

169. Князевой Е.Н. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 53–61.

170. Коваленко І. Правова соціалізація як процес формування правової культури / Ірина Коваленко // Вісник Книжкової палати. – 2011. – № 6. – С. 43–45.

171. Ковальчук О.М. Цінність права в соціологічному підході до праворозуміння / О. Ковальчук, В. Хаврук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 15–18.

172. Ковлер А.И. Антропология права: учебник для вузов / А.И. Ковлер. – М.: Изд-во Норма, 2002. – 480 с.

173. Ковтунова Д.В. Особенности социального субъекта в контексте теории самоорганизации общественных систем: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Диана Валерьевна Ковтунова; Сев.-Кавказ. федер. ун-т. – Таганрог, 2013. – 164 с.

174. Колесников О. В. Основи наукових досліджень: навч. посіб. / О.В. Колесников. – 2-ге вид. випр. та доп. – К.: Центр учбової літератури, 2011. – 144 с.

175. Комлев Ю.Ю. Теория рестриктивного социального контроля: монография / Ю.Ю. Комлев. – Казань: КЮИ МВД России, 2009. – 155 с.

176. Кондов К. Особливості генези та розвитку функціоналістської концепції соціального контролю / К. Кондов // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2010. – № 10. – С. 58–67.

177. Кондов К.В. Концепція соціального контролю в соціології Едварда Росса / К.В. Кондов // Український соціум. – 2011. – № 2. – С. 61–68.

178. Кондов К.В. Соціальний контроль як соціальний феномен: порівняльна характеристика соціологічних підходів / К.В. Кондов // Грані: Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 1. – С. 104–109.

179. Константинов И.З. Народный контроль как функция

социалистического управления: автореф. дисс. канд. юрид. наук / И.З. Константинов. – Ленинград, 1969. – 16 с.

180. Конт О. Дух позитивной философии / О. Конт // Западно-европейская социология XIX века: Тексты. – М., 1996. – С. 230–233.

181. Конт О. Основные законы социальной динамики, или общая теория естественного прогресса человечества / О. Конт // Философия истории: Антология. – М., 1994. – С. 116.

182. Конфликт и социальный порядок: сб. ст. / под ред. В.Д. Виноградова, Ю.Н. Пахомова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2002. – 212 с.

183. Конфуций Лунь Юй. Древнекитайская философия / Лунь Юй Конфуций // Памятники философской мысли: в 2-х т. – Т. 1. – М., 1994. – 672 с.

184. Концепции современного естествознания / М.К. Гусейханов, О.Р. Раджабов. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Дашков и К°, 2007. – 540 с.

185. Коптев А.В. Античное гражданское общество / А.В. Коптев // Проблемы эволюции общественного строя и международных отношений в истории западноевропейской цивилизации: сборник статей / под ред. Ю.К. Некрасова. – Вологда: Русь, 1997. – С. 11–30.

186. Кораблева В.В. Социология и синергетика: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: специфика взаимодействия в изучении высшего образования: дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Кораблева. – Саратов, 2005. – 155 с.

187. Корж К.М. Концептуалізація соціального контролю як технологічного засобу стримування соціальних відхилень соціологічних теоріях кінця XIX – початку XX століття / К.М. Корж // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. – 2011. – Вип. 13. – С. 32–41.

188. Корунчак Л. А. Проблема використання синергетичного підходу при дослідженні правових явищ / Л.А. Корунчак // Часопис Київськ. ун-ту права. – 2011. – № 3. – С. 58–62.

189. Косінов С.А. Контроль у державі як складова соціальної системи / С.А. Косінов // Вісник Національної академії правових наук України. – 2013. – № 2. – С. 63–71.

190. Косінов С.А. Контроль як необхідна умова існування

демократичної держави / С.А. Косінов // Проблеми законності. – 2013. – Вип. 123. – С. 3–10.

191. Коссе Д.Д. Значення та сутність правового режиму в правовій системі України / Д.Д. Коссе // Часопис Київського університету права. – 2010. – № 2. – С. 25–29.

192. Кравченко А.И. Социология / А.И. Кравченко. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 366 с. – С. 133; Социология для юристов: учебное пособие / С.И. Курганов, А.И. Кравченко. – М.: Закон и право, 2000. – 255 с.

193. Кравченко С.А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь (Sociological encyclopedic russian-english dictionary): более 10000 единиц / С.А. Кравченко. – М.: Астрель и др., 2004. – 511 с.

194. Кравчук М.В. Теорія держави і права (опорні конспекти): навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К.: Атіка, 2003. – 288 с.

195. Краткий очерк истории философии / под ред. М.Т. Иовчука, Т.И. Ойзермана, И.Я. Щипанова. – М.: Мысль, 1971. – 790 с.

196. Кремень В.Г. Педагогічна синергетика: понятійно-категоріальний синтез / В.Г. Кремень // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2013. – № 3. – С. 3–19.

197. Кривега Л. Філософська рефлексія соціального контролю / Л. Кривега, С. Спільник // Соціальна перспектива і регіональний розвиток: філософія, політика, соціологія: Збірник наукових праць. – 2006. – Вип.1. – С. 17–23.

198. Кривега Л.Д. Социальный порядок: мировоззренческие измерения [Електронний ресурс] / Л.Д. Кривега // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей. – Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 84–87. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24570#chapter>

199. Кривуля О.М. Співвідношення морального і правового порядку [Електронний ресурс] / О.М. Кривуля // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей / О.М. Бандурка (голова редкол.). – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 42–51. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24571#chapter>

200. Кривцова І.С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ірина

Сергіївна Кривцова; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2008. – 233 с.

201. Кривых С.В. Развивающее и развивающееся образование: Синергетические аспекты образования / С.В. Кривых; Новокузнецкий институт повышения квалификации. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2000. – 193 с.

202. Крижановський А. Законність і правопорядок: «сіамські близнюки» чи самостійні правові категорії? / А. Крижановський // Науковий вісник Львів. держ. унів. внутр. справ. Серія «Юридична»: збірник наукових праць. – Л.: ЛьвДУВС, 2011. – Вип. 1 (1). – С. 27–36.

203. Крижановський А.Ф. Правопорядок суверенної України: становлення та тенденції розвитку (загальнотеоретичне дослідження): дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / А.Ф. Крижановський; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2009. – 469 с.

204. Крижановський А.Ф. Процесуальний правопорядок (до постановки проблеми) / А.Ф. Крижановський // Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України: тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнар. наук.-практ. конф. (25–26 січ. 2007 р.) / за заг. ред. В.В. Комарова; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2007. – С. 280–282.

205. Криминология. Учебник для юридических вузов / под общей ред. А.И. Долговой. – М.: ИНФРАМ-НОРМА. 1997. – 912 с.

206. Крисюк Ю.П. Соціальний і правовий порядок як реалізація ідеї права / Ю.П. Крисюк // Право України. – 2004. – № 8. – С. 26.

207. Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Юрій Петрович Крисюк. – К.: Б.в., 2008. – 17 с.

208. Крисюк Ю.П. Соціальний та правовий порядок як необхідна умова стабільності суспільства : дис. ... канд. юрид. наук / Ю.П. Крисюк; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2008. – 216 с.

209. Кудрявцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология / В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 287 с.

210. Кузнецова Е.М. Социальный контроль: сущность и методы реализации: книга о механизмах социального управления обществом: монография / Е.М. Кузнецова. – М.; Берлин: Директ-Медиа, 2014. – 206 с.

211. Кузнецова Е.М. Социальный контроль как элемент социального управления [Электронный ресурс] / Е.М. Кузнецова // Научная организация управленческой деятельности: Материалы Всеросс. науч.-практ. конф. – Омск: Изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ, 2006. – С. 30–40. – Режим доступа: <http://www.aup.ru/articles/socupr/10.htm>

212. Кузнецова С.А. Синергетичний розвиток управлінського обліку: підходи, принципи, трансформації / С.А. Кузнецова // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. політехніка». – 2012. – № 721. – С. 131–137.

213. Кузнецов В.І. Філософія права. Історія та сучасність: навчальний посібник / В.І. Кузнецов. – К.: ВД «Стилос»: ПЦ «Фоліант», 2003. – 382 с.

214. Куліш А.М. Організаційно-правові засади функціонування правоохоронної системи України: монографія / А.М. Куліш. – Суми, 2007. – Ч. 1.

215. Култыгин В.П. Становление и развитие социологии США / В.П. Култыгин. – М., 1994.

216. Курдюмов С. П. Законы эволюции и самоорганизации сложных систем / С.П. Курдюмов. – М.: Наука, 1994. – 238 с.

217. Кустовська О.В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій / О.В. Кустовська. – Тернопіль: Економічна думка, 2005. – 124 с.

218. Лебедев В.М. Воспитательная функция советского трудового права / В.М. Лебедев. – М.: Юрид. лит., 1981. – 176 с.

219. Левчук І.І. Порядок як соціально-політична категорія / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 37. – С. 296–307.

220. Левчук І.І. Феномен соціального порядку – історико-політична інтерпретація / І.І. Левчук // Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. – Одеса, 2009. – Вип. 36. – С. 316–326.

221. Локк Дж. Два трактати про врядування / Дж. Локк. – К.: Основи, 2001. – 265 с.

222. Лоусон Т. Социология. А–Я: Словарь-справочник; пер. с англ. / Т. Лоусон, Д. Гэррод. – М.: Фаир-Пресс, 2000. – 608 с.

223. Маграт А. Богословская мысль Реформации / А. Маграт. – Одесса: Богомыслие, 1994. – 316 с.

224. Мазурик О.В. Парадигми і методологічні підвалини

соціологічного вивчення соціального контролю / О.В. Мазурик // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2011. – № 941. – С. 41–45.

225. Маик И.С. Фактор синергетики в формировании национальной правовой системы – сравнительно-правовое исследование / И.С. Маик // Всероссийский журнал научных публикаций. – 2013. – № 5 (15). – С. 58–64.

226. Майоров Г.Г. Формирование средневековой философии. Латинская патристика / Г.Г. Майоров. – М.: Мысль, 1979. – 433 с.

227. Маїк І.С. Порядок і хаос – фактори впливу на самоорганізований розвиток правової системи суспільства / І.С. Маїк // Право і суспільство. – 2013. – № 6. – С. 53–56.

228. Максимов С. Природно-правове мислення / С. Максимов // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4 (27).

229. Максимов С. І. Кантівський проект правового суспільства і нові демократії / С.І. Максимов // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 17–23.

230. Макулин А.В. История философии: учебное пособие / А.В. Макулин. – Архангельск: Изд-во Северного государственного медицинского университета, 2013. – 445 с.

231. Малинецкий Г.Г. Нелинейная динамика – ключ к теоретической истории / Г.Г. Малинецкий // Общественные науки и современность. – 1996. – № 4. – С. 98–112.

232. Малинецкий Г.Г. Синергетика – от прошлого к будущему / Г.Г. Малинецкий // Модел. и анализ информ. систем. – 2012. – Т. 19. – № 3. – С. 5–31.

233. Малицкий А. Советская конституция / А. Малицкий. – Х.: Путь просвещения, 1924. – 208 с.

234. Малышко И.И. Синергетические проблемы эволюции социально-экономических систем: Социально-философский анализ: дисс. ... докт. филос. наук. / И.И. Малышко. – М.: МГСУ, 2004. – 400 с.

235. Мальцева Н.Н. Становление и методологические проблемы синергетического подхода / Н.Н. Мальцева // Науч. ведомости Белгород. гос. ун-та. Сер.: Философия. Социология. Право. – 2009. – № 2 (57). – С. 173–182.

236. Маркс К. Людвиг Фейербах и конец классической

немецкой философии / К. Маркс, Ф. Энгельс // Сочинения. – Изд. 2. – Т. 21. – С. 269–317.

237. Марченко О.В. Філософія права: навч. посібник / О.В. Марченко. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 304 с. .

238. Масионис Дж. Социология / Дж. Масионис. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с.

239. Мелехин А.В. Теория государства и права: учебник / А.В. Мелехин. – М.: Маркет ДС корпорейшн, 2007. – 633 с.

240. Мелешко Н.П. Ювенальная юстиция в Российской Федерации: криминологические проблемы развития / Н.П. Мелешко. – СПб.: Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс». – 787 с. .

241. Методологія наукових досліджень в парадигмі синергетики: монографія / Є.І. Ходаківський, В.К. Данилко, Ю.С. Цал-Цалко; за заг. ред. д-ра екон. наук Є.І. Ходаківського. – Житомир: Житомирський державний технологічний університет, 2009. – 340 с.

242. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посібник / В.М. Михайлов та ін. – Х.: ХДУХТ, 2014. – 220 с.

243. Мецаев Б.К. Юридическая природа контрольной деятельности (теоретико-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Батрадз Казбекович Мецаев; ГОУВПО «Московская государственная юридическая академия». – М., 2004. – 194 с.

244. Мелков Ю. Людиномірність як характерна риса постнекласичної науки / Ю. Мелков // Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія. – 2014. – Вип. 706–707. – С. 68–73.

245. Мироненко О.М. Історія вчень про державу і право / О.М. Мироненко, В.П. Горбатенко. – К.: Академія, 2010. – 454 с.

246. Митина О.В. Синергетическая модель политического сознания / О.В. Митина, В.Ф. Петренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.D.7/w3vw.psvchologv.nEibrarv/00076.shtml>

247. Михайловська О.В. Місце синергетичного підходу в сучасній економічній науці / О.В. Михайловська // Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки. – 2011. – Вип. 2 (1). – С. 19–32.

248. Мірошніченко А.А. Евристичний потенціал синергетики в осмисленні розвитку освітніх систем та процесів: дис. ... канд.

філос. наук: 09.00.10 / Андрій Анатолійович Мірошніченко; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Х., 2012. – 176 с.

249. Моисеев Н.Н. Глобалистика и футурология / Н.Н. Моисеев // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 2. – С. 123–130.

250. Мокін Б.І. Методологія та організація наукових досліджень: навчальний посібник / Б. І. Мокін, О. Б. Мокін. – Вінниця: ВНТУ, 2014. – 180 с.

251. Момот М.О. Концепції справедливості в античній філософії права та їх сучасна інтерпретація / М.О. Момот // *Адвокат*. – 2009. – № 3. – С. 34–38.

252. Монастирський Г.Л. Теорія організації: підруч. / Г.Л. Монастирський. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 288 с.

253. Монтень М. Опыты // *Избранные произведения*: в 3 т.; пер. с фр. / М. Монтень. – М.: Голос, 1992. – Кн. 1. – 383 с.

254. Морозова Л.А. Теория государства и права / Л.А. Морозова. – М.: Юрист, 2007. – 288 с.

255. Мыслители Греции: от мифа к логике: сочинения: пер. с греч. класс. / составитель В.В. Шкода. – Харьков: Фолио-Х; М.: Эксмо, 1998. – 832 с.

256. Набойченко В.В. Теоретико-методологические проблемы социального контроля: Классические и модернистские социологические концепции: дисс. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / В.В. Набойченко. – М., 2003. – 192 с.

257. Назаров П.С. Правопорядок в условиях формирования правового государства: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П.С. Назаров. – Саратов, 2005. – 196 с.

258. Налуцишин В.В. До питання філософського осмислення формування взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку // *Наше право*. 2016. № 5. С.167-171.

259. Налуцишин В.В. Формування правового порядку в історичній ретроспективі соціального контролю // *Європейські перспективи*. 2017. № 1. С. 44-49.

260. Налуцишин В.В. Зародження філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у Стародавньому Китаї // *Наше право*. 2017. № 2. С.132-138.

261. Налуцишин В.В. Ціннісні основи соціального контролю та правового порядку у філософії Стародавньої Греції // Європейські перспективи. 2017. № 2. С. 120-128.

262. Налуцишин В.В. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Монтеня, Ф. Петрарки та Н. Макіавеллі // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право», 2017, Випуск 45, том 2, С.163-166.

263. Налуцишин В.В. Свобода як основа розуміння соціального контролю та правового порядку у філософсько-правових поглядах М. Лютера, Ж. Кальвіна, Ж. Бодена та Т. Кампанелли // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». №27. 2017. С. 8-9.

264. Налуцишин В.В. Загальні засади дослідження соціального контролю та правового порядку у філософії права епохи Відродження // Порівняльно-аналітичне право. 2017. №2. С.227-229.

265. Налуцишин В.В. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Нового часу // Конституційно-правові академічні студії. 2017. №2. С.5-14.

266. Налуцишин В.В. Philosophical and legal analysis of the discursive concept legal «legal order/social order» // Scientific journal «EUROPEAN SCIENCE». 2/2017. 144 с. (С.89-93).

267. Налуцишин В.В. Інституційна конфігурація соціального порядку: філософсько-правовий вимір // Філософські та методологічні проблеми права. 2017. № 2 (14). С. 197-209.

268. Налуцишин В.В. Розвиток філософсько-правових уявлень про соціальний контроль та його взаємозв'язок з правовим порядком у добу Середньовіччя // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2017. Випуск 45. том 2. С. 167-170.

269. Налуцишин В.В. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального та правового порядку у вченні Августина Аврелія, Томи Аквінського та Марсилія Падуанського // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право. 2017. вип. 13. С.92-97.

270. Налуцишин В.В. Філософсько-правове розуміння соціального контролю та правового порядку у творчості Ф. Бекона,

Т. Гоббса, Д. Локка та Г. Гроція // Держава та регіони. Серія: ПРАВО. 2017. № 3. С. 75-79.

271. Налуцишин В.В. Гуманістичні уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, Вольтера, Б. Спінози та С. Пуфендорфа // Прикарпатський юридичний вісник. № 3. 2017. С.18-21.

272. Налуцишин В.В. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. 2017. № 3. С.268-279.

273. Налуцишин В.В. Уявлення про соціальний контроль та правовий порядок у філософсько-правових поглядах І. Канта, І. Фіхте, Ф. Шеллінга, Г. Гегеля та Л. Фесрбаха // Юридичний науковий електронний журнал. №4. 2017. С. 183-187.

274. Налуцишин В.В. Формування філософсько-правових уявлень про правовий порядок у Стародавньому Римі // Право і суспільство. 2017. №4. С. 7- 9.

275. Налуцишин В.В. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». №4. 2017. С.142-146.

276. Налуцишин В.В. Філософсько-правове обґрунтування соціального контролю в контексті суперечності «людина-суспільство» // «Visegrad Journal on Human Rights». № 5-6. 2017 р. С.147-152.

277. Налуцишин В. В. Філософсько-правові розвідки понятійної конструкції «правовий порядок». Університетські наукові записки. 2018. № 1 (65). С. 123-135.

278. Налуцишин В.В. Онтологические предпосылки социального порядка: философско-правовое измерение // «Legea si Viata». 2018. № 2. 124 с. (С. 69-72).

279. Недюха М. Соціальний порядок як атрибут політичної системи українського суспільства / М. Недюха //Українознавство. – 2006. – № 2. – С. 186–188.

280. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски. – М.: Прогресс, 1987. – 248 с.

281. Нерсисянц В.С. Гегелевская философия права: история и современность / В.С. Нерсисянц. – М.: Наука, 1974. – 287 с.

282. Никитина Л.И. Концепции современного естествознания: учеб. пособие. В 2-х ч. Ч. 1. / Л.И. Никитина. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2008. – 138 с.

283. Николаева Е.М. Социализация личности как проблема социальной синергетики: дис. ... д-ра филос. наук. / Е.М. Николаева. – Казань, 2006. – 303 с. .

284. Ніколаєць К.М. Методи визначення стану дослідження суспільно-політичних процесів / К.М. Ніколаєць // Наука. Релігія. Суспільство. – 2011. – № 3. – С. 45–48.

285. Новаченко Т.В. Синергетический подход в воспитании и образовании / Т.В. Новаченко // Міжнародне співробітництво та університетська освіта: Матеріали міжнародної наук. конфер. – Миколаїв, 2003. – С. 132–134.

286. Образ человека в зеркале гуманизма: мыслители и педагоги эпохи Возрождения о формировании личности (XIV – XVII вв.) / сост., вступ. статья и коммент. Н.В. Ревякиной, О.Ф. Кудрявцева. – М.: Изд-во УРАО, 1999. – 400 с.

287. Общая теория права и государства / под ред. В.В. Лазарева. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2001. – 520 с.

288. Основи методології та організації наукових досліджень: навч. посібник для студентів, курсантів, аспірантів і ад'юнтів / за ред. А.Є. Конверського. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.

289. Пальченкова В.М. Огляд зарубіжних концепцій соціального контролю / В.М. Пальченкова // Право та державне управління – 2015. – № 1(18). – С. 3–7.

290. Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – 202 с.

291. Панаріна Н.В. Право як нормативна основа формування правопорядку: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н.В. Панаріна; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2008. – 20 с.

292. Парк Р. Экология человека / Р. Парк // Теоретическая социология: Антология: в 2 ч.; пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С.П. Баньковской. – М.: Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 374–390.

293. Паркинсон С.Н. Законы Паркинсона / С.Н. Паркинсон. – М.: Прогресс, 1989. – 448 с.

294. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М.: Академический Проспект, 2002. – 832 с.
295. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения/Т.Парсонс;переводк.ф.н.Н.Л.Поляковой//Thesis.– Вып. 2. – 1993. – С. 94–122.
296. Патерило І.В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / І.В. Патерило / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2006.
297. Пацурківський Ю.П. Теоретичні проблеми розуміння сутності категорії правовий режим / Ю.П. Пацурківський // Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Право. – 2013. – Вип. 6. – С. 105–111.
298. Перевозник Л.М. Соціальний порядок та соціальний контроль: морально-етичні засади / Л.М. Перевозник // Наукові записки. Історичні науки. – Випуск 9. – С. 297–303.
299. Петражицкий Л.И. Очерки философии права: научное издание. Вып. 1. Основы психологической теории права. Обзор и критика современных воззрений на существо права / Л.И. Петражицкий. – СПб.: Тип. Ю.Н. Эрлих, 1990. – 138 с.
300. Петришин О.В. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу / О.В. Петришин // Проблеми філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 73–83.
301. Петрова Н.В. Социальный контроль деструктивной деятельности новых религиозных организаций (нро) как функция социального управления [Электронный ресурс] / Н.В. Петрова // Electronic scientific journal «Oil and Gas Business». – 2006. – № 1. – Режим доступа: http://ogbus.ru/authors/Petrova/Petrova_3.pdf
302. Пешкова О.И. Проблема социального порядка в системе социокультурной регуляции современного общества: социально-философский анализ: дисс. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Ольга Ивановна Пешкова; Юж. федер. ун-т]. – Краснодар, 2008. – 152 с.
303. Підлісний М.М. Становлення філософської теорії цінностей (історико-філософський аналіз): дис... канд. філос. наук: 09.00.05 / Михайло Миколайович Підлісний; Дніпропетровський держ. фінансово-економічний ін.-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 180 с.
304. Підчасов Є.В. Соціалізація особистості в контексті правосвідомості та правового виховання / Є.В. Підчасов // Вісник

Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія. – 2015. – Вип. 50. – С. 178–188.

305. Пісов М. До питання «інтеграційний правовий порядок»: поняття, значення та співвідношення з міжнародним правопорядком / М. Пісов // *Jurnalul juridic național: teorie i practică*. – Februarie 2016. – С. 14–19.

306. Платон, Аристотель / А.Ф. Лосев, А.А. Тахо-Годи. – М.: Молодая гвардия, 1993. – 383[1] с.

307. Подзолков В.Г. Материалы к курсу лекций по правовому воспитанию / В.Г. Подзолков. – Тула, Изд-во ТГПУ, 2007 – 127 с.

308. Поздняков М.В. Синергетичний вимір етнології (філософсько-методологічний аналіз): дис. ... канд. філос. наук: 09.00.09 / Михайло Володимирович Поздняков; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2014. – 190 с.

309. Поклад В.И. О соотношении социального и правового порядка / В.И. Поклад // *Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри: тези Міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 черв. 2008 р.)* / М-во освіти і науки України, ОНЮА. – Одеса, 2008. – С. 75–77.

310. Политология: учеб. пособие / Е.Ю. Зяблова. – Хабаровск: Изд-во ДВГУПС, 2003. – 74 с.

311. Политология: учебник / под ред. В.А. Ачкасова, В.А. Гуторова. – М.: Изд-во Юрайт, ИД Юрайт, 2010. – 691 с.

312. Політологія: підручник [Електронний ресурс] / І.С. Дзюбко, К.М. Левківський, В.П. Андрущенко та ін. – К.: Вища школа, 1998. – 304 с. – Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-13.html>

313. Працко Г.С. Порядок и человек: опыт социально-философского анализа / Г.С. Працко // *Философия права*. – 2002. – № 1. – С. 61–66.

314. Працко Г.С. Порядок общества: теоретико-правовой и институциональный анализ: дисс. д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Геннадий Святославович Працко; Кубан. гос. аграр. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2007. – 397 с.

315. Приживара С.В. Социальная ответственность и социальный порядок [Електронний ресурс] / С.В. Приживара // *Практична філософія та правопорядок: зб. наук. ст.* – Харків: Центр

Освітніх Ініціатив, 2001. – Режим доступу: <http://www.pravoznaves.com.ua/books /letter/320/%CA/24577#chapter>

316. Пришляк Г.Я. Історичні коріння сучасних уявлень щодо демократичного контролю (теоретичний аспект) / Г.Я. Пришляк // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2011. – № 1. – С. 109–119.

317. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2136-19/page2>

318. Проблемы общей теории права и государства: учебник для вузов / под общ. ред. академика РАН, д.ю.н., проф. В.С. Нерсисянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

319. Прудников М.Н. История государства и права зарубежных стран: учебник для бакалавров / М.Н. Прудников. – 6-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство Юрайт; ИД Юрайт, 2013. – 811 с.

320. Рабинович П.М. Основы общей теории права и государства / П.М. Рабинович. – Харьков: Консум, 2005.

321. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібн. / П.М. Рабінович. – Вид. 9-те, зі змінами. – Львів: Край, 2007. – 192 с.

322. Рассолов М.М. История политических и правовых учений / М.М. Рассолов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. – 271 с.

323. Ратников В.С. Рациональность и хаос / В.С. Ратников // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». – Т. 23 (62). – 2010. – № 1. – С. 22–29.

324. Ревякина Н.В. Итальянское Возрождение. Гуманизм второй половины XIV – первой половины XV вв. / Н.В. Ревякина. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1975. – 173 с.

325. Розин В.М. Предпосылки и особенности античной культуры / В.М. Розин; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН; ЦОП Ин-та философии, 2004. – 296 с.

326. Романовская В.Б. Неклассическая рациональность и проблема ценностей в праве / В.Б. Романовская, П.С. Жданов // Российский журнал правовых исследований. – 2015. – № 3 (4). – С. 18–23.

327. Российская социологическая энциклопедия / под общей

ред. академика РАН Г.В. Осипова. – М., Норма-Инфра-М. – 1998. – 672 с.

328. Рубаник В.Е. История государства и права зарубежных стран: учебник для вузов. Стандарт третьего поколения / В.Е. Рубаник. – СПб.: Питер, 2011. – 544 с.

329. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества / Г.И. Рузавин // Вопросы философии. – 1995. – № 8. – С. 63–72.

330. Руссо Ж.Ж. Об общественном договоре. Трактаты [Электронный ресурс] / Ж.Ж. Руссо; пер. с фр. – М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. – 416 с. – Режим доступа: <http://lib.ru/FILOSOF/RUSSO/prawo.txt>

331. Рустамов А.С. Влияние содержания социальных ценностей на качество социального контроля / А.С. Рустамов // Вектор науки Тольяттинского Государственного Университета. – 2012. – № 3(10). – С. 186–188.

332. Рустамов А.С.О. Социальный контроль как средство воздействия на массовое сознание в системе управления / А.С.О. Рустамов // Вектор науки ТГУ. – Серия: Экономика и управление. – 2011. – № 2. – С. 28–30.

333. Рустамов А.С.О. Социальный контроль как средство воздействия на массовое сознание в системе управления / А.С.О. Рустамов // Вектор науки ТГУ. – Серия: Экономика и управление. – 2011. – № 2. – С. 28–30.

334. Рущенко І.П. Соціальний порядок і соціальні відхилення / І.П. Рущенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: збірник наукових праць. – Вип. 15. – Харків: Видавничий центр Харківського держуніверситету ім. В.Н. Каразіна, 2009. – С. 136–146.

335. Рыбин В.А. Гуманизм как этическая категория / В.А. Рыбин. – М.: Логос, 2004. – 272 с.

336. Рыков С.Ю. Древнекитайская философия: Курс лекций / С.Ю. Рыков; Рос. акад. наук, Ин-т философии. – М.: ИФРАН, 2012. – 312 с.

337. Савченко М.С. Правовое обеспечение общественного контроля: проблемы и перспективы развития [Электронный ресурс] / М.С. Савченко, А.С. Грибанова // Научный журнал КубГАУ. –

2015. – № 110 (06). – Режим доступу: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovoe-obespechenie-obschestvennogo-kontrolya-problemy-i-perspektivy-razvitiya>

338. Садыков М.Б. Самоорганизация социальных систем: их основные черты / М.Б. Садыков // Общество как система: самоорганизация, управление, менеджмент (социально-философские и экономические вопросы). – Казань, 1995. – С. 18–21.

339. Сальник І.В. Реалізація синергетичних принципів у контексті функціонування системи шкільного фізичного експерименту / І.В. Сальник // Наукові записки. – Вип 5. – Серія: Проблеми методики фізико-математичної і технологічної освіти. Ч. 1. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім В. Винниченка, 2014. – С. 146–151.

340. Саморегуляція соціального організму країни: монографія / за науковою ред. В.П. Беха; В.П. Бех (голова), Н.В. Крохмаль, Г.О. Нестеренко; Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.

341. Самощенко И.С. О правовых формах осуществления функций Советского государства / И.С. Самощенко // Сов. государство и право. – 1956. – № 3. – С. 85–87.

342. Сапронов М.В. Синергетический подход в исторических исследованиях: новые возможности и трудности применения // Обществ. науки и современность. – 2002. – № 4. – С. 158–172.

343. Селиванова Е.С. Институционализация общественного контроля в сфере публичной политики в постсоветской России: автореф. дисс. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / Елена Сергеевна Селиванова. – Воронеж, 2014. – 24 с.

344. Сенчук С.С. Соціально-правові засоби забезпечення правового порядку: теоретико-правовий вимір: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С.С. Сенчук. – 2015. – 211 с.

345. Сілаєва Т.О. Філософія: курс лекцій / Т.О. Сілаєва. – Тернопіль: СМП «Астон», 2003. – 216 с.

346. Скаун О. Ф. Теорія держави і права: підруч. / О.Ф. Скаун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

347. Скаун О.Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс): учебник / О.Ф. Скаун. – Харьков: Эспада, 2005. – 840 с.

348. Складорова Е.А. Идея и формы социального порядка в западной культуре XVIII – XXI вв.: дисс. ... д-ра философии. наук: 09.00.13 / Складорова Елена Алексеевна; Юж. федер. ун-т. – Ростов-на-Дону, 2010. – 268 с.

349. Скоробогатов А.В. История политических и правовых учений: учебно-методическое пособие / А.В. Скоробогатов. – Казань: Таглитат, 2004. – 209 с.

350. Сливка С.С. Філософія права: навч. посіб. [Електронний ресурс] / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2012. – 256 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/1580011956529/pravo/sinergetika_prirodnogo_prava

351. Сливка С.С. Юридична деонтологія: навч. посібн. / С.С. Сливка. – К.: Атіка, 2008. – 296 с.

352. Словарь иностранных слов. – 15-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – 608 с.

353. Словник української мови: в 11 т. / І.К. Білодід, А.А. Бурячок та ін. – Т. 5. – К.: Наукова думка, 1974. – 840 с.

354. Слоун Н.П. Основы общественного порядка [Електронний ресурс] / Н.П. Слоун // Практична філософія та правопорядок: зб. наук. ст. – Харків: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 313–320. – Режим доступу: <http://www.pravoznavec.com.ua/books/letter/320/%CA/24581#chapter>

355. Смирнова И.А. Свобода личности и правовое государство (из истории правовой мысли): дисс. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / И.А. Смирнова. – М.: РГБ, 2002. – 175 с.

356. Смольков В.Г. Социальный контроль / В.Г. Смольков // Социально-гуманитарные знания. – 2000. – № 4. – С. 193–204.

357. Соколов В.В. Историческое введение в философию: История философии по эпохам и проблемам: учебник для высшей школы / В.В. Соколов. – М.: Академический Проект, 2004. – 912 с.

358. Соколов В.В. Средневековая философия: учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. / В.В. Соколов. – М.: Высш. школа, 1979. – 448 с.

359. Сорокун П.В. Политические и правовые учения в древнем Китае / П.В. Сорокун, Е.Е. Яськова [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://elibrary.ru/item.asp?id=27545677>

360. Социальное управление: Словарь / под ред. В.И. Добренкова, И.М. Сиененкова. – М., 1994. – 453 с.

361. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер; пер. с англ. под ред. С.А. Ерофеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2004. – 420 с.

362. Социология права / В.В. Касьянов, В.Н. Нечипуренко // [Електронний ресурс]. – Ростов н/Д: Феникс, 2001. – 480 с. – Режим доступу: http://polbu.ru/kasianov_socprav/

363. Социология управления: учебник для бакалавров / В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленькова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2014. – 360 с.

364. Социология управления: учебник для бакалавров [Електронний ресурс] / В.И. Башмаков и др.; под ред. В.И. Башмаков, Р.В. Ленькова; отв. ред. В.Н. Князев. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Изд-во Юрайт, 2016. – 360 с. – Режим доступу: http://stud.com.ua/71904/sotsiologiya/sotsiologiya_upravlinnya

365. Социология. Наука об обществе. Учебное пособие / Ю.П. Аксененко, В.Н. Каспарян, С.И. Самыгин. – Харьков, 1996. – 688 с.

366. Соціологія права: підруч. / М.І. Панов, Н.М. Осипова, Л.М. Терасіна та ін.; за ред. Н.П. Осипової. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 276 с.

367. Соціологія: терміни, поняття, персоналії: навч. словник-довідник / уклад.: В.М. Піча, Ю.В. Піча, Н.М. Хома та ін.; за заг. ред. В.М. Пічі. – К.: Каравела; Львів: Новий світ, 2000; 2002. – 480 с.

368. Спенсер Г. Опыты научные, политические и философские / Г. Спенсер. – Мн., 1999. – 1408 с.

369. Спиця Н.В. Особливості взаємодії хаосу і порядку в самоорганізаційних процесах суспільства: проблема категорії міри в контексті дослідження Є.Сєдова / Н.В. Спиця // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: збірник наукових праць / М-во освіти і науки України, Запорізька держ. інжен. академія. – Запоріжжя, 2010. – Вип. 43. – С. 152–165.

370. Спиця Н.В. Проблеми методології дослідження процесів самоорганізації суспільства / Н.В. Спиця // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2010. – Вип. 41. – С. 178–193.

371. Спільник С.І. Соціальний контроль як чинник розвитку суспільства: соціально-філософський аналіз: автореф. дис... канд.

філос. наук: 09.00.03 / С.І. Спільник / Запорізький національний ун-т. – Запоріжжя, 2006. – 21 с.

372. Сравнительное изучение цивилизаций: хрестоматия / сост., ред. и вступ. ст. Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 556 с.

373. Степин В.С. Становление научной теории / В.С. Степин. – Мн.: Высш. шк., 1976. – 322 с.

374. Ступак А.Л. Соціальний порядок як необхідна умова стабільності суспільних відносин / А.Л. Ступак // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2011. – Вип. 51. – С. 109–117.

375. Сухина І. «Життєвий світ» і культура: аксіологічна інтерпретація / І. Сухина // Філософські обрії: Науково-теоретичний журнал Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України та Полтавського національного педагогічного ун-ту імені В.Г. Короленка. – К.-Полтава, 2012. – Випуск 28. – С. 112–123.

376. Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект // Діалог. Історія, політика, економіка / відп. ред. І. Курас. – 2004. – № 5. – 504 с.

377. Сучасне суспільство: філософсько-правове дослідження актуальних проблем: монографія / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.Б. Жданенко та ін.; за ред. О.Г. Данильяна. – Х.: Право, 2016. – 488 с.

378. Сыдорук И.И. Государственно-правовой механизм обеспечения правопорядка в Российской Федерации (теоретическое административно-правовое исследование): автореф. дис. на соискание учен. степ. д-ра юрид. наук: спец. 12.00.14 «Административное право; финансовое право; информационное право» / И.И. Сыдорук. – М., 2002. – 48 с.

379. Сысоева О.Н. Социальная самоорганизация как многоуровневое и многоаспектное явление общественной жизни / О.Н. Сысоева // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 2226–2230.

380. Тарабукін О.Ю. Правова соціалізація як форма соціального впливу права / О.Ю. Тарабукін // Часопис Київського університету права. – 2013. – № 1. – С. 64–66.

381. Теория государства и права / С.С. Алексеев, С.И. Архипов и др. – М.: Норма, 1998. – 448 с.

382. Теория государства и права в вопросах и ответах / Л.А. Морозова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Эксмо, 2007. – 288 с.

383. Теория государства и права: конспект лекции /

Д.А. Шевчук. – М.: Эксмо, 2009. – 299 с.

384. Теория государства и права: Курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2001. – 776 с.

385. Теория государства и права: курс лекций / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – М.: Юристъ, 1997. – 672 с.

386. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / под общ. ред. А.С. Пиголкина. – М.: Городец, 2003. – 540 с.

387. Теория государства и права: учеб. для юрид. вузов / под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М.: ИНФРА-М–НОРМА, 1997. – 570 с.

388. Теория государства и права: учебник / под ред. В.К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.

389. Теория государства и права: учебник для вузов / под ред. проф. В.М. Корельского и проф. В.Д. Перевалова. – 2-е изд., изм. и доп. – М.: Изд-во НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА • М), 2002. – 616 с.

390. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.

391. Теорія держави і права: навч. посібник / А.М. Колодій, В.А. Копейчиков, С.Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. С.Л. Лисенкова, В.В. Копейчикова. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 368 с.

392. Теорія держави та права: навч. посіб. для студ. внз. / Ю.А. Ведерников, В.С. Грекул. – 4-те вид., доп. і перероб. – К.: Центр навчал. літ., 2005. – 224 с.

393. Тлумачний словник української мови / за ред. проф. В.С. Калачника. – Х.: Прапор, 2002.

394. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби; пер. с англ. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_Index.php

395. Трошкин Е.И. История социологии: учебное пособие / Е.И. Трошкин. – Изд-во ЮУрГУ, 2006. – 200 с.

396. Трубецкой Е.Н. Труды по философии права. Лекции по энциклопедии права / Е.Н. Трубецкой. – СПб., 2001. – 544 с.

397. Тузов В.В. Синергетика как методология исследования процессов самоорганизации сложных систем / В.В. Тузов // Библиосфера. – 2007. – № 1. – С. 52–59.

398. Туленков М.В. Механізми політичного управління (теоретико-методологічний аспект): монографія / М.В. Туленков. – К.: ІПК ДСЗУ, 2010. – 160 с.

399. Туленков М.В. Політичне управління в сучасному суспільстві / М.В. Туленков, Ю.Ж. Шайгородский. – К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. – 217 с.

400. Удод О.А. Аксіологічний (ціннісний) підхід у методології та методиці історії / О.А. Удод // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2000. – Вип. XI. – С. 164–173.

401. Управління людськими ресурсами: філософські засади [Електронний ресурс]: навч. посібник / В.Г. Воронкова та ін.; ред. В.Г. Воронкова; Запорізька держ. інженерна академія. – К.: Професіонал, 2006. – 567 с. – Режим доступу: <http://westudents.com.ua/knigi/335-upravlnnya-lyudskimi-resursami-voronkova-vg.html>

402. Фальковський А.О. Підходи в сфері посткласичної методології юриспруденції / А.О. Фальковський // Право і суспільство. – 2015. – № 5. – С. 54–59.

403. Фальковський А.О. Різноманітність аксіологічних підходів у методології права / А.О. Фальковський // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць. – Одеса: Юрид. л-ра, 2009. – Вип. 50. – С. 73–79.

404. Фаткуллин Ф.Ф. Теория государства и права [Електронний ресурс] / Ф.Ф. Факулин. – Казань: Казанский юридический институт МВД России, 2009. – 351 с. – Режим доступу: <https://lawbook.online/prava-gosudarstva-teoriya/problemyi-teorii-gosudarstva-prava-uchebnoe.html>

405. Фейербах Л. Избранные философские произведения: в 2-х т. / Л. Фейербах. – Т. 1. – М.: Наука, 1995.

406. Филина И.А. Социальный порядок как условие социального прогресса / И.А. Филина // Практична філософія та правовий порядок: зб. наук. статей. – Х.: Центр Освітніх Ініціатив, 2000.

407. Философия для аспирантов / И.И. Кальной, Ю.А. Сандулов – 3-е изд., стер. – СПб.: Изд-во «Лань», 2003. – 512 с.

408. Философия. История философии: учебно-практическое пособие / под ред. Ю.В. Еремина. – Ч. I. – М.: МГУТУ, 2007. – 139 с.

409. Философия: учебно-методический комплекс для студентов

естественнонаучных факультетов БГУ / А.И. Зеленков, Н.К. Кисель, И.А. Медведева [и др.]; под ред. А.И. Зеленкова. – Мн.: Изд-во БГУ, 2004. – 287 с. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/232993.pdf>

410. Філософія права Навчальний посібник / В.А. Бачинін, В.С. Журавський, М.І. Панов. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 472 с.

411. Філософія: учебно-методическое пособие для студентов технических вузов по философии / Л.О. Алексеева, Ф.О. Доданова. – Донецк: ДонНТУ, 2007. – 175 с.

412. Хакен Г. Информация и самоорганизация: макроскопический подход к сложным системам / Г. Хакен; пер. с англ. Ю.А. Данилова. – М.: Мир, 1991. – 240 с.

413. Хомишин І.Ю. Правопорядок як загально соціальна категорія / І.Ю. Хомишин // Митна справа. – 2011. – № 6 (78). – Ч. 2, книга 2. – С. 719–723.

414. Цицерон. О государстве / Марк Туллий Цицерон; пер. В.О. Горенштейна // Диалоги «О государстве» и «О законах» / М.Т. Цицерон. – М.: Наука, 1966. – С. 7–88.

415. Цишковский Е.А. Позитивная и перспективная юридическая ответственность в системе социального контроля : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Евгений Александрович Цишковский. – Н. Новгород, 2003 – 186 с.

416. Цой Л.Н. Социальная организация и самоорганизация: конфликты и развитие личности [Электронный ресурс] / Л.Н. Цой // Мир психологи: научно-методический журнал. № 2 (66). – Москва – Воронеж, 2011. – С. 96–108. – Режим доступа: <http://www.odn2.ru/index.php/biblioteka/31-konfliktologiya/250-sotsialnaya-organizatsiya-i-samoorganizatsiya>

417. Цыганов В.И. Теория государства и права: тезисы лекций / В.И. Цыганов. – Нижний Новгород, 2007. – 142 с.

418. Черданцев А.Ф. Теория государства и права: учебник для вузов / А.Ф. Черданцев. – М.: Юрайт-М, 2002. – 432 с.

419. Черепанов А.А. Проблема социального кризиса: философско-синергетический подход: автореф. дис. ... канд. филос. наук / А.А. Черепанов. – Тверь, 2006. – 22 с.

420. Черленяк І.І. Синергетичні концепції та моделі оптимізації

системи державного управління : дис ... докт. наук з державного управління: 25.00.01 / Іван Іванович Черленяк. – К.: Б.в., 2011. – 447 с.

421. Черниш Н.Й. Соціологія: курс лекцій [Електронний ресурс] / Н.Й. Черниш. – Львів, 2004. – 460 с. – Режим доступу: <http://pidruchniki.com/1584072058104/sotsiologiya/sotsiologiya>

422. Чернілевський Д.В. Методологія наукової діяльності: навчальний посібник / за ред. проф. Д.В. Чернілевського. – Вид. 2-ге, допов. – Вінниця: Вид-во АМСКП, 2010. – 484 с.

423. Честнов И.Л. Постклассическая теория права: Монография / И.Л. Честнов. – СПб.: ИД «Алеф-Пресс», 2012. – 650 с.

424. Честнов І. Посткласична методологія права / І. Честнов // Право України. – 2014. – № 1. – С. 78–85.

425. Чичерин Б.Н. История политических учений: в 2-х т. / Б.Н. Чичерин; подготовка текста, вступ. ст. и коммент. И.И. Еалампиева. – СПб.: Издательство Русской христианской гуманитарной академии, 2008. – Т. 2. – 752 с.

426. Чмиленко Ф.О. Посібник до вивчення дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» / Ф.О. Чмиленко, Л.П. Жук. – Д.: РВВ ДНУ, 2014. – 48 с.

427. Шань цзюнь шу (Книга правителя области Шан) // Правовая мысль: Антология / Автор составитель В.П. Малахов. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 1016 с.

428. Шаповалов Б.П. Нормативно-ценностная регуляция социального поведения и социальный контроль [Електронний ресурс] / Б.П. Шаповалов. – Режим доступу: http://pglu.ru/upload/iblock/bcc/uch_2008_xiii_00012.pdf

429. Шели Дж. Криминология. Учебник / Дж. Шели. – СПб.: Питер, 2003. – 864 с.

430. Шельгорн Д.С. Эволюция представлений о свободе человека в философской мысли Античности и Нового времени / Д.С. Шельгорн // Вестник Челябинского государственного университета. – 2014. – № 17 (346): Философия. Социология. Культурология. – Вып. 33. – С. 163–169.

431. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: автор. дисс. ... канд. юрид. наук; 12.00.01 / А.И. Шинкарев; науч. рук. А.С. Мордовец. – Н. Новгород, 2006. – 25 с.

432. Шинкарев А.И. Социальный контроль в системе обеспечения правопорядка органами внутренних дел: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А.И. Шинкарев. – Саратов, 2006 – 197 с.

433. Шипунова Т.В. Особенности социального контроля девиантности: общее и специфическое (на примере интернет-проекта «пикап») / Т.В. Шипунова // Социологические исследования. – 2014. – № 12. – С. 127–136.

434. Шляхтун П.П. Конституційне право. Словник термінів / П.П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005.

435. Шундигов К.В. Концепция самоорганизации правовой жизни как перспективное направление развития отечественной юриспруденции / К.В. Шундигов // Российский журнал правовых исследований. – 2015. – № 1 (2). – С. 121–128.

436. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності): навч. посіб. / С.Д. Гусарев, О.Д. Тихомиров. – К.: ВІРА-Р, 2002. – 506 с.

437. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 2: Д–Й. – 1999. – 744 с.

438. Юринець В.Є. Методологія наукових досліджень: навч. посібник / В.Є. Юринець. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 178 с.

439. Якимчук О. До питання про правову соціалізацію особистості / Олександр Якимчук // Релігія та Соціум: часопис. – Чернівці: ЧНУ, 2010. – № 1 (3). – С. 196–198.

440. Ялі М. Поняття та підходи до тлумачення світового порядку / М. Ялі // Дослідження світової політики: зб. наук. пр. – К.: ІСЕМВ НАН України, 2009. – Вип. 48. – С. 160–171.

441. Ross E. Social control. A survey of the foundations of order / Edward Ross. – New York: The Macmillan Company, 1918. – 466 p.

442. Tarde G. On Communication and Social Influence / G. Tarde. – Chicago, 1969. – 334 p.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Історико-аксіологічні засади дослідження соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком	6
1.1. Зародження філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком	6
<i>1.1.1. Ціннісна основа формування соціального контролю та правового порядку</i>	6
<i>1.1.2. Філософсько-правове осмислення соціального контролю та порядку у країнах Стародавнього Сходу</i>	12
<i>1.1.3. Філософсько-правове тлумачення соціального контролю та порядку в період Античності</i>	22
1.2. Розвиток філософсько-правових уявлень про ціннісну природу соціального контролю та його взаємозв'язок з правовим порядком у Європі	36
<i>1.2.1. Релігійно-моральні цінності як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в період Середньовіччя</i>	36
<i>1.2.2. Гуманізм як підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Відродження</i>	44
<i>1.2.3. Свобода як основа розуміння соціального контролю та правового порядку в епоху Реформації</i>	52
РОЗДІЛ 2. Стан дослідження ціннісних особливостей взаємозв'язку соціального контролю та правового порядку у XVIII-XX ст.ст.	57
2.1. Права людини як ціннісне підґрунтя розуміння соціального контролю та правового порядку у філософії права Нового часу	57
2.2. Ідеалістичне тлумачення соціального контролю та правового порядку у Німецькій класичній філософії	69
2.3. Формування філософсько-правової концепції соціального контролю у взаємозв'язку з правовим порядком у XIX-XX ст.ст.	81

РОЗДІЛ 3. Методологічні основи дослідження соціального контролю як засобу забезпечення правового порядку.....	108
3.1. Методологія дослідження соціального контролю та правового порядку у соціальних системах.....	108
3.2. Синергетичний метод (метод самоорганізації соціальних систем) як системоутворювальний у дослідженні правового порядку	126
3.3. Моделювання й еволюціонування соціального контролю та правового порядку як самоорганізованих систем	158
 РОЗДІЛ 4. ГНОСЕОЛОГІЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ В ДОКТРИНІ ПРАВА.....	178
4.1. Філософсько-правові модуси денотату соціального контролю в доктрині права	178
<i>4.1.1. Сегрегація наукових підходів у розумінні поняття «соціальний контроль»</i>	<i>178</i>
<i>4.1.2. Система та сегменти (соціалізаційний, суб'єкт-об'єктний, нормативний, методичний) соціального контролю</i>	<i>187</i>
<i>4.1.3. Квантори соціального контролю як умова підтримання цивілізаційного гомеостазису: правовий та громадський контроль</i>	<i>201</i>
4.2. Інституційна конфігурація соціального та правового порядку.....	212
<i>4.2.1. Формат онтологічних складових соціального порядку.....</i>	<i>212</i>
<i>4.2.2. Правовий порядок: його референція та експлікація.....</i>	<i>229</i>
<i>4.2.3. Артикуляція функцій та принципів правового порядку.....</i>	<i>252</i>
4.3. Амбівалентність гносеологічного взаємозв'язку: соціальний контроль – правовий порядок.....	260
 ВИСНОВКИ.....	274
 СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	297

Наукове видання

НАЛУЦИШИН
Віктор Володимирович

**СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВОВОГО ПОРЯДКУ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ІДЕЯ
ТА ЇЇ СУЧАСНИЙ РОЗВИТОК**

Монографія

Комп'ютерна верстка та дизайн — **Л. В. Масловська**

Підписано до друку 05.06.18 р.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Ум. др. арк. 19,55.
Наклад 300 прим. Зам №65.

Надруковано: ФОП Мельник А.А.
м. Хмельницький, вул Чорновола, 37.
тел.: (097) 905-16-15

Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики, телебачення
та радіомовлення України про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 1942 від 15.09.2008 р.